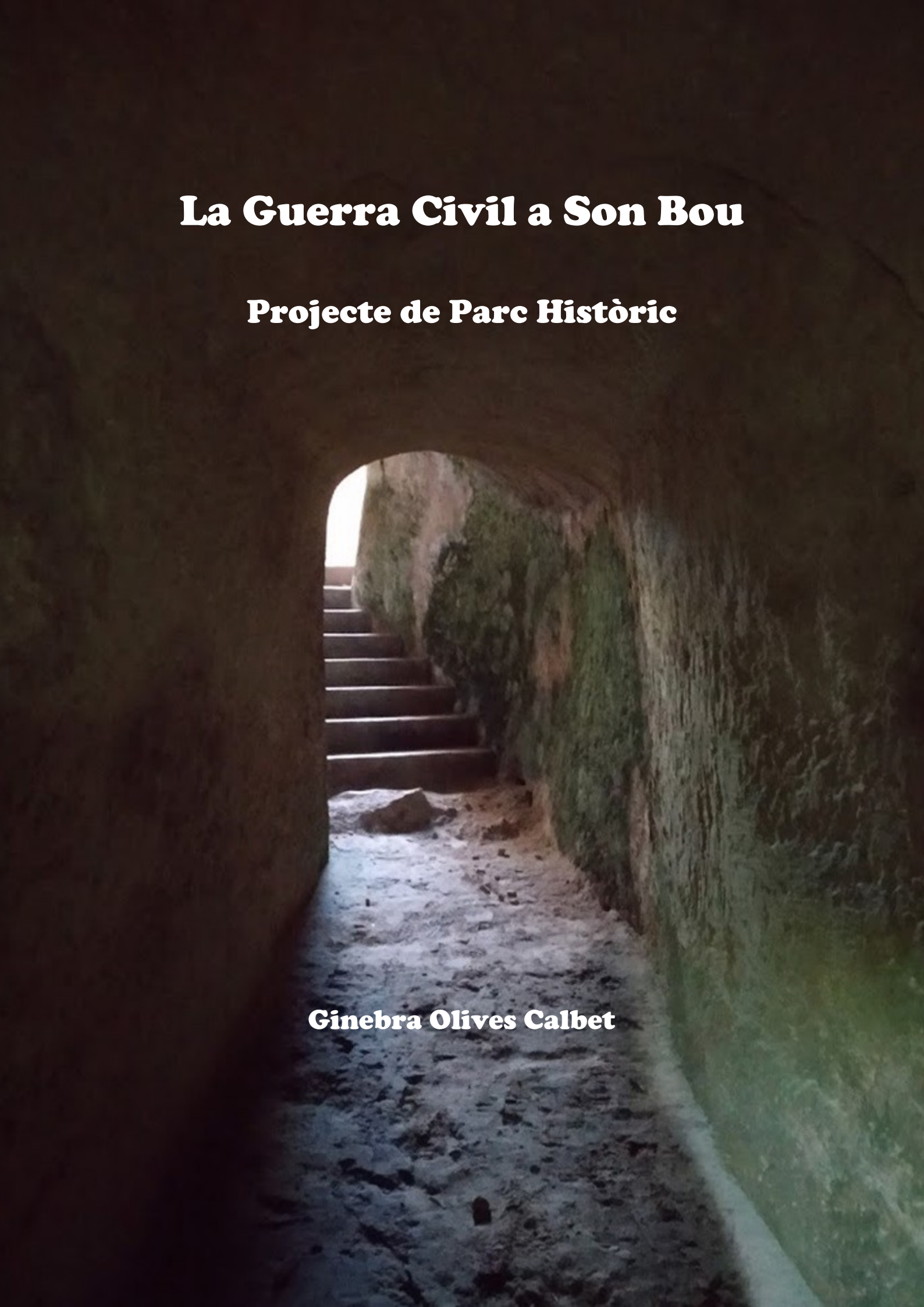

La Guerra Civil a Son Bou

Projecte de Parc Històric

Ginebra Olives Calbet

La Guerra Civil a Son Bou

Projecte de Parc Històric

Ginebra Olives Calbet

Tutor: Francesc Xavier Hernández Cardona

Juliol del 2021

A la meva família i a la meva parella, pel seu suport en tot moment; al meu tutor, pels consells i l'interès en el patrimoni de Son Bou, i a tots els que m'han ajudat en la realització d'aquest projecte.

ÍNDEX

1. PRESENTACIÓ	3
1.1. JUSTIFICACIÓ DEL PROJECTE	8
1.1.1. RELLEVÀNCIA, CONVENIÈNCIA, CONTINGÈNCIA	8
1.1.2. MOTIVACIÓ PERSONAL	8
1.2. OBJECTIUS I ACTIVITATS	11
2. FONAMENTACIÓ.....	12
2.1. METODOLOGIA	12
2.2. ANÀLISI TERRITORIAL	13
2.2.1. SON BOU, NUCLI TURÍSTIC	14
2.2.2. SON BOU, PAISATGE NATURAL	19
2.2.3. SON BOU, ESCENARI HISTÒRIC.....	23
2.3. EL PATRIMONI DE LA GUERRA	28
2.3.1. LES OBRES DE FORTIFICACIÓ	28
2.3.2. ELS BÉNS PATRIMONIALS	32
2.4. DIAGNÒSTIC SECTORIAL.....	48
2.4.1. LA REVALORACIÓ DEL PATRIMONI DE LA GUERRA CIVIL A LES BALEARS.....	48
2.4.2. EL VI PLA INSULAR DE GESTIÓ DEL PATRIMONI HISTÒRIC DE MENORCA.....	50
2.4.3. EL SECTOR PATRIMONIAL A ALAIOR I A MENORCA	51
2.4.4. PATRIMONI I TURISME.....	52
2.5. CONCLUSIONS DEL DIAGNÒSTIC	53
2.5.1. ARBRE DE PROBLEMES.....	54
2.5.2. ARBRE D'OBJECTIUS	55
2.5.3. DEBILITATS, AMENACES, FORTALESES I OPORTUNITATS.....	56
2.6. ANÀLISI DE REFERENTS.....	57
2.6.1. DE TEMÀTICA BÈL·LICA	57
2.6.2. D'ATRES TEMÀTIQUES	59
3. PROPOSTA: PARC HISTÒRIC	62
3.1. MISSIÓ, VISIÓ I OBJECTIUS.....	63
3.1.1. OBJECTIUS MEMORIALS	64
3.1.2. OBJECTIUS ECOLÒGICS.....	64

3.1.3. OBJECTIUS ECONÒMICS	64
3.2. VALORS I PRINCIPIS D'ACTUACIÓ	65
3.3. PÚBLIC POTENCIAL	66
3.3.1. PÚBLIC POTENCIAL IMMEDIAT	66
3.3.2. PÚBLIC POTENCIAL ALLUNYAT	66
3.4. DESCRIPCIÓ DEL PROJECTE	67
3.4.1. ADEQUACIÓ DELS ESPAIS	68
3.4.2. ITINERARIS	71
3.4.3. PROJECTE EXPOSITIU	77
3.4.3.1. GUIÓ MUSEOLÒGIC	77
3.4.3.2. PROPOSTA MUSEOGRÀFICA	100
3.4.4. PROGRAMACIÓ EDUCATIVA I CULTURAL	121
3.4.5. PLA DE COMUNICACIÓ I DIFUSIÓ	125
4. IMPLEMENTACIÓ	129
4.1. MODEL DE GESTIÓ	129
4.1.1. CONSORCI DEL PARC HISTÒRIC DE SON BOU	129
4.1.2. RECURSOS HUMANS	130
4.2. RECURSOS ECONÒMICS	132
4.2.1. PRESSUPOST	132
4.2.2. FONTS DE FINANÇAMENT	136
4.3. CRONOGRAMA D'EXECUCIÓ	138
4.4. SISTEMES D'AVALUACIÓ	139
5. CONCLUSIONS	141
6. REFERÈNCIES	143
6.1. BIBLIOGRAFIA	143
6.2. WEBGRAFIA	147
6.3. HEMEROTECA	150
6.4. DOCUMENTS OFICIALS	151
6.5. FONTS D'ARXIU	152
6.6. MEMÒRIA ORAL	153
7. ANNEXOS	154
7.1. EL PATRIMONI D'ABANS DE LA GUERRA	154
7.2. REPORTATGE FOTOGRÀFIC	166

1. PRESENTACIÓ

El patrimoni immoble directament lligat a la guerra es pot classificar en diferents categories: camps de batalla, espais poliorcètics, infraestructures militars, llocs d'interès singular, museus i centres d'interpretació vinculats a espais de conflicte¹. A Son Bou, zona costanera del municipi d'Alaior (Menorca), trobem espais poliorcètics, infraestructures militars i llocs d'interès singular. Es tracta d'un conjunt d'edificacions que construí l'exèrcit republicà per a la defensa de l'illa durant la Guerra Civil Espanyola (1936-1939).

Menorca fou republicana fins el 1939 i s'hi produí una de les últimes batalles de la guerra, entre el 7 i el 9 de febrer, després de la caiguda de Barcelona. Des de l'arribada a l'illa del comandant José Brandaris de la Cuesta el desembre del 1936, l'estratègia militar de l'Exèrcit Popular fou renovada i les defenses de costa, abans concentrades a Maó, s'espargiren per tota l'illa. Un informe sobre Menorca, procedent de la Comandància Militar de les Balears, del 1937, explicava que un contingent de la infanteria "está distribuido por las calas y playas de la isla, en fracciones de efectivo muy reducido, con alguna arma automática en las que se creen más fáciles para un desembarco"². De Son Bou, deia que hi existia "una organización defensiva de alguna importancia [...] inmediata a la posición de Llucalari, en la cual existe un núcleo de fuerzas constituido por una compañía de fusiles, cuatro ametralladoras y una pieza de pequeño calibre Nordenfeld, con dos líneas de trincheras y nidos de ametralladoras contruidos con cemento"³.

El meu avi, Porvenir Olives Florit (1916-2007), participà en la construcció de les trinxeres i els túnels i després de la guerra fou jutjat pel Tribunal de Responsabilitats Polítiques de Balears com a "encargado de las obras de Fortificación que se construían en el Sector de Alayor"⁴. Com ell, molts d'altres soldats d'Alaior anaren a Son Bou a construir el que seria la primera línia de defensa al municipi si els franquistes desembarcaven al sud de l'illa. Actualment en podem apreciar els elements següents:

- L'edifici del Cos de Guàrdia, lloc de vigilància de les entrades i sortides a la zona militaritzada.
- L'edifici dels oficials o la "Plana Major".
- La cantina dels soldats o l'"Hogar del Soldado".
- Un hospital de sang rupestre, reutilitzat després com a boer.
- Nius de metralladores, trinxeres i uns 300 metres de túnels, una part dels quals estan

¹ Maria Feliu i Francesc Xavier Hernández, *Didáctica de la Guerra Civil Española*, Barcelona, Graó, 2013, pàg. 36.

² Josep Massot i Muntaner, *Menorca dins el dominó Mediterrani (1936- 1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2009, pàg. 161.

³ Josep Massot i Muntaner, *Menorca dins el dominó...*, pàg. 161.

⁴ ARM, RSP, 31-938, "Expediente de responsabilidad política contra Porvenir Olives Florit", pàg. 4.

connectats amb l'hospital.

- Diverses coves prehistòriques reutilitzades durant la guerra com a amagatalls i llocs de pernoctació i vigilància.
- Una garita que aprofita una balma natural.
- Un petit polvorí, en forma de túnel.
- Un petit blocaus o "Blocao de Baix".
- Un parapet, ja dins la finca de Llucalari, però més relacionat amb la posició d'infanteria de Son Bou.

A més, la investigació d'arxiu i la història oral testimonien l'existència, durant els anys de postguerra, d'un altre blocaus ("Blocao de Dalt"), d'un possible niu de metralladores semi-circular al costat del Blocao de Baix, d'un canó sobre el penya-segat i del reixat de filferro amb punxes que havia recorregut totes les dunes fins a Na Redona, a Talis, on existia un altre conjunt d'elements defensius. Els moviments de les forces republicanes eren vigilats pel senyor de Torressolí, nacional, que informava a Mallorca. Dalt el penyal de Llucalari, un destacament d'artilleria, amb canons de la tecnologia més avançada, hauria cobert l'accés a la platja i més enllà, tota l'àrea compresa entre el nord de Mallorca i el Cap d'Artrutx. Finalment, més a l'interior, el polvorí del Barranc d'en Rellotge, que encara es conserva, guardava tota la munició necessària en cas d'atac⁵.

Aquest patrimoni és inaccessible físicament i totalment desconegut per la majoria d'habitants del lloc, atès que es troba en procés de degradació, entre la vegetació, i no hi ha cap tipus de senyalització que hi condueixi o que n'expliqui el significat. Situat dins una finca privada de propietat hotelera i oberta als vianants, **aquest projecte li vol donar visibilitat, protegir-lo de la degradació, difondre'l com a recurs didàctic per entendre millor la història i transformar-lo en un actiu patrimonial que generi llocs de treball estables i interès per part de la població local**. A més, vol convertir part del turisme de sol i platja de Son Bou en turisme cultural respectuós amb la història local i el medi natural. I és que aquestes edificacions posseeixen no només un valor patrimonial com a testimoni de la història, sinó que també són una oportunitat per a la diversificació del model econòmic turístic que domina a la costa menorquina, caracteritzat per l'estacionalitat, la precarietat laboral i la destrucció mediambiental.

⁵ Balbina Pons Olives [enregistrament: 11/8/2020], Eradi Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020], Guerau Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020]. AMM, carpetes 15 i 102.

Il·lustració 1. Hogar del Soldado, Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Il·lustració 2. Hospital de sang rupestre. Font: Fotografia pròpia, agost 2019.

Il·lustració 3. Blocao de Baix. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Algunes d'aquestes construccions van ser protegides pel *Catàleg de protecció arquitectònica i dels béns etnològics d'Alaior* del 2010 i pel *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric* de Menorca. El 2009, el Consell de Menorca havia animat els ajuntaments perquè recuperessin el

patrimoni de la Guerra Civil dels seus municipis⁶. No obstant això, les intervencions que es feren a les defenses de costa foren mínimes, atès que només a Cavalleria es posaren panells que, d'altra banda, presenten un discurs poètic sobre el paisatge natural en comptes d'interpretar el patrimoni construït. El polvorí del Barranc d'en Rellotge serà rehabilitat per l'ajuntament d'Alaior per a usos no patrimonials, segurament com a alberg juvenil⁷, les bateries de Llucalari seran reconvertides en allotjaments turístics per Llucalari Hotel S. L.⁸ i la resta d'edificacions tenen un futur incert.

El *Catàleg de protecció arquitectònica* d'Alaior va ser anul·lat el maig del 2020 després de cinc anys en revisió. A falta de la publicació del nou catàleg, parteixo de la normativa del 2010 i de la *Llei 12/1998, de 21 de desembre, del patrimoni històric de les Illes Balears*, segons les quals **proposo les següents accions de posada en valor:**

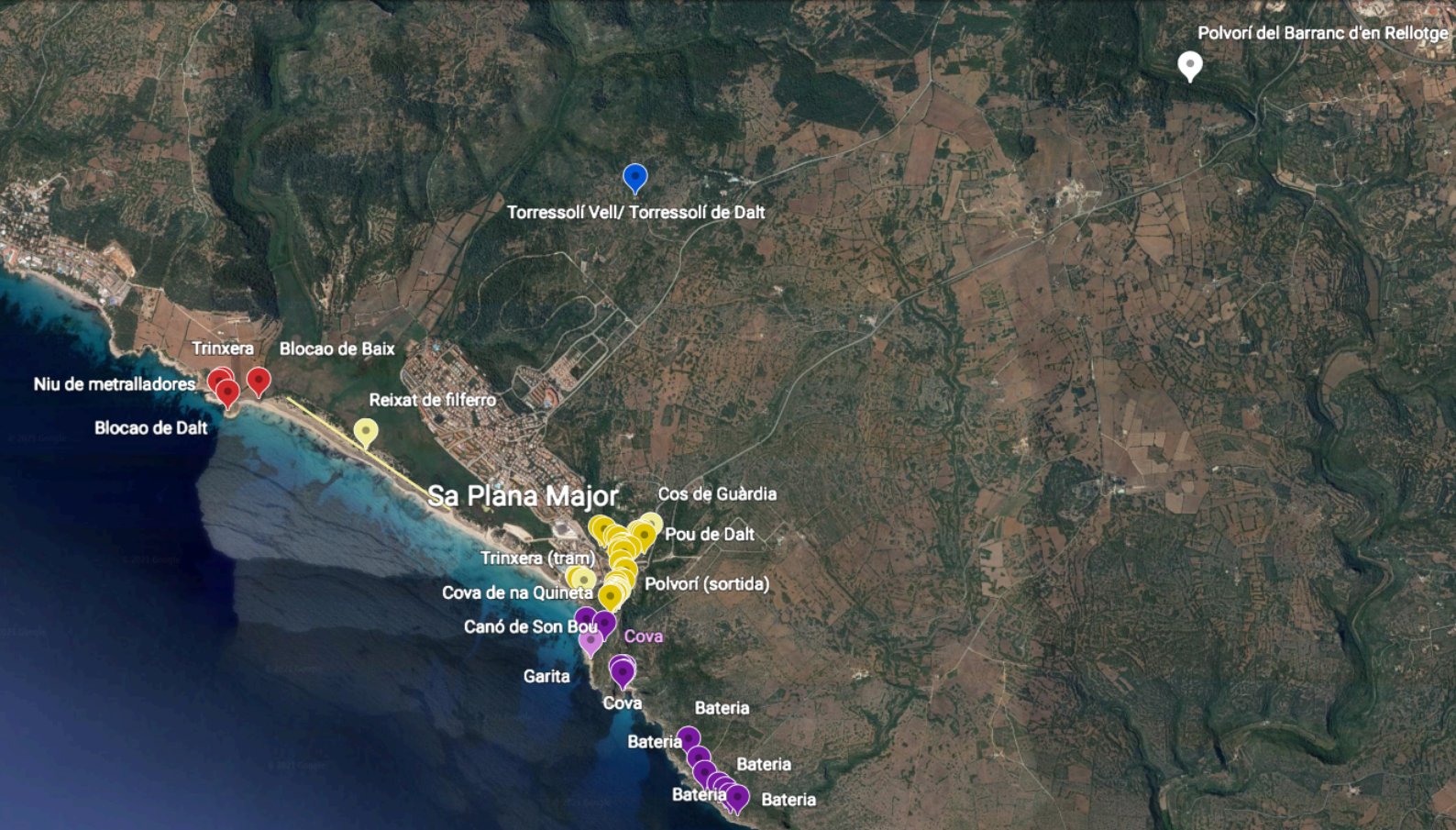
- ⇒ La consolidació i reconstrucció de les edificacions, segons el tipus d'intervenció arquitectònica adequada a cada cas.
- ⇒ La **rehabilitació com a Centre d'Interpretació de l'edifici dels oficials** i la museïtzació de la resta d'espais amb una museografia de mínims.
- ⇒ La creació d'un circuit o **petita ruta patrimonial que, des del Cos de Guàrdia, permeti visitar tots els espais de la Guerra Civil i mostri la interrelació entre el patrimoni de diferents èpoques** existent a la zona.
- ⇒ L'aplicació d'un **discurs històric localitzat, de micro-història, que incideixi en la relació entre arquitectura i orografia** i obri els ulls al visitant sobre la riquesa patrimonial de tota l'àrea de Son Bou.

El patrimoni bèl·lic de Son Bou **coexisteix en l'espai amb béns patrimonials d'altres èpoques** que ja han estat posats en valor, com les coves prehistòriques i, especialment, una basílica paleocristiana, que està senyalitzada i museografiada amb panells explicatius. És per això que la seva posada en valor podrà adoptar la forma d'un **parc històric**, que es basi en la normativa legal, en els recorreguts ja marcats i en els elements museogràfics i senyalètics existents per ampliar-los i potenciar-los d'aquesta manera.

⁶ Jordi González, "Menorca prevé recuperar sus trincheras de la Segunda República". *Unidad Cívica Navarra por la República*, 16/10/2009 [en línia]. Consulta 7/4/2020 a <http://ucnr.blogspot.com/2009/10/menorca-preve-recuperar-sus-trincheras.html>.

⁷ Edu Cendán, "Alaior projecta un albergue juvenil en el polvorín del Barranc d'en Rellotge tras conseguir su cesión gratuita", *CadenaSer*, 18/12/2018 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a https://cadenaser.com/emisora/2018/12/18/radio_menorca/1545134515_789454.html. Anselm Barber, "Es Polvorí, per al bé comú. Enhorabona", *S'Ull de Sol. Revista cultural d'Alaior*, núm. 341 (gener 2019), pàgs. 6-7.

⁸ Juan Carlos Ortego, "Alaior concede licencia al hotel rural de Llucalari", *Menorca Info*, 10/4/2021 [en línia]. Consulta 13/4/2021 a <https://www.menorca.info/menorca/local/2021/04/10/713487/alaior-concede-licencia-hotel-rural-llucalari.html>.

Il·lustracions 4 i 5. Mapa i ampliació de les edificacions de la Guerra Civil a Son Bou (en groc), a Llucalari (en lila) i a Talis (en vermell). En blanc es mostra la situació del polvorí del Barranc d'en Relloatge, que servia sobretot a Llucalari. En blau, s'assenyala la situació del lloc de Torressolí —lloc és el terme menorquí que designa una explotació agrària—. L'ampliació, a la imatge inferior, permet apreciar la quantitat d'elements que es troben dins els terrenys de Son Bou. Els topònims són els donats pels habitants locals. Font: Creació pròpia amb Google Earth, 2020.

1.1. JUSTIFICACIÓ DEL PROJECTE

1.1.1. RELLEVÀNCIA, CONVENIÈNCIA, CONTINGÈNCIA

La posada en valor del patrimoni de la Guerra Civil de Son Bou:

- 1) Té una especial significació o importància perquè **en tota l'illa no s'ha dut a terme cap museïtzació d'un conjunt patrimonial de la Guerra Civil tan ampli**, que inclogui diferents tipologies d'edificacions i permeti una comprensió completa de tot l'entramat que existia per al funcionament de les línies de defensa costaneres.
- 2) Ve a propòsit perquè **des del 2009 el Consell Insular de Menorca ha encoratjat els ajuntaments a recuperar les defenses de costa de la Guerra Civil** i Alaior encara no ho ha fet, així com també perquè recentment a les Illes Balears s'han posat en marxa les polítiques d'activació del patrimoni de la Guerra Civil (Espais de la Batalla de Mallorca, 2017)⁹ i una formació reglada en memòria democràtica (Postgrau d'Especialista Universitari en Polítiques i Recerca en Justícia de Transició i Memòria Democràtica, Universitat de les Illes Balears, 2020-2021)¹⁰.
- 3) És possible perquè, com s'explicarà al capítol dedicat a l'anàlisi territorial de Son Bou, **les empreses turístiques de la zona ja fan rutes guiades per a famílies a la basílica paleocristiana i a les coves prehistòriques**, per la qual cosa ja s'ha creat un interès en el patrimoni de la zona tant per part dels agents econòmics de Son Bou com per part dels visitants.

1.1.2. MOTIVACIÓ PERSONAL

Des de petita, he passat les vacances a Son Bou i he conegut de prop el patrimoni que s'hi troba, especialment les coves. D'origen talaiòtic, han tingut diferents usos al llarg de la història i algunes famílies d'Alaior, entre les quals la meua, hi han estiuat des de les primeres dècades del segle XX fins a l'actualitat. Com a habitant temporal de la Cova Gran, he pogut veure els grups de turistes que, guiats per personal de l'hotel Royal, s'han aturat a parlar amb mon pare o el meu oncle per preguntar-los més informació sobre la història del lloc. També he pogut veure per on passen els recorreguts, que exclouen el terreny que queda a l'altra banda de la carretera, és a dir, on hi ha l'edifici dels oficials i l'hospital rupestre. I l'estat de degradació en què es troben totes les restes patrimonials excepte la basílica paleocristiana, que en alguns punts denota l'ús de les edificacions com a femer o com a indret de botellot.

El patrimoni històric de la zona està amenaçat per la pressió urbanística, que començà als anys 70 i ha transformat les condicions ambientals i de vida fins a dia d'avui a través de la construcció

⁹ Manuel Aguilera Povedano (dir.), *Espais de la Batalla de Mallorca 2017-2022*, 2020 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a <https://batallademallorca.com/acerca-de/>

¹⁰ Universitat de les Illes Balears, "Nou curs d'Especialista Universitari en Polítiques i Recerca en Justícia de Transició i Memòria Democràtica", *Diari de la UIB*, 5/10/2020 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a <https://diari.uib.cat/Hemeroteca/Nou-curs-dEspecialista-Universitari-en-Politiques.cid643715>

d'hotels, xalets i locals d'oci, com també per la pressió humana, que a vegades és poc respectuosa amb l'entorn. Però existeix una altra amenaça, menys visible, que és la valoració desigual de les restes patrimonials de diferents èpoques. Cap dels elements de la Guerra Civil de Son Bou no compten amb la protecció BIC (Bé d'Interès Cultural) de la basílica o de la necròpolis talaïòtica, i apareixen només de manera fragmentària al *Catàleg de protecció arquitectònica i dels béns etnològics d'Alaior*¹¹ o com a “subelements de patrimoni” al *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric* de Menorca¹². Si prenem la categorització de valors del patrimoni d'Alois Riegl (1858-1905), el valor d'antiguitat preval aquí sobre el valor històric¹³. Segons Riegl, el valor d'antiguitat és aquell que apel·la a l'emoció davant les restes d'èpoques diferents a l'actual, que es distingeixen per les marques del desgast. El **valor històric**, en canvi, és aquell que atorguem a obres del passat com a testimonis representatius d'una altra època que cal conservar per a la història; és un valor subjectiu que depèn del nostre interès actual per la història, però que, en aquest cas, és compartit per tots aquells que lluiten per la Memòria Democràtica al nostre país.

⇒ Per tot això crec que **és necessari posar en valor aquest patrimoni, ja que són restes materials d'un episodi que visqueren tots els avantpassats de la població d'Alaior, la seva història és rica però desconeguda, reben un ús indegut que produeix un impacte negatiu en el territori, i es podrien aprofitar molt més com a recurs cultural** en una zona residencial i de vacances, on fan falta entreteniments perquè l'estada tant dels residents com dels turistes pugui sortir de tant en tant de la rutina diària de la platja i els restaurants.

Il·lustració 6. Façana de la Cova Gran, en panoràmica. Sobre la porta hi podem llegir la inscripció “1920”, de l’any de construcció. La terrassa presenta una cadira picada a la pedra, a la dreta, i la base d’on hi havia hagut una cuina econòmica i uns fogons, a l’esquerra, utilitzats pels meus avantpassats per cuinar i escurar. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

¹¹ Enric Taltavull Femenías, *Catàleg de protecció arquitectònica i dels béns etnològics d'Alaior*, Alaior, Ajuntament d'Alaior, 2010, pàg. 24.

¹² Joana Gual Cerdó (ed.), *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*, Maó, Consell Insular de Menorca [en línia]. Consulta 28/6/2021 a <http://cartografia.cime.es>

¹³ Alois Riegl, *El culto moderno a los monumentos*, Madrid, La balsa de la medusa, 2008, pàgs. 23-43.

Il·lustració 7. Vista de la platja de Son Bou des de la Cova Gran. Hi apreciem la basílica, el blocus, els hotels i la urbanització. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

1.2. OBJECTIUS I ACTIVITATS

La museïtzació del patrimoni de la Guerra Civil de Son Bou és una **manera de posar-lo en valor, primer objectiu del projecte**. Té com a **finalitat millorar l'equilibri entre el territori i l'impacte humà** a través de l'oferta cultural d'exterior. I és que el patrimoni històric de la zona no es pot desvincular del seu entorn natural, ja que ambdós estan en perill per les mateixes causes: principalment la pressió urbanística i la contaminació. Per això, aquest projecte pretén assolir els objectius específics següents:

- ⇒ Donar a conèixer la riquesa patrimonial de la zona de Son Bou.
- ⇒ Conscienciar la població sobre la necessitat de la conservació del patrimoni.
- ⇒ Augmentar el coneixement de la història local.
- ⇒ Difondre el valor patrimonial dels vestigis de la Guerra Civil.
- ⇒ Crear un recurs cultural per a la transformació del model econòmic vigent.

Per a complir aquests objectius és necessari dur a terme tot un seguit d'activitats, entre les quals es troben:

- Investigar i documentar tots els elements del patrimoni de la Guerra Civil de Son Bou.
- Posar en coneixement del *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric* de Menorca les noves informacions i els béns que no s'havien identificat.
- Realitzar tasques de conservació preventiva, consolidació i reconstrucció dels béns.
- Adequar els camins per a l'accessibilitat física a l'equipament patrimonial.
- Crear i col·locar una museografia didàctica que permeti la comprensió dels espais.
- Organitzar un programa d'activitats específiques per al públic local i per al públic de fora.
- Crear llocs de feina estables amb perfil professional que s'encarreguin del funcionament de l'equipament durant tot l'any.
- Aconseguir un model de gestió econòmica que vinculi el sector hotelier, l'administració pública i les grans institucions patrimonials de l'illa (Museu de Menorca, Museu Històric-Militar).

En aquest Treball de Final de Màster posaré especial **èmfasi en els continguts històrics i en el projecte expositiu**, és a dir, en allò en què tinc més coneixements per la meva formació en Història i en Gestió del Patrimoni Cultural i Museologia. Deixo les tasques de conservació als professionals especialistes, tot i que en dono les pautes a seguir, i parteixo del supòsit que ja han estat fetes per a la creació de la proposta museogràfica.

2. FONAMENTACIÓ

2.1. METODOLOGIA

L'elaboració d'un diagnòstic complet del patrimoni de la Guerra Civil de Son Bou requereix diferents tècniques de recopilació d'informació, depenent, en cada cas, de l'objecte d'estudi (el territori, les restes patrimonials, el sector cultural). Si bé bona part de la informació procedeix de **la meva experiència directa** com a habitant temporal de Son Bou, aquesta no basta per aprofundir en els aspectes històrics que tingueren lloc molt abans de la meua existència. Tampoc no és suficient per conèixer tota l'activitat humana que hi succeeix durant tot l'any, ni per adonar-se de les relacions del territori amb la resta de l'illa. Així, doncs, ha estat necessari dur a terme un tipus d'investigació dispersa que completés el meu punt de vista com a *insider*, i que puc dividir en cinc tècniques principals:

1) **El treball pseudo-arqueològic:** Per a la localització exacta dels vestigis de la Guerra Civil, per a la comprovació del seu estat de conservació, per a la mesura dels edificis i per a la comprensió de les comunicacions amb altres elements patrimonials. Per això han estat fonamentals les excursions pel terreny prenent com a guia tres informants naturals d'Alaior (Guerau Olives Mir, Eradi Olives Mir i Pere Perea Villalonga) que coneixen els camins per accedir als diferents elements.

2) **Les entrevistes de memòria oral:** Per a l'obtenció de les informacions sobre els elements desapareguts, per a la comprensió del deteriorament del paisatge en els darrers cinquanta anys i per a la narració de les experiències personals relacionades amb el reaprofitament dels elements bèl·lics com a habitacles d'estiueig. En aquest sentit, ha estat imprescindible aprofitar els records dels familiars vius que anaven a la Cova Gran, a través dels quals he pogut contactar amb altres informants que residien en altres coves o blocs, com Balbina Pons Olives i Margarita Mascaró Gomila.

3) **La investigació d'arxiu:** Per a la constatació dels fets explicats per la memòria oral, per a la reconstrucció historiogràfica dels esdeveniments ocorreguts a Son Bou, per a la contextualització del seu patrimoni bèl·lic en tot l'entramat defensiu de l'illa i per a l'obtenció d'imatges de documents històrics que ompliran la museografia i il·lustraran el projecte escrit. Per això, ha estat necessari visitar l'Arxiu Històric d'Alaior (AHA), l'Arxiu de la Delegació del Govern de la Biblioteca de Maó (AHM, DG) i l'Arxiu Militar de Menorca (AMM). No obstant això, la informació obtinguda ha resultat ser poca i fragmentària, atès que molts documents s'han perdut.

4) **La recerca bibliogràfica:** Ha estat indispensable per completar els buits de la documentació i poder escriure un discurs contrastat, tant de la història de la Guerra Civil a Son Bou com dels esdeveniments anteriors, posteriors i actuals. Incloc, així, en la recerca bibliogràfica, la lectura de fonts tant disperses com el llibre *Menorca: Defensas militares republicanas durante la Guerra Civil*¹⁴, de Francisco Fornals, i l'últim Pla de Desenvolupament Turístic d'Alaior¹⁵, així com de molts altres llibres, articles i notícies que, com a fonts secundàries, no només ofereixen informació dels fets reals sinó que mostren l'opinió dels habitants i dels poders polítics envers el patrimoni i el seu entorn.

5) **La visita de museòleg:** Per a l'elaboració del Benchmarking, he visitat les institucions museístiques de l'illa que es vinculaven amb Son Bou bé per la temàtica o bé per la semblança física, i he visitat virtualment altres institucions patrimonials de l'estat i internacionals que tenien una forma de gestió similar a la d'un parc històric. Així, per exemple, el Centre d'Interpretació de la Torre d'en Galmés (Alaior) s'ha convertit en referent d'aquest projecte per la museografia didàctica i moderna de què disposa. El Parc del Mur de l'Atlàntic d'Ostende (Bèlgica), en canvi, ens ha permès assimilar un model de posada en valor que combina la immersió històrica de temàtica bèl·lica amb el gaudi del paisatge natural.

Finalment, per a la identificació del problema i per a la visió global del potencial del projecte museogràfic en el seu context, s'han utilitzat dues tècniques pròpies de l'elaboració de projectes patrimonials: l'**arbre de problemes-objectius** i l'**anàlisi DAFO** (Debilitats, Amenaces, Fortaleses, Oportunitats). En aquesta direcció, he seguit els plantejaments d'Ivan Silva i Carlos Sandoval, que a *Metodología para la elaboración de estrategias de desarrollo local* donen unes pautes per desgranar el problema central dels múltiples que se'n deriven a partir de l'anàlisi d'alternatives¹⁶.

2.2. ANÀLISI TERRITORIAL

Son Bou és una zona turística gràcies a la seva platja d'arena fina i aigua blava que, amb 3 km de longitud, és la més llarga de Menorca¹⁷. Compta amb un nucli d'hotels repartits en dues cadenes hoteleres, un complex de supermercats, botigues, bars i restaurants, així com nombrosos apartaments particulars de gent d'Alaior. Entre les construccions actuals, restes patrimonials de diferents èpoques testimonien la presència humana a la zona des de la prehistòria. Així doncs, he cregut convenient dividir aquesta anàlisi territorial en tres apartats ordenats segons la seva visibilitat en el terreny: la presència humana actual, el paisatge natural i els elements patrimonials.

¹⁴ Francisco Fornals Villalonga, *Menorca: Defensas militares republicanas durante la Guerra Civil 1936-1939*, Maó, Editorial Menorca, 2015.

¹⁵ Ajuntament d'Alaior, *Plan de Desarrollo Turístico Municipal de Alaior*, Alaior, 2013.

¹⁶ Iván Silva i Carlos Sandoval, *Metodología para la elaboración de estrategias de desarrollo local*, Santiago, Instituto Latinoamericano y del Caribe de Planificación Económica y Social, 2012, pàgs. 54-67.

¹⁷ Lluç Julià, "Playa de Son Bou", *DescobreixMenorca*, 2020 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a <https://www.descobreixmenorca.com/es/playas-de-menorca/playa-de-son-bou/>

2.2.1. SON BOU, NUCLI TURÍSTIC

L'1 de gener del 2020 Son Bou només tenia 59 habitants permanents¹⁸. No obstant això, la superfície construïda evidencia una presència humana molt més gran. Els hotels ocupen gran part de l'espai però només estan oberts a l'estiu, quan reben milers de visitants. I la majoria de negocis viuen d'aquests visitants, per la qual cosa durant molts de mesos no ofereixen els seus serveis. Tot i això, Son Bou només es troba a uns 7 km (15 min en cotxe) d'Alaior, localitat d'uns 9500 habitants que és la tercera de l'illa, després de Maó i Ciutadella, concentrant-ne un 10% de la població¹⁹. Aquesta estacionalització, que pateix tota l'illa (20.419 places cobertes l'agost del 2020 davant només 942 el mes de gener)²⁰, significa que hi ha una gran infraestructura turística molt desaprofitada, fet que provoca la necessitat d'una activitat frenètica a l'estiu perquè sigui rendible. De fet, el 2020, Menorca, que tenia una població empadronada de 93.000 habitants, rebé 425.600 turistes tot i la pandèmia²¹.

Com a conseqüència, es produeix un desequilibri entre la pressió humana i el medi natural, circumstància que provoca un desgast del terreny en termes ecològics i infraestructurals (desaparició de fauna i flora, danys en camins i edificis, contaminació...). L'hotel Royal Son Bou ja ha assumit la seva part de responsabilitat, per la qual cosa ha implantat un sistema de gestió ambiental en què es compromet a reduir l'ús de productes amb impacte ambiental negatiu i a potenciar l'ús d'energies renovables. A més, organitza activitats que consciencien el turista sobre la bellesa de l'entorn i la importància de preservar-lo²². En aquest entorn hi entra el patrimoni, tot i que no des d'una perspectiva de rigor històric.

L'hotel Royal Son Bou Family Club, de quatre estrelles, es defineix com "un hotel pensado exclusivamente para las vacaciones de familias con niños en Menorca" i té com a objectiu "que vuestros hijos se diviertan mientras vosotros descansáis y os relajáis junto a la fabulosa playa de Son Bou"²³. Les habitacions són apartaments adossats que ocupen la finca immediata a les coves prehistòriques, propietat dels amos de l'hotel. Potser per aquest motiu organitza una activitat familiar anomenada "Trogololand", que consisteix en una ruta guiada per les coves de Son Bou, a càrrec d'un equip d'animadors²⁴. D'altra banda, a la pàgina web de l'hotel, a l'apartat

¹⁸ INE, "Demografia de Son Bou (Islas Baleares)", *Foro-Ciudad.com*, 2020 [en línia]. Consulta 27/6/2021 a <https://www.foro-ciudad.com/islas-baleares/son-bou/habitantes.html>

¹⁹ INE, "Balears, Illes: Población por municipios y sexo", *Cifras oficiales de población resultantes de la revisión del Padrón municipal a 1 de enero*, 2020 [en línia]. Consulta 27/6/2021 a <https://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=2860#!tabs-tabla%202019>

²⁰ IBESTAT, "Plazas estimadas por período, zona turística y categoría reducida", *Ocupación de la oferta turística*, 2020 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a https://ibestat.caib.es/ibestat/estadisticas/614884d6-737a-401d-a8c3-a35519b8fec9/7020e723-fe6e-4f02-bac1-3a4c3a455eae/es/I208013_0020.px

²¹ IBESTAT, "Turistes amb destinació principal les Illes Balears per període, illa i tipus d'allotjament", *Flux de turistes*, 2020 [en línia]. Consulta 15/2/2021 a https://ibestat.caib.es/ibestat/estadisticas/043d7774-cd6c-4363-929a-703aaa0cb9e0/c1d0cf7d-208d-4b54-bfb8-f580102e12b2/ca/I208002_n302.px. IBESTAT, *Padró (xifres de població) – Dades anuals 2019* [en línia]. Consulta 15/2/2021 a https://ibestat.caib.es/ibestat/page?p=px_tablas&nodeId=407f5ffd-c47c-4ae7-bb9e-665195fed063&path=poblacion%2FPADRÓN%2FAnual%2F2019

²² Royal Son Bou, "Sistema de gestión ambiental. Nos importa el medio ambiente". *Royalsonbou.com*, 2020 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a <https://www.royalsonbou.com/es/compromisos/certificacion-iso>

²³ Royal Son Bou, "El paraíso de los niños. Hotel Royal Son Bou Family Club Menorca". *Royalsonbou.com*, 2020 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a <https://www.royalsonbou.com/es/inicio>

²⁴ Royal Son Bou, "Actividades, Diversión y entretenimiento para niños y adultos". *Royalsonbou.com*, 2020 [en línia].

"Fotos de la zona", diverses imatges d'elements patrimonials de Menorca serveixen com a reclam²⁵.

TROGLOLAND

Hace varios miles de años, cuando Son Bou aún no era tal y como lo conocemos ahora, llegaron por mar los que se convertirían en los primeros habitantes de esta zona de Menorca: Troglo & Dita.

Ellos, que fueron testigos de excepción de la construcción del Hotel Royal Son Bou Family Club, nos invitan a conocer cómo viven en su cueva excavada en las rocas del acantilado. Desde ella se divisa toda la urbanización y la playa de Son Bou, la más larga de Menorca.

Una excursión que los niños realizarán con nuestro equipo de animadores disfrutando del aire libre en este privilegiado entorno natural.

Il·lustració 8. Anunci de l'activitat "TrogloLand" a la pàgina web de l'hotel Royal Son Bou Family Club. Font: <https://www.royalsonbou.com/es/familyclub/actividades>

L'hotel Sol Milanos Pingüinos, de tres estrelles, a primera línia de costa, és més antic i més convencional. La seva construcció, als anys 70, marcà l'inici de la urbanització de la zona i de la construcció de la carretera actual, on treballaren majoritàriament immigrants peninsulars i nord-africans. Ens ho recorda Guerau Olives Mir, que durant aquells anys no va poder anar a la Cova Gran perquè l'ocupaven els obrers dels hotels, i que va veure els desastres ecològics produïts per la construcció sense control a partir de llavors: contaminació acústica, cultius abandonats, moviment de terres, ús del prat com a abocador d'enderrocs²⁶. L'estructura de l'hotel en dos grans blocs de pisos primis i alts talla totalment les vistes cap a la platja, fins i tot des dels punts elevats dels voltants. Propietat de la cadena Melià, no duu a terme cap tipus de política de protecció ambiental i, fora de l'hotel, la majoria d'activitats que organitza són esports nàutics. Tot i això, proposa visites culturals a l'església de Sant Bartomeu, al Centre de Natura de Menorca i al que, segons l'empresa, són els principals llocs d'interès de la zona: la fàbrica de calçat de Jaume Mascaró, el castell de Santa Àgueda, el Museu de Binisúes, l'Hort de Sant Patrici i el Barranc d'Algendar²⁷. En cap moment es menciona al programa d'activitats cap element patrimonial de Son Bou, tot i que, fins i tot des de dins la piscina de l'hotel, els clients poden veure la basílica paleocristiana i la necròpolis talaiòtica.

Consulta 21/11/2020 a <https://www.royalsonbou.com/es/familyclub/actividades>

²⁵ Royal Son Bou, "Fotos de la zona", *Royalsonbou.com*, 2020 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a <https://www.royalsonbou.com/es/fotos-y-videos/ver-fotos/la-zona/70>.

²⁶ Guerau Olives Mir [enregistrament: 8/11/2020].

²⁷ Sol Milanos Pingüinos, "Actividades", *Melia.com*, 2020 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a <https://www.melia.com/es/hoteles/espana/menorca/sol-milanos-pinguinos/actividades.htm>

A segona línia de costa, la gran urbanització de Sant Jaume, de xalets i apartaments particulars, ocupa tota la falda de la muntanya que mira a la mar. La urbanització contigua, la de Torressolí, també compta amb hotels i cases de lloguer turístic. Totes dues han guanyat terreny al Prat de Son Bou, una gran albufera que ara està protegida, a la part baixa. Així, com també passà amb la construcció del pàrquing de la platja i del complex comercial, per a la construcció d'aquestes edificacions fou necessari omplir part de la zona humida amb tones de runa.

Segons Blázquez, Artigues i Yrigoy, el 2015 Son Bou, Sant Jaume i Torressolí tenien 107Ha construïdes per a un total de 4011 places²⁸. El 2018, el total de places d'allotjament turístic ofertes a Alaior era de 6.944²⁹, dada que ens mostra les dimensions del complex turístic de Son Bou, que des del 2015 a ara només ha anat creixent. El planejament turístic dels anys 70 en preveia encara una major extensió, però el Pla Territorial Insular de Menorca del 2003 en frenà l'expansió requalificant 5,18Ha com a sòl rústic i altres 29,18Ha com a zona verda³⁰. A més, l'aplicació de la figura de les Àrees de Reconversió Territorial frustrà un projecte urbanístic de les empreses Cescarden i Princesa Son Bou en els terrenys on es troben els elements de la Guerra Civil, tot i que la querella jurídica que en derivà ha acabat amb la promesa, ja el 2019, de pagament de 16,5 milions d'euros per part del Govern Balear³¹.

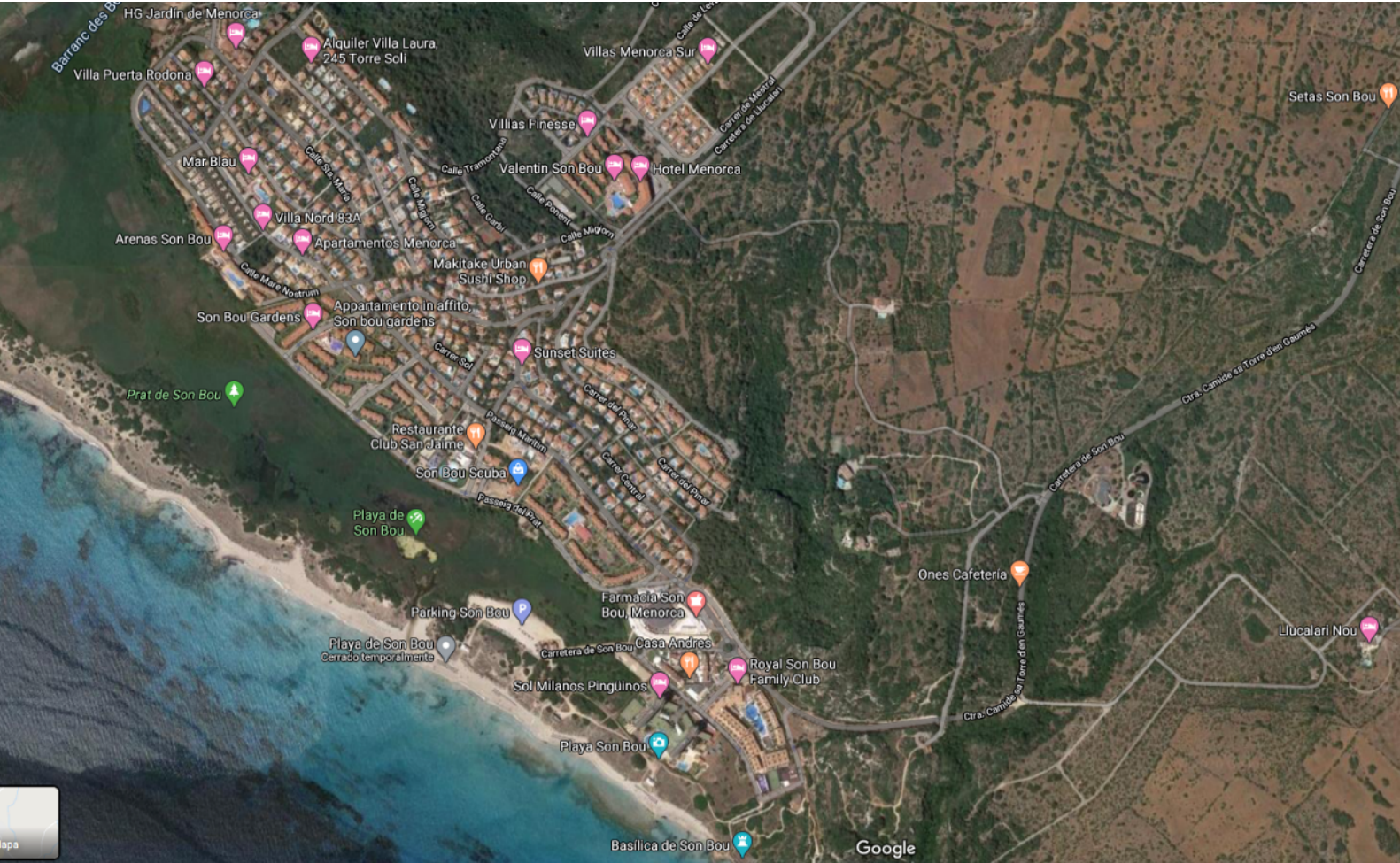
Pel que fa als visitants, responen al perfil de famílies amb infants de procedència principalment espanyola, italiana, francesa, anglesa i alemanya. Els visitants tenen interès sobretot en la platja, per la qual cosa l'hotel Royal construï un túnel que porta els seus clients directament de dins l'hotel fins a la platja, sense necessitat de travessar el carrer. Tot i això, també s'apunten a les excursions i les activitats organitzades pels hotels.

²⁸ Macià Blázquez, Antonio Artigues i Ismael Yrigoy, "Crisis y planificación territorial turística neoliberal en las Islas Baleares", *Investigaciones Turísticas* 9, 2015, pàg. 40.

²⁹ IBESTAT, "Alojamientos turísticos por isla y municipio, tipo y categoría y año", *Alojamientos turísticos*, 2018 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a https://ibestat.caib.es/ibestat/estadisticas/06f4cf63-e3a8-4d01-bf9a-32dd529b96b9/1b7fa42e-fef0-43ef-ab5f-cbb2b0e3e972/es/U208009_0002.px

³⁰ Macià Blázquez, Antonio Artigues i Ismael Yrigoy, "Crisis y planificación territorial...", pàg. 40.

³¹ Juan Carlos Ortego, "El Govern asumirá 16,5 millones del pago por las sentencias de Son Bou", *Menorca Info*, 20/03/2019 [en línia]. Consulta 20/5/2020 a <https://www.menorca.info/menorca/local/2019/03/20/652535/govern-asumira-millones-del-pago-por-sentencias-son-bou.html>

Il·lustració 9. Urbanitzacions de Son Bou - Sant Jaume - Torressolí, amb els serveis d'allotjament, restauració i d'atractiu turístic marcats al mapa. Font: Google Maps, 2020.

Tot i la present estacionalització i la massificació dels estius, aconseguir un equilibri no és impossible. De fet, els gràfics de l'Institut d'Estadística de les Illes Balears mostren com Menorca rep visitants tot l'any, encara que en proporcions molt menors que als mesos de calor. El **Pla de Desenvolupament Turístic d'Alaior dels anys 2014-2015**, actualment en revisió, se centra en el Prat com a recurs per aconseguir un turisme sostenible a Son Bou. Tot i això, **proposa tenir en compte també el patrimoni històric i cultural del municipi amb l'objectiu que "todos estos productos logren ayudar a disminuir la estacionalidad turística ya que pueden e incluso deben ser consumidos fuera de la temporada turística alta"**³². Així, es pretén fomentar la participació dels residents en el procés de desenvolupament turístic i incentivar l'ús dels recursos i serveis turístics per part de la població local.

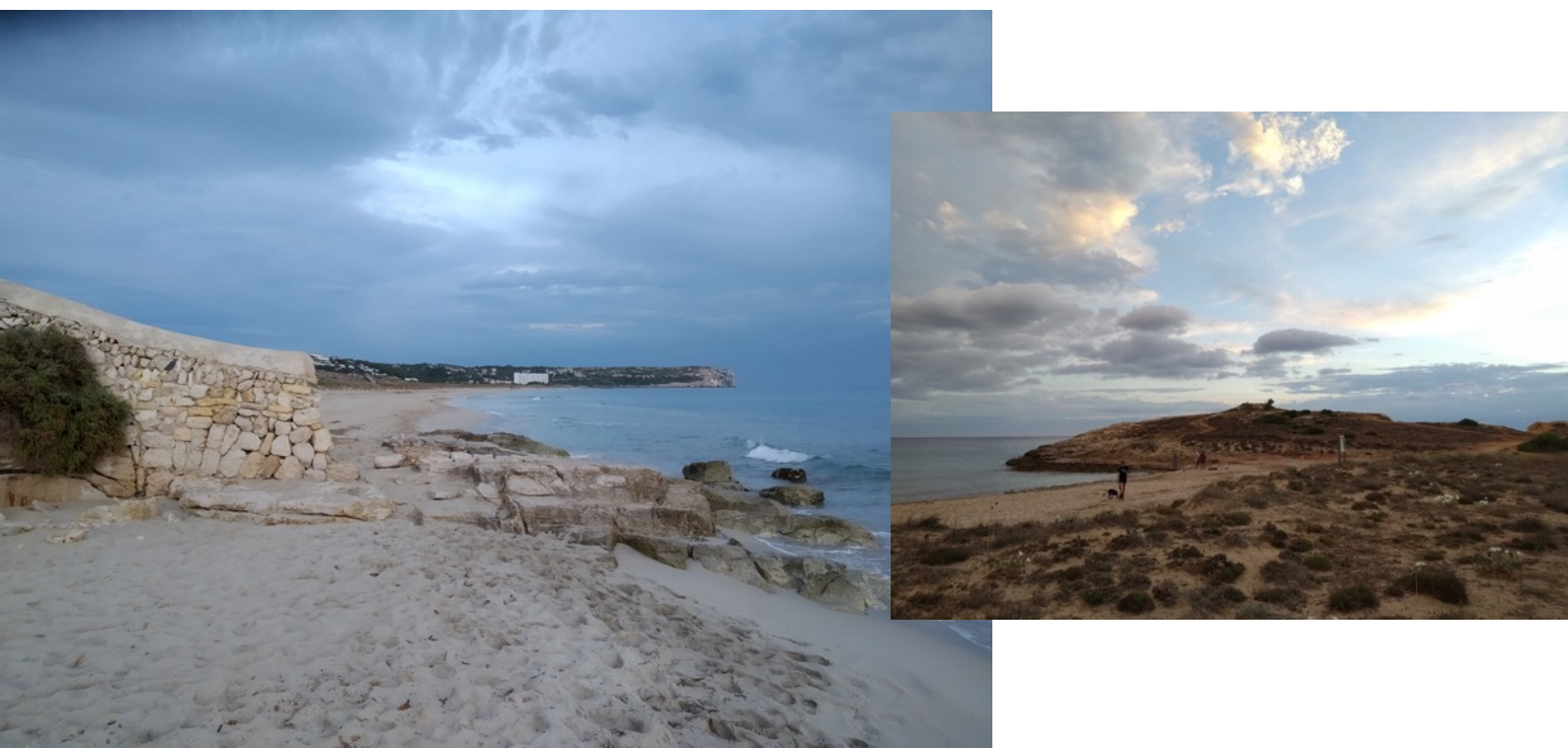
³² Ajuntament d'Alaior, *Plan de Desarrollo Turístico...*, pàg. 6.

Turistes amb destí principal a les Illes Balears per període, illa i país de residència ³³				
Economia > Turisme				
Menorca				
	Dada mensual	Taxa de variació anual	Acumulat de l'any	Taxa de variació de l'acumulat
2020M08 (JULIOL)				
TOTAL (1+2)	160497	-51,12	332471	-70,79
1. ESPANYA (altres ccaa)	123423	-1,74	248118	-44,78
2. ESTRANGER	37074	-81,71	84353	-87,76
(110) França	11255	-57,44	21612	-71,03
(115) Itàlia	8789	-78,33	18784	-80,26
(125) Regne Unit	4442	-95,5	16124	-95,53
(126) Alemanya	2179	-79,53	7277	-85,84
Bèlgica, Luxemburg i Països Baixos	1967	-55,62	5306	-71,88
Països nòrdics	...	...	...	...
Resta del món	8412	-54,84	14898	-78,82
2020M01 (GENER)				
TOTAL (1+2)	13322	10,97	13322	10,97
1. ESPANYA (altres ccaa)	11175	20,65	11175	20,65
2. ESTRANGER	2147	-21,73	2147	-21,73
(110) França	...	...	...	...
(115) Itàlia	...	...	...	...
(125) Regne Unit	616	-48,58	616	-48,58
(126) Alemanya	...	...	...	...
Bèlgica, Luxemburg i Països Baixos	...	...	...	...
Països nòrdics	...	...	...	...
Resta del món	...	...	...	...
Notes:				
1. Els països estan codificats segons la classificació de països de l'INE.				
2. (..) Dada no disponible.				
3. (...) Dada oculta per imprecisió o baixa qualitat.				
4. Les dades són provisionals.				
5. Països nòrdics inclou Dinamarca, Finlàndia, Noruega i Suècia.				
Unitat de mesura (Dada mensual): Número de persones				
Unitat de mesura (Acumulat de l'any): Número de persones				
Unitat de mesura (Taxa de variació de l'acumulat): Percentatge				
Unitat de mesura (Taxa de variació anual): Percentatge				

³³ IBESTAT, "Turistas con destino principal las Illes Balears por periodo, isla y país de residencia", *Turismo. Flujo de turistas (FRONTUR)*, 2021 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a https://ibestat.caib.es/ibestat/estadistiques/043d7774-cd6c-4363-929a-703aaa0cb9e0/3f1887a5-b9b7-413b-9159-cb499cf29246/es/I208002_n301.px

2.2.2. SON BOU, PAISATGE NATURAL

Un dels punts forts de l'atracció turística de Son Bou és la bellesa del paisatge. La llarga platja d'aigües cristal·lines està emmarcada per les elevacions rocoses que l'envolten: el Cap Gros de Llucalari, també anomenat Cap de Ses Penyes, a llevant, impressionant per l'aspecte salvatge i per la seva alçada —80m, la més alta de la costa sud³⁴—, i Na Redona o Cap des Riu, a Talis, a ponent, en forma de turó cònic que complementa el quadre de la posta de sol. Darrere la platja, el sistema dunar i el Prat de Son Bou són el complement perfecte per aïllar la platja de la zona construïda, provocant un efecte de platja verge en la meitat de la seva extensió. Tot i això, tot l'ecosistema es troba en perill: 1) La platja pels efectes globals del canvi climàtic, que provoquen un augment del nivell del mar, i per la pressió constant i en augment de joves que se'n serveixen per dur-hi a terme botellots³⁵. 2) Les elevacions rocoses per l'amenaça urbanística, especialment important sobre el penyal de Llucalari, que ja en va degradar la part superior. 3) La zona humida per les accions contaminants dels habitants de les urbanitzacions i dels vianants, que provoquen la desaparició d'espècies animals i vegetals.

Il·lustracions 10 i 11. Platja de Son Bou des de Talis, amb el penyal de Llucalari al fons (a l'esquerra), i Na Redona (a la dreta). Font: Fotografies pròpies, setembre del 2020.

Menorca és Reserva de la Biosfera declarada per la UNESCO des del 1993. Aquesta declaració culminava la lluita ecologista contra la destrucció que acompanyava la incipient economia

³⁴ Consell Insular de Menorca, "Tram 16: Son Bou-Cala en Porter", *Camí de Cavalls*, 2020 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a <http://www.camidecavalls.com/Ruta.aspx?idpub=9008>

³⁵ Menorca al día, "Así actúa la policía contra los botellones en Son Bou", *Menorca al día*, agost 2020 [en línia]. Consulta 5/7/2021 a <https://menorcaaldia.com/2020/08/09/video-asi-actua-la-policia-contra-los-botellones-en-son-bou/>

turística. El 1986 el Parlament de les Illes Balears havia creat la figura de les Àrees Naturals d'Especial Interès (ANEI) i el 1990 una llei d'espais naturals havia declarat dinou ANEI a Menorca, entre els quals l'ANEI Me-12, delimitat pel Cap Gros de Llucalari, a llevant, i la Punta de Talis a ponent. Aquest ANEI ocupa 1453Ha dels municipis d'Alaior i Es Migjorn i inclou la platja, el sistema dunar i el Prat de Son Bou, el barranc de Sa Vall i el barranc de Llucalari. L'accident geològic més important és el Prat, una de les zones de l'illa més riques en biodiversitat, que rep les aigües dolces dels barrancs que l'envolten i de l'aqüífer del Migjorn³⁶.

Com expliquen Cardona, Juaneda i de Pablo, en el moment de la declaració de l'ANEI, la construcció del complex hotel·ler de Son Bou i de les urbanitzacions de Sant Jaume i Torressolí ja havia provocat la destrucció del bosc situat terra endins, la dessecació de l'extrem més occidental de la zona humida i la desaparició de part del sistema dunar. "La declaració d'ANEI tenia com a objectiu principal evitar que aquesta degradació s'estengués a la resta del prat i les dunes, així com preservar els barrancs de qualsevol desenvolupament urbanístic"³⁷. Tres anys abans, Guerau Olives, que des de petit havia passat les vacances a Son Bou, es va dedicar a entrevistar alguns pagesos del lloc amb la voluntat de poder mostrar a les autoritats locals el valor del patrimoni etnològic i natural de la zona. Hi havia un projecte de construcció d'un camp de golf damunt el Prat, que finalment no es construí, i un altre de construcció d'un hotel i diversos xalets a la tanca de la sinya de Torressolí, que sí que es dugué a terme³⁸. A més, des d'aquella època plana l'amenaça de construcció de vials dins el prat que comuniquin directament les urbanitzacions de Torressolí i Sant Jaume amb la platja³⁹.

En opinió de Cardona, Juaneda i de Pablo, "El conjunt de Son Bou és molt singular en el context de Menorca, ja que la zona humida està delimitada per una platja molt llarga amb dunes disposades de forma paral·lela a la línia de costa. A l'illa no hi ha cap altra platja tan llarga, ni cap dels altres sistemes dunars importants (es Grau, Son Saura del Nord, Tirant, Cavalleria, Pregonda, cala Pilar i la Vall) no té una disposició de les dunes com aquesta. En aquests altres sistemes, les dunes segueixen una disposició paral·lela al vent dominant i independent de la línia de costa, un fet excepcional a la Mediterrània occidental. En canvi, a Son Bou les dunes segueixen el patró normal al litoral mediterrani, és a dir, dunes paral·leles a la costa i transversals al vent dominant"⁴⁰.

El sistema dunar de Son Bou també és important pel tipus de vegetació, extremadament adaptada al sòl pobre en aigua i sals minerals i a la gran mobilitat del substrat, que en dificulta la fixació. Travessada la primera línia de dunes, cap al Prat, els materials argilosos s'ajunten amb l'arena i permeten que la vegetació es faci més densa (lletreres, romanís, mates...). El 1994, Ramos notificava que al sistema dunar de Son Bou hi havia hagut una colònia de més de 50

³⁶ Lluís Cardona, Joan Juaneda i Fèlix de Pablo, *Guia dels espais naturals de Menorca*, Menorca, Institut Menorquí d'Estudis, 1998, pàgs. 6, 61-63.

³⁷ Lluís Cardona, Joan Juaneda i Fèlix de Pablo, *Guia dels espais naturals...*, pàgs. 61-62.

³⁸ Guerau Olives Mir [comentari sense enregistrar: 24/10/2020].

³⁹ Mercè Pons, "EM confia en que Alaior retire su idea para el Prat", *Menorca Info*, 30/11/2020 [en línia]. Consulta 23/11/2020 a <https://www.menorca.info/menorca/local/2012/11/30/555458/confia-alaior-retire-idea-para-prat.html>

⁴⁰ Lluís Cardona, Joan Juaneda i Fèlix de Pablo, *Guia dels espais naturals...*, pàg. 63.

parelles d'abellerols, que en aquell moment ja havien desaparegut a causa de la degradació de l'ecosistema⁴¹.

Il·lustració 12. ANEI Me-12 en relleu. Font: Google Earth, 2020.

El Prat, darrere les dunes, conté un tipus de biodiversitat adaptada a l'abundància d'aigua i de nutrients. En el centenar d'hectàrees d'aigua dolça, la comunitat més abundant és el canyissar, que ofereix aliment i protecció a una gran quantitat d'ocells petits de la família dels sílvids, com el butzac, la boscarla, el tord de prats i el rossinyol bord. A la zona del prat d'aigües obertes, on la fondària supera el metre i mig, hi viuen serps d'aigua, tortugues d'aigua, fotges, ànecs collblau i peixos com la gambúsia, la llissa vera, el llop i l'anguila. Als límits entre el canyissar i les aigües obertes, als anys 90 encara s'hi podien trobar aus en perill d'extinció com el gall faver i abundants insectes com les libèl·lules⁴².

⁴¹ Enric Ramos, *Els aucells de Menorca*, Palma, Editorial Moll, 1994, pàg. 120.

⁴² Lluís Cardona, Joan Juaneda i Fèlix de Pablo, *Guia dels espais naturals...*, pàgs. 64-65.

Els barrancs es caracteritzen pels cursos d'aigua al fons i les parets ombrívols. En el cas del barranc de Llucalari, hi creixen la rosa pampalònia i l'endèmica *Hippocrepis Balearica Minor*, únic lloc del món on viu. En el cas del barranc de Sa Vall, la presència humana des de temps antics ha modificat el paisatge, ja que compta amb les cases rupestres de Son Boter, un molí d'aigua i cases de pagès abandonades que encara conserven en vida vinyes i arbres fruiters. Finalment, és especialment important el pinar de Talis, on creix en major densitat un tipus de pi endèmic de les Balears anomenat el pi d'en Llorenç⁴³.

Cardona, Juaneda i de Pablo el 1998 denunciaven els problemes de conservació del medi natural de Son Bou, derivats de la freqüentació humana poc respectuosa: "Durant l'estiu les dunes es veuen envaïdes pels usuaris de la platja, per vehicles tot-terreny que porten materials als bars de la platja i per excursions a cavall. Fins i tot, la vigilància de la platja es fa emprant una pista que travessa les dunes. Tot açò destrueix la vegetació i fa que les dunes deixin d'estar fixades. Es Prat, malgrat que ja no es pot dessecar [per la protecció com a ANEI], es troba assetjat per les urbanitzacions, que amb freqüència l'utilitzen per abocar-hi peltret i altres residus sòlids. També rep les aigües de la depuradora, cosa que ha provocat una important eutrofització de la marjal i la desaparició de la vegetació submergida en moltes zones. En definitiva, el conjunt del sistema dunar i de la marjal s'ha convertit en una illa natural envoltada d'urbanitzacions. Tot açò fa que sigui una de les zones de Menorca amb més problemes de conservació i necessitada d'una gestió activa destinada a compensar les agressions que rep contínuament"⁴⁴.

Des de llavors, les dunes s'han protegit amb una barrera de corda que dissuadeix els banyistes d'endinsar-s'hi i la Xarxa Natura 2000 reforça la protecció de l'ANEI Me-12 amb les figures de Lloc d'Interès Comunitari (LIC) i Zona d'Especial Protecció per a les Aus (ZEPA)⁴⁵. Però la urbanització de xalets als boscos de Sant Jaume i Torressolí ha crescut, s'han construït hotels i apartaments, han augmentat els establiments comercials, els restaurants i els locals d'oci nocturn. Com a contrapartida, l'Ajuntament d'Alaior ha creat nombroses rutes de turisme actiu per a esportistes que, passant per Son Bou, en valoren el paisatge natural i els elements patrimonials. En són un exemple les dues que aquí expliquem:

- La ruta en kayak Son Bou - Cala en Porter. Excursió de dues hores que proposa aparcar a Son Bou i anar en kayak fins a Cala en Porter passant pels espais naturals protegits del LIC de la caleta de Llucalari a Calescoves. La descripció propagandística que se'n fa al fulletó elaborat per l'Ajuntament se centra en els elements geològics i biològics del paisatge, tot i que també es fixa en la basílica paleocristiana⁴⁶.
- La ruta pel Camí Vell de Son Bou. Ruta terrestre pensada per a la pràctica del cicloturisme, la marxa nòrdica i el running, de 7,2 km de distància. Proposa anar des d'Alaior fins a la urbanització de Son Bou pel camí antic i la descripció es fixa en la

⁴³ Lluís Cardona, Joan Juaneda i Félix de Pablo, *Guia dels espais naturals...*, pàg. 66.

⁴⁴ Lluís Cardona, Joan Juaneda i Félix de Pablo, *Guia dels espais naturals...*, pàg. 66.

⁴⁵ Consell Insular de Menorca, "La protecció de les platges i de la costa en la normativa nacional, autonòmica i local", *Platges de Menorca, des d'un altre punt de vista*, 2020 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a <http://platges.biosferamenorca.org/contingut.aspx?idpub=9455>

⁴⁶ Marta Pérez i Eva Marsinyac, *Rutes de turisme actiu i d'esports a Alaior*, Alaior, Ajuntament d'Alaior, 2016, pàg. 8.

vegetació, les vistes i la basílica paleocristiana⁴⁷.

D'altra banda, en tot el perímetre de l'illa s'ha reconstruït el Camí de Cavalls per a ús esportiu, fet que ha provocat modificacions del camí original com la que va remoure terres del Barranc de Llucalari per crear una pista ampla on hi havia hagut un simple camí de cabres que passava uns metres més avall⁴⁸. El Camí de Cavalls és un camí d'origen medieval creat per ordre de Jaume II perquè els cavallers poguessin vigilar la costa. Al segle XIX diversos trams foren privatitzats però la Llei 13/2000 del Camí de Cavalls de Menorca, aprovada pel Parlament de les Illes Balears, i el Pla Especial del Camí de Cavalls (2003)⁴⁹ n'obligaren la reconstitució, que es féu seguint els valors del turisme actiu. La platja de Son Bou es troba entre dos trams: el 15, que va de Sant Tomàs a Son Bou, i el 16, que va de Son Bou a Cala en Porter. En la descripció oficial d'aquest darrer, altra vegada es destaca la bellesa del paisatge, juntament amb la biodiversitat i algun element històric⁵⁰.

- Per tant, **el patrimoni natural de Son Bou s'explota com a recurs turístic pel seu valor visual, com a paisatge natural**, mentre que no s'explica gaire la importància dels elements que el componen per al funcionament de l'ecosistema. D'altra banda, **la majoria d'elements històrics, punts visuals dins el paisatge, resten obviats, destacant-se només la basílica**. No s'explica que les coves que es veuen durant la ruta en kayak són una necròpolis talaiòtica reaprofitada o que el Camí Vell de Son Bou era el camí que comunicava Alaior amb les antigues cases del lloc de Son Bou de Dalt, avui dins la malesa.

2.2.3. SON BOU, ESCENARI HISTÒRIC

Versió ampliada a l'Annex 7.1

El paisatge de Son Bou presenta unes característiques particulars per l'alt grau d'aprofitament humà de què ha estat objecte. G. Olives indica la fertilitat de la terra, la presència d'aigua dolça i el resguard del mal temps del nord com a característiques que han permès l'ús agrícola intensiu d'aquests terrenys des de temps antics⁵¹. Això no obstant, la proximitat a la mar i la presència d'un gran penya-segat propiciaren que, molt abans de l'aprofitament agrari, els habitants de l'illa donessin un ús comercial i un ús sagrat a aquells paratges. Així, doncs, les necessitats humanes de cada moment històric han determinat no només el grau d'aprofitament sinó també el tipus d'ús del paisatge.

A Son Bou, podem trobar-hi diferents tipus d'usos, és a dir, diferents maneres d'aprofitar els recursos existents: l'ús comercial, l'ús sagrat, l'ús militar, l'ús agrari, l'ús habitacional, l'ús vacacional o l'ús patrimonial. Cada un d'ells ens ha deixat vestigis en forma d'estructures

⁴⁷ Marta Pérez i Eva Marsinyac, *Rutes de turisme actiu...*, pàg. 24.

⁴⁸ Guerau Olives Mir [comentari sense enregistrar: 24/10/2020].

⁴⁹ Agència Menorca Reserva de Biosfera, "Pla especial del Camí de Cavalls", *Territori i espais protegits*, 2020 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a <http://www.biosferamenorca.org/Contingut.aspx?idpub=1669>

⁵⁰ Consell Insular de Menorca, "Tram 16...".

⁵¹ Guerau Olives Mir, "El Prat de Son Bou. El cultiu de l'arròs", *Quaderns de folklore* 30, 1987, pàg. 5.

arquitectòniques de diferents èpoques històriques, però també en forma de modificacions d'aquestes estructures. És per això que, en la meua opinió, no podem fer només una classificació cronològica convencional d'aquest patrimoni. Cada element ha de ser tractat com un ens viu que té un origen clar però no un final, ja que mentre existeixi sobre el terreny s'anirà re-significant i s'adaptarà a diferents morfologies. **Son Bou és, així, un gran escenari on els humans han representat diverses funcions, deixant-hi cada vegada part del decorat.** Els testimonis que ens queden de cada funció són els següents:

- Una muralla ciclòpia prehistòrica, d'uns 700 m de longitud, que recorre el Penyal de Llucalari.
- Una necròpolis talaiòtica dispersa al llarg del penya-segat, reutilitzada en època paleocristiana amb la mateixa finalitat i en època contemporània com a refugi per als animals, com a lloc d'aïllament de la Grip Espanyola, com a habitatge d'obriers i com a residències vacacionals.
- Una basílica paleocristiana amb necròpolis.
- Una zona de roques que recorden cases, anomenada "Ses Casotes", de cronologia incerta.
- Vaixells enfonsats de diferents èpoques.
- Les cases abandonades de Son Bou de Dalt, que tenen un valor etnològic.
- Les cases de Son Bou de Baix, que actualment són un supermercat.
- Ja dins Llucalari, però amb una estreta relació amb Son Bou, la "Caseta des Sabaters", de finals del segle XIX o principis del segle XX.
- Diverses defenses militars de la Guerra Civil, que foren usades també amb finalitats agrícoles i ramaderes i com a habitatges d'estiueig des dels anys 40.

Si tenim en compte els canvis d'ús de cada un dels elements, podem obtenir un quadre complet per a la comprensió de la història de Son Bou des de la primera presència humana fins a l'actualitat. El nom dels elements reflecteix el seu origen, tot i que l'ús original només sigui una petita part de la seva història. D'altra banda, tot i que podríem pensar que actualment tots aquests testimonis reben un ús patrimonial, **encara que la majoria gaudeixin de protecció legal (com a Béns d'Interès Cultural o Béns Catalogats), només uns pocs són explotats i assumits per la població com un patrimoni comú.** El cas de Ses Casotes és l'exemple més extrem, ja que és un jaciment declarat BIC que és pràcticament invisible i no mostra cap element físic de protecció sobre el terreny. La muralla ciclòpia, d'altra banda, el 1976 va ser parcialment destruïda a causa de la construcció d'una pista amb dinamita sobre el penya-segat⁵².

⁵² Carta de Guerau Olives a Eradi Olives, 12 de setembre de 1976: "no sé si ho saps, però estan fent una carretera per anar a sa Caleta de Llucalari, així és que si no véns prest ja no en veuràs, de Caleta", Arxiu privat d'Eradi Olives Mir.

	Comercial	Sagrat	Militar	Agrari	Habitatge	Vacacional	Patrimonial
Muralla ciclòpia (BIC)	original		original				
Necròpolis talaiòtica Son Bou i Llucalari (BIC)		original, època paleocristiana	1936-39	edat moderna - 1971	1920, 1971-72	inicis s.XX-actualitat	
Basílica paleocristiana (BIC)		original		edat moderna - 1951			1951-actualitat
Ses Casotes (BC)	original				original		
Derelictes (BIC i BC)	original		original				
Son Bou de Dalt (BC)				original	original		
Son Bou de Baix				original	original	1990s - 2021	
Caseta des Sabaters (BC)				original	original	inicis s.XX - 2021	
Defenses Guerra Civil (Alguns BC)			original	1940-71		1940-2021	

Il·lustració 13. Mapa del patrimoni històric de Son Bou. El patrimoni de la Guerra Civil no hi apareix, ja que l'he presentat a les il·lustracions 4 i 5. Font: Creació pròpia amb Google Earth, 2020.

Il·lustració 14. Aspecte de sis coves de la necròpolis el 2014. Font: <http://imatgesdemenorca-magda.blogspot.com/2014/01/necropolis-talaiotica-de-son-bou-alaior.html>

Segons la **Llei 12/1998, de 21 de desembre, del patrimoni històric de les Illes Balears**: "El patrimoni històric de les Illes Balears s'integra de tots els béns i valors de la cultura, en qualsevol de les seves manifestacions, que revelen un interès històric, artístic, arquitectònic, arqueològic, històricoindustrial, paleontològic, etnològic, antropològic, bibliogràfic, documental, social, científic i tècnic per a les Illes Balears"⁵³. Els nivells de protecció del patrimoni històric segons la normativa autonòmica són:

- Bé d'Interès Cultural: els béns mobles i immobles més rellevants del patrimoni històric de les Illes Balears. Es classifiquen en:
 - Monument: "Edifici, obra o estructura arquitectònica i/o d'enginyeria d'interès històric, artístic, arquitectònic, arqueològic, històricoindustrial, etnològic, social, científic o tècnic".
 - Conjunt històric: "Agrupació homogènia de construccions urbanes o rurals, contínua o dispersa, que es distingeix pel seu interès històric, artístic, arquitectònic, arqueològic, històricoindustrial, social, científic o tècnic, amb coherència suficient per constituir una unitat susceptible de delimitació, encara que cadascuna de les parts individualment no tenguí valor rellevant".
 - Jardí històric: "Espai delimitat i ordenat per l'home, que integra elements naturals

⁵³ Govern de les Illes Balears, "Llei 12/1998, de 21 de desembre, del patrimoni històric de les Illes Balears", *BOIB* 165, 29/12/1998, pàg. 19765, art. 1. 2.

d'interès destacat per raó de l'origen, la història o els valors estètics, sensorials o botànics i que pot incloure elements de fàbrica, d'arquitectura i artístics".

- Lloc històric: "Lloc o paratge natural susceptible de delimitació espacial unitària que es pot vincular a esdeveniments o records del passat, creacions culturals o de la natura, que té un interès destacat des del punt de vista històric, artístic, arqueològic, historicoindustrial, paleontològic, etnològic, antropològic, social, científic o tècnic".
 - Lloc d'interès etnològic: "Lloc o paratge natural amb construccions o instal·lacions vinculades a formes de vida, cultura i activitats tradicionals del poble de les Illes Balears que mereixen ser preservats pel seu valor etnològic".
 - Zona arqueològica: "Lloc on hi ha restes materials, mobles i/o immobles, fruit de la intervenció humana, que és susceptible de ser estudiat amb la metodologia arqueològica, tant si es troba en la superfície com si es troba en el subsòl o sota les aigües".
 - Zona paleontològica⁵⁴
- Bé Catalogat (BC): aquells béns mobles i immobles que, tot i no tenir la rellevància que els permetria ser declarats BIC, tenen prou significació i valor per constituir un bé del patrimoni històric a protegir singularment⁵⁵. S'inscriuen al Catàleg General del Patrimoni Històric de les Illes Balears. El Consell Insular competent ha de comunicar a l'ajuntament on radiqui el bé catalogat les mesures que s'han d'adoptar per al seu manteniment i conservació⁵⁶.

La protecció d'un BIC o d'un BC, per llei, ha d'incloure la determinació dels criteris bàsics que han de regir les intervencions sobre el bé⁵⁷. A Son Bou, l'única intervenció que s'ha fet ha estat sobre la basílica, on s'ha protegit el trespol amb geotèxtil i s'ha col·locat una paret a mode de barrera. Els criteris d'intervenció sobre els altres béns sembla que han seguit els principis vuitcentistes de John Ruskin (1819-1900): el record de les ruïnes mentre existeixin com a tals, deixant que el cicle de vida de la pedra faci el seu camí⁵⁸.

El règim de protecció dels béns del patrimoni històric, tant en la categoria de BIC com en la de BC, contempla que "Els poders públics promouran, per tots els mitjans al seu abast, la conservació, la consolidació i la millora dels béns integrants del patrimoni històric de titularitat pública i privada"⁵⁹, així com que **"Els propietaris, titulars de drets o simples posseïdors de béns d'interès cultural o catalogats tenen el deure de conservar-los, mantenir-los i custodiar-los de tal manera que se'n garanteixi la salvaguarda dels valors"**⁶⁰. No obstant això, aquesta llei limita la possibilitat de col·locar-hi una museografia que en difongui la informació necessària perquè la gent comuna, els no experts, els puguin conèixer i valorar:

⁵⁴ Govern de les Illes Balears, "Llei 12/1998...", pàg. 19766, art. 6.

⁵⁵ Govern de les Illes Balears, "Llei 12/1998...", pàg. 19767, art. 14. 1.

⁵⁶ Govern de les Illes Balears, "Llei 12/1998...", pàgs. 19767 - 19768, arts. 18 i 19.

⁵⁷ Govern de les Illes Balears, "Llei 12/1998...", pàg. 19766, art. 10. 4.

⁵⁸ Joan Santacana i Maria Carme Belarte, "El debat sobre les reconstruccions arqueològiques *in situ*. El marc teòric", a Belarte, M. C. et al. (eds), *Espais de presentació del patrimoni arqueològic: la reconstrucció in situ a debat*, Tarragona/Barcelona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, pàg. 12.

⁵⁹ Govern de les Illes Balears, "Llei 12/1998...", pàg. 19768, art. 22. 3.

⁶⁰ Govern de les Illes Balears, "Llei 12/1998...", pàg. 19768, art. 26.

"En els béns d'interès cultural es prohibeix la col·locació d'elements i instal·lacions que comportin una ruptura de l'estructura o de la composició de la façana. En els béns catalogats, hauran de tenir les dimensions mínimes tècnicament viables i s'hauran de situar a llocs on no perjudiquin la imatge de l'immoble o no n'alterin greument la contemplació. Per a la col·locació d'anuncis i rètols publicitaris caldrà, a més de la llicència municipal, l'autorització de la Comissió Insular del Patrimoni Històric corresponent, excepte quan existeixi un pla especial aprovat definitivament que ho reguli. Els rètols que anuncien serveis públics, els de senyalització i els comercials hauran de ser harmònics amb el conjunt"⁶¹.

Aquí cobra sentit el terme "**museografia de mínims**", ja que no és possible col·locar-ne una de més vistosa sense anar contra la llei. És per això que es fa necessària la creació d'un centre d'interpretació que completi les mancances explicatives de la museïtzació *in situ*.

2.3. EL PATRIMONI DE LA GUERRA

2.3.1. LES OBRES DE FORTIFICACIÓ

Tot i que la literatura existent sobre la Guerra Civil a Menorca és abundant i s'ha anat treballant i revisant des de la Transició Democràtica⁶², els vestigis edificats que ens queden d'aquell episodi no han estat tan estudiats. El 2015, Francisco Fornals Villalonga publicà una primera aproximació global al patrimoni de la Guerra Civil existent al llarg de la costa menorquina a *Menorca: Defensas militares republicanas durante la Guerra Civil 1936-1939*. L'autor hi classifica els diferents tipus de construccions bèl·liques que podem trobar arreu de l'illa i en presenta algunes de les que havien format part de la posició de Son Bou, una **posició d'infanteria que complementava les defenses d'artilleria de Llucalari**, a la costa sud del municipi d'Alaior.

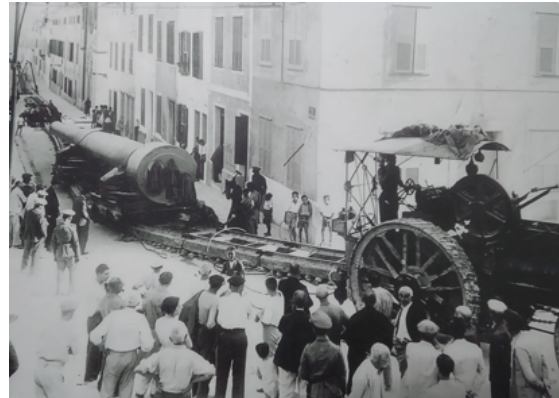
La platja de Son Bou estava fortificada amb les anomenades "**defenses immediates**", que **tenien l'objectiu d'evitar que l'enemic desembarqués a la platja** i des d'allà pogués avançar cap a l'interior. A Menorca foren les primeres a construir-se al principi de la guerra i es muntaven amb armes lleugeres fàcils d'instal·lar: metralladores, fusells per a infants, morters, filferro de pua a l'arena i blocs als extrems de la platja, des d'on els soldats amb les seves armes podrien

⁶¹ Govern de les Illes Balears, "Llei 12/1998...", pàg. 19768, art. 31.

⁶² Miquel Coll, *Los que se fueron... aquella madrugada*, Maó, Editorial Menorca, 1993. Deseado Mercadal, *La Guerra Civil en Menorca 1936-1939: Relato histórico de un testigo*, Maó, Editorial Menorca, 1994. Gabriel Cardona, "La extraña ocupación de Menorca" a G. CARDONA et al., *España 1936-1939. La Guerra Militar. Resistencia desesperada*, Madrid, Historia 16, 1996, pàgs. 15-24. Andreu Murillo, *La guerra civil a Menorca (1936-1939)*, Palma, Documenta Balear, 1997. Ignacio Martín, *Aportaciones a la historia de la Guerra Civil en Menorca*, Menorca, Nura, 2000. Bartomeu Pons Sintés, *La Guerra Civil y la represión de la postguerra. Memorias de un preso político*, Alaior, Centre d'Estudis Locals d'Alaior, 2003. Josep Massot i Muntaner, *Menorca dins el domini Mediterrani (1936- 1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2009. Juan José Negreira, *Menorca 1936. Violencia, represión y muerte*, Palma, Objeto Perdido Ediciones, 2013. Aida Pons, "La Guerra Civil a Menorca (juliol 1936 – febrer 1939): l'estat de la qüestió", *Randa*, 80, pàgs. 81-95.

disparar als enemics⁶³. A més, també fou freqüent l'excavació a la roca i a penya-segats de trinxeres i galeries.

Algunes defenses de costa s'havien construït abans de la Guerra Civil. Llucalari, al costat de Son Bou, era una de les quatre posicions artilleres de costa que ja existien des del 1931, quan la Segona República corroborà el contracte de compra firmat per Primo de Rivera amb la casa Vickers - Armstrong per fortificar la costa oriental de Menorca, Ferrol i Cartagena. Així, abans del 1936 ja era un enclavament protegit amb bateries de costa i antiaèries i comptava amb canons de patent anglesa de l'última tecnologia de dos calibres: de 38,1 i de 15,24 cm⁶⁴.

Il·lustracions 15 i 16. Descàrrega d'un canó Vickers de calibre 38,1 al port de Maó i trasllat per dins la ciutat.
Font: Museu Històric-Militar de Menorca.

A més, el 1934 la platja de Son Bou ja estava envoltada per una xarxa de línies telefòniques que connectava estratègicament els llocs amb més visibilitat sobre la costa: Llucalari, Torressolí i Talis⁶⁵. Durant la guerra, les comunicacions de les posicions de costa d'infanteria amb el Comandament de la Defensa es farien per via telefònica, per la qual cosa s'hagueren de col·locar més pals i cables sobre el terreny. Abans del 1936, una línia connectava Ciutadella i Maó per l'interior, passant per diferents pobles i bateries, i al final de la guerra s'havien configurat dues línies paral·leles a aquesta, una a la costa sud i l'altra a la costa nord. Son Bou tenia un telèfon connectat amb la centraleta de Llucassaldent, que a la vegada connectava amb les bateries de Llucalari i Torressolí i amb les centrals d'Es Migjorn i Alaior⁶⁶.

Només un mes després de l'inici de la guerra, coincidint amb el fracàs de l'expedició republicana del capità Alberto Bayo a Mallorca, Menorca ja es preparava per a possibles desembarcaments. "Menorca esdevenia un enclavament republicà entremig d'unes illes enemigues, defensades per l'aviació procedent d'Itàlia i molt aviat convertides en bases navals cada cop més potents i més decisives de la flota 'nacional'"⁶⁷. Son Bou era una de les platges que els rebels tenien com a possible per efectuar un desembarcament: una *Información sobre Menorca* del 15 de novembre del 1936, procedent de la Comandància Militar de Balears, a l'apartat "Zona de

⁶³ Francisco Fornals Villalonga, *Menorca: Defensas militares...*, pàg. 54.

⁶⁴ Francisco Fornals Villalonga, *Menorca: Defensas militares...*, pàgs. 12-13, 44.

⁶⁵ Ho podem observar a la maqueta MTME 0194 del Museu Històric-Militar de Menorca, realitzada el 1934 per Benet Sintes Tudurí amb motiu de la visita de l'Escola Superior de Guerra.

⁶⁶ Francisco Fornals Villalonga, *Menorca: Defensas militares...*, pàgs. 107-110.

⁶⁷ Josep Massot i Muntaner, *Menorca dins el domini...*, pàg. 16.

desembarco” deia que “la costa sur nos ofrece el magnífico Arenal de Son Bou y las calas de Santa Galdana, Macarella y Son Saura”⁶⁸.

Per això, el 23 d'agost del 1936 els republicans ja estaven construint un polvorí a Cala en Porter⁶⁹ –cala situada només a 5,5 km de Son Bou– i a partir del 30 d'octubre la infanteria es va desplegar a les posicions de costa, després que un decret del Ministeri de Guerra militaritzés i posés al servei del Govern tots els homes d'entre 20 i 45 anys d'edat que tinguessin bona salut⁷⁰. La referència més antiga al destacament de Son Bou és només de quatre dies després: una nota de la Direcció General de Seguretat de Maó, del 4 de novembre, que cita Rafael Baget Botet com a caporal d'infanteria de la posició de Son Bou⁷¹. L'1 de desembre, la intensitat del trànsit al camí de Son Bou era tal que l'Ajuntament d'Alaior l'havia d'arreglar⁷².

Poc després de l'arribada a l'illa del comandant José Brandaris de la Cuesta com a Governador Militar, l'11 de desembre, arribaren dos Tinents Coronels d'Enginyers, Miñambres i Tenllado, i començà la construcció de les defenses a les platges i cales, a càrrec del Grup Mixt d'Enginyers de Menorca⁷³. Els treballs de fortificació requeien en mans de companyies formades per civils i militars, enquadrades dins batallons. Un 30% dels obrers eren paisans i, la resta, soldats d'infanteria enquadrats dins les forces de sapadors. El 10 de juny del 1937, Manuel Miñambres escriu quines fortificacions havia de construir cada companyia: un niu de metralladores i una bateria d'obusos de trinxera que s'ajustessin a les plantilles vigents, obres que havien d'estar cobertes a prova de metralladores⁷⁴. A més, des del 19 de març havien començat a col·locar filferro de pues a les platges de l'illa⁷⁵.

Il·lustració 17. Croquis de les defenses costaneres de l'arenal de Son Saura (Ciutadella) a principis del 1937, que mostra la col·locació del filferro a mode de barrera. A Son Bou hauria tingut un aspecte similar. Font: Museu Històric-Militar de Menorca.

⁶⁸ Josep Massot i Muntaner, *Menorca dins el domini...*, pàg. 34.

⁶⁹ AHM, DG 155.5/2, “Informes relacionats amb l'ordre públic a Menorca”.

⁷⁰ AHA, *Actas de acuerdos municipales*, núm. 2923, Acta del 10 de novembre del 1936.

⁷¹ AHM, DG 155.5/2, “Informes relacionats amb l'ordre públic a Menorca”.

⁷² AHA, *Actas de acuerdos municipales*, núm. 2923, Acta de l'1 de desembre del 1936.

⁷³ Francisco Fornals Villalonga, *Menorca: Defensas militares...*, pàg. 28.

⁷⁴ AMM, carpeta 15, núm. 45, “Obras de atrincheramiento”.

⁷⁵ AMM, carpeta 15, núm. 43, “Alambrada para la defensa de Menorca”.

Segons Murillo, la infanteria estava composta per dues brigades de tres batallons cada una⁷⁶. La construcció de trinxeres a les costes de Menorca havia començat el 15 d'octubre del 1937 i hi treballaven els batallons de reserva, composts per un total de 1.100 homes. Treballaven els matins i cobraven 5 ptes. per dia de feina⁷⁷. Segons un informe de febrer del 1938 elaborat per la Comandància d'Obres i Fortificació, hi havia més de sis companyies a cada un dels tres batallons i, a més, una companyia independent a Alaior. La Quarta Companyia del Tercer Batalló s'encarregava dels treballs de la zona que ocupa des de Cala Rafalet fins al barranc de Sant Tomàs, els dimarts, els dijous i els dissabtes. Cobria, per tant, tota la zona de Llucalari, Son Bou i Talis⁷⁸. La companyia independent d'Alaior, formada per tres companyies menors i tres seccions de personal de 50 a 55 anys, s'ocupava principalment de les obres de Cala en Porter.

Pel que fa al progrés de les construccions de Son Bou, **un escrit de la Comandància d'Obres del 9 de febrer del 1938 –un any abans de la rendició– citava una bateria en construcció, un polvorí i un cos de guàrdia**⁷⁹. Una nota del Major d'Enginyers, Benito Carrillo Torres, a Manuel Miñambres cita que al terme d'Alaior també **s'estava picant un “Refugio Hospital (enterrado)”**, amb capacitat per a 50 llits⁸⁰. Possiblement es tracti de l'hospital rupestre de Son Bou, ja que no se n'ha trobat cap altre al municipi que es trobi enterrat sota la roca.

L'agost del 1938, el recent creat Batalló Disciplinari de Treball núm. 7 passà a ocupar-se de les obres de fortificació de l'illa, fins llavors a càrrec del Grup Mixt d'Enginyers de Menorca. Estava compost per una Plana Major i quatre companyies formades per reclutes voluntaris afectes a la República⁸¹. Les fortificacions es continuaren construint fins al final de la guerra i algunes van ser reutilitzades pel règim franquista. En un telegrama del 12 de juliol del 1939, el Governador Militar pregunta al Cap de Comandància d'Obres i Fortificació de Menorca si s'han retirat les portes i finestres de “los locales Hogar Combatiente de la Posición Son Bou”⁸² i el 5 d'octubre del 1943 el nou govern militar de Menorca proposa fer una reforma valorada en 6.520 ptes. a l'Hogar del Soldado i la Plana Major⁸³. Desconeixem si la reforma es dugué a terme, però l'estat actual de les construccions no sembla mostrar-ne cap ús continuat des de fa molt de temps.

Des dels anys 40, algunes construccions de la Guerra Civil de Son Bou foren reutilitzades com a lloc d'estiueig. Així, es reprenia la tradició alaiorenca d'ocupar les coves de Son Bou durant les vacances, però amb més espais habitables. Balbina Pons Olives recorda com la seva família va començar a ocupar un dels dos blocs del costat de la platja, el Blocao de Dalt, ara ja inexistent. Situat al costat de la basílica paleocristiana, l'Església els n'havia donat la clau perquè la mostressin als visitants interessats. Una tia seva anava a estiuejar a un dels blocs de Talis, a l'altre costat de l'arenal⁸⁴.

⁷⁶ Andreu Murillo, *La guerra civil a Menorca...*, pàg. 31.

⁷⁷ AMM, carpeta 15, núm. 46, “Obras de atrincheramiento”.

⁷⁸ AMM, carpeta 15, núm. 44, “Presupuestos de obras”.

⁷⁹ Francisco Fornals Villalonga, *Menorca: Defensas militares...*, pàg. 42.

⁸⁰ AMM, carpeta 15, núm. 53, “Refugios para la población civil y militar”.

⁸¹ Francisco Fornals Villalonga, *Menorca: Defensas militares...*, pàg. 30.

⁸² AMM, carpeta 102, núm. 38, “Retirada de puertas y ventanas en la posición de Son Bou, término de Alayor”.

⁸³ AMM, carpeta 102, núm. 40, “Habilitación de locales en Son Bou, termino de Alayor”.

⁸⁴ Balbina Pons Olives [enregistrament: 11/8/2020].

Il·lustració 18. Dibuix fet per Balbina Pons Olives per mostrar-nos com era el blocaus on estíuejava, ja que avui ja ha desaparegut.
Font: Balbina Pons, 11/8/2020.

2.3.2. ELS BÉNS PATRIMONIALS

Reportatge fotogràfic a l'Annex 7.2

Alguns elements del patrimoni de la Guerra Civil de Son Bou són Béns Catalogats (BC), ja que estan protegits pel *Catàleg de protecció arquitectònica i dels béns etnològics d'Alaior* i pel *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric* de Menorca. A més, aquest darrer catàleg inclou la categoria de “subelements de patrimoni”, que vincula a un BC o a un BIC. Cap d'ells és BIC excepte els que formen part de les coves prehistòriques. El *Catàleg de protecció d'Alaior* actualment està suspès, per la qual cosa en el nou que el substitueixi els nivells de protecció poden canviar i això afectaria les estratègies de conservació dels béns. En tot cas, de moment **els nivells de protecció atorgats pel *Catàleg insular* justifiquen la necessitat d'intervenció.**

Els graus 1, 2 i 3 de l'estat de conservació descriuen el grau de deteriorament:

- Grau 1: Bon estat general de conservació, especialment en el seu volum exterior i elements de façana.
- Grau 2: Element sense perill imminent de degradació, però amb patologies concretes a algun element.
- Grau 3: Element amb un mal estat generalitzat o algun element puntual en avançat estat de degradació.

Els graus d'atracció 1, 2 i 3 determinen l'interès públic de cada element:

- Grau 1: Elements singulars o de gran interès.
- Grau 2: Els que són importants a dins del seu context o que poden aportar un valor documental o com a exemple de la producció artística local.
- Grau 3: Els que tenen un relleu irregular però algun element caracteritzat que convé considerar.

Els graus 1, 2 i 3 de la necessitat d'actuació regulen el tipus d'intervenció:

- Grau 1: Conservar o mantenir en la seva integritat.
- Grau 2: Preservar o protegir
- Grau 3: Rehabilitar⁸⁵

Els nivells de protecció A i B regulen la normativa d'intervenció arquitectònica:

- Protecció A: Es permeten "modificacions d'usos sempre que no alterin les invariants tipològiques ni els elements constructius ni que estiguin en contradicció amb els valors culturals del bé".
- Protecció B: Es permeten "modificacions d'interior i usos, sempre que no alterin les invariants tipològiques"⁸⁶.

A continuació descriurem quins són aquests elements i quin grau de protecció tenen. Els presentem a través de fotografies pròpies realitzades l'estiu del 2020. El lector en podrà veure un reportatge fotogràfic complementari a l'Annex 7.2 d'aquest projecte.

COS DE GUÀRDIA		Sector 1
Coordenades		
Altitud 71 m; Latitud 39.89940; Longitud 4.08362		
Descripció		
 Són les restes del que havia estat l'edifici on els soldats custodiaven l'entrada al camp de fortificacions de Son Bou. Està situat, de fet, a un punt elevat del camí antic que partia des d'Alaior, punt des d'on es començava a veure la mar. Construït amb pedra i morter, la llinda de la porta estava feta d'un tronc sense polir⁸⁷. Era un edifici rudimentari, fet amb la tècnica constructiva tradicional de les construccions agràries de la pagesia, és a dir, amb els materials disponibles a l'entorn immediat. Per garantir l'estabilitat, les parets són més amples a la base i es fan estretes a mesura que augmenta l'altura.		
Estat de conservació		
La coberta ha desaparegut. L'interior conserva restes de referit de morter de calç i presenta un munt de terra i còdols que, segurament, són els materials caiguts de l'edifici. Dels costats estrets, la paret oest, que és la que es conserva millor, té una alçària d'1,80 m. La paret est ha desaparegut per complet i només en podem apreciar el basament.		

⁸⁵ Enric Taltavull Femenías, *Catàleg de protecció...*, pàgs. 8-9.

⁸⁶ Enric Taltavull Femenías, *Catàleg de protecció...*, pàg. 22.

⁸⁷ Fotografia del Cos de Guàrdia del 1987, Arxiu privat de Guerau Olives Mir.

Dimensions
- Amplada base paret: 80 cm - Alçària màxima: 1,80 m - Longitud façana: 5,50 m - Longitud costat oest (exterior): 4,80 m - Longitud costat oest (interior): 3,45 m
Nivell de protecció
Cap. No consta a cap catàleg de patrimoni.

SA PLANA MAJOR		Sector 1
Coordenades		
Altitud 65 m; Latitud 39.89889; Longitud 4.08279		
Descripció		
Descrit al <i>Catàleg insular de patrimoni</i> com a “Caserna militar”, les fonts orals especifiquen que havia estat el punt de reunió dels oficials o de la “plana major”⁸⁸. Construït amb cantons, presenta una façana decorada amb motlures blanques de formes geomètriques. La teulada, a dues aigües, actualment és feta de taulers d’aglomerat pintats de poliuretà vermell impermeabilitzant. L’interior no presenta restes de compartimentació. L’edifici està clavat al sòl de tal manera que el nivell del terra dels costat augmenta així com ens apropem al fons de l’edifici.		
Estat de conservació		
Encara es troba sencer, tot i que la façana, la teulada i els usos que ha rebut han estat variats des de l’inici de l’època turística. Sabem, així, que durant un temps s’hi guardaren velomars, gandules i para-sols⁸⁹, per la qual cosa les obertures de la façana foren ampliades. Si bé la façana actualment només té una obertura, una foto del 1987 mostra com tenia una porta i dues finestres, totes envoltades de motlures blanques⁹⁰. Les parets es conserven en bon		

⁸⁸ Eradi Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020], Guerau Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020].

⁸⁹ Guerau Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020].

⁹⁰ Fotografia de la Plana Major del 1987, Arxiu privat de Guerau Olives Mir.

estat, amb l'altura original i sense trencs. La teulada, en canvi, està foradada i podrida. La façana presenta rascades a la pintura.

Dimensions

- Longitud façana: 6,80 m
- Longitud lateral: 10,90 m
- Superfície interior: aprox. 65 m2

Nivell de protecció

BC pel *Catàleg de protecció d'Alaior* i pel *Catàleg insular del patrimoni històric*, amb el número SBOM02.

- **Protecció A**
- Estat de conservació 3
- **Necessitat d'actuació 3**
- Codi d'atracció 3

TRINXERA		Sector 1
Coordenades		
Altitud 51 m; Latitud 39.89852; Longitud 4.08162		
Descripció		
 Tram de trinxera ondulant excavada a la roca que tapa totalment els transeünts. Presenta una paret de roca i morter a l'inici, a la part que mira a la mar, i després la paret desapareix per donar pas a l'obertura en la roca mare. Encara s'hi observen les marques del picat. Condueix a l'entrada d'un túnel.		
Estat de conservació		
Bo. La paret de pedra i morter es conserva quasi sencera, únicament amb un fragment desmuntat a l'inici. El terra és transitable, amb poca vegetació i sense còdols que impedeixin el pas, especialment al tram on ja tot és roca mare.		
Dimensions		

- Longitud: 31,20m
- Fondària: 1,80 m
- Amplada: 1,10 – 1,20 m

Nivell de protecció

Està protegida com a subelement de patrimoni vinculat a l'Hospital de Sang pel *Catàleg insular del patrimoni històric*, que li dona el número TX/SBO.M07.

TÚNEL		Sector 1
Coordenades		
- Entrada al túnel: Altitud 48 m; Latitud 39.89874; Longitud 4.08102 - Entrada a la galeria superior: Altitud 43 m; Latitud 39.89903; Longitud 4.09049		
Descripció		
 Túnel excavat a la roca calcària, que connecta la trinxera amb l'Hospital de Sang. De traçat ondulant, presenta diversos nius de metralladores i pous de fugida. Arriba un punt on el tram inicial es bifurca en dos: un va en direcció sud-oest, cap a l'Hospital de Sang, i l'altre en direcció nord-oest, sortint al costat d'una cova. Aquest darrer tram presenta una galeria superior, visible per les obertures que hi donen accés. En una d'aquestes obertures hi podem llegir la inscripció "AÑO 1938". El túnel comença amb 8 escalons de baixada, de 20 cm cada un, que ens endinsen sota la roca. Acaba amb 29 escalons de pujada a la sortida vora la cova, fet que ens mostra el nivell de soterrament.		
Estat de conservació		
Els nius de metralladores són inaccessibles a causa de la quantitat de runa acumulada. El tram que condueix a l'Hospital de Sang està cegat per una esllavissada. Desconeixem l'estat de conservació de la galeria superior.		
Dimensions		
- Longitud fins a la bifurcació: 56,9 m - Longitud total accessible: 133,5 m - Obertura: 1,30m x 1,90 m		

Nivell de protecció
El <i>Catàleg insular del patrimoni històric</i> el protegeix com a subelement de patrimoni amb la signatura TN1/SBO.M07. A més, fa referència a dos altres túnels al mateix sector (TN2/SBO.M07 i TN3/SBO.M07) que no hem pogut localitzar durant el treball de camp, però que per la mateixa vinculació amb l'Hospital de Sang podrien ser els trams inaccessibles del primer que hem descrit.

HOSPITAL DE SANG	Sector 1
Coordenades	
Altitud 34 m; Latitud 39.89925; Longitud 4.07990	
Descripció	
Descrit al <i>Catàleg insular del patrimoni històric</i> com a posició defensiva, la funció com a hospital la coneixem per la memòria oral⁹¹ i pels indicis que ens ofereix la documentació de l'època. Està camuflat per la vegetació de tal manera que només es veu a pocs metres de distància. Tot i això, és un edifici de grans dimensions, ja que la façana té uns 20 m de longitud i la sala central fa 6,20 m de profunditat per 10,40 m d'ample. La façana, de roca viva, consta de tres obertures d'entrada i sortida amb volta de canó i amb espitlleres entre elles. L'interior havia estat emblanquinat, ja que conserva restes de calç. Compta amb un passadís que recorre la part posterior a la façana, dividit per nius de metralladores, i amb dos espais amples: el primer presenta una columna central i s'hi troben abeuradors per al bestiar, afegits en una adaptació de la post-guerra per a usos ramaders. El segon, a la dreta d'aquest, és més petit i connecta amb el tram de túnel cegat. A l'extrem esquerre, el passadís condueix a una gran cisterna, que arreplega l'aigua de les canalitzacions del terrat de l'edifici.	
Estat de conservació	
L'edifici es troba en bon estat. No obstant això, presenta molta humitat, que ha tenyit les parets de roca de floridura. La saleta que enllaça amb el túnel és la més deteriorada, ja que és plena de deixalles, pedres grosses i sauló provinent de l'erosió del túnel i de l'obertura a l'exterior. De fet, les espitlleres s'han erosionat bastant, perdent la forma recta rectangular. La cisterna continua en funcionament i es conserva en bones condicions gràcies al manteniment que en fa Pere Perea, l'habitant temporal de la cova del costat, que aprofita l'aigua per rentar i escurar quan és a la cova⁹².	
Dimensions	

⁹¹ Eradi Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020], Guerau Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020].

⁹² Pere Perea Villalonga [enregistrament: 10/8/2020].

- Longitud façana: c. 20 m
- Sala central: 6,20 m x 10,40 m
- Altura màxima: 2,25 m
- Porta central: 1,70 x 2 m

Grau de protecció

BC pel *Catàleg de protecció d'Alaior* i pel *Catàleg insular del patrimoni històric*, amb el número SBOM07.

- **Protecció B**
- Estat de conservació 1
- **Necessitat d'actuació 1**
- Codi d'atracció 1

HOGAR DEL SOLDADO	Sector 1
Coordenades	
Altitud 58 m; Latitud 39.89810; Longitud 4.08210	
Descripció	
Descrit al catàleg com a “Casa vivenda amb teulada de dues aigües amb el capitell de forma geomètrica per poder enmarcar s’escut republicà i una frase escrita (ambdós inexistents). Sa teulada està enfonsada i la casa en mal estat pel temps i el vandalisme [sic]”⁹³. Es tracta de la cantina dels soldats. És una construcció de blocs de planta quadrada que destaca per la façana grisa amb motllures blanques de formes geomètriques. Del mateix estil constructiu que Sa Plana Major, l’interior presenta més decoració, ja que s’hi conserven sanefes i esgrafiats amb motius vegetals. El terra està enrajolat de rajoles hidràuliques en escacat i presenta un rodapeu d’estuc. A diferència de la resta d’edificacions, està orientada d’esquena a la costa, ja que no tenia una funció defensiva tan important. Tot i això, l’edifici està encastat a la roca, de tal manera que, al fons, presenta un refugi excavat en forma de túnel. Damunt aquesta roca posterior, una paret prima fa de parapet. Sota la teulada, un forat quadrangular amb els costats arrodonits permetia sortir per damunt l’edifici.	
Estat de conservació	
Molt deteriorat, tot i que les parets continuen en peu. A l’exterior, la façana apareix sense portes ni finestres, amb la motllures despintades i sense les lletres que segurament deien “Hogar del Soldado” o “Hogar del Combatiente”. A l’interior, les rajoles estan cobertes de	

⁹³ Enric Taltavull Femenías, *Catàleg de protecció...*, pàg. 401.

runa i les parets han perdut bona part dels esgrafiats. El refugi és ple de fems. La teulada, sostinguda per bigues de fusta i canyís, ha passat per ull.

Dimensions

- Longitud façana: 5,80 m
- Costat lateral interior: 4,80 m
- Superfície: c. 27,80 m²
- Altura màxima interior: 2,50 m
- Porta d'entrada 1,18 x 1,80 m
- Túnel - refugi:
 - o Longitud 5,40 m
 - o Amplada 1,40 m
 - o Alçada màxima: 1,70 m

Nivell de protecció

BC pel *Catàleg de protecció d'Alaior* i pel *Catàleg insular del patrimoni històric*, amb el número SBOM03:

- **Protecció A**
- Estat de conservació 3
- **Necessitat d'actuació 3**
- Codi d'atracció 3

BLOCAO DE BAIX

Sector 2

Coordenades

Altitud 3 m; Latitud 39.89633; Longitud 4.07833

Descripció

Descrit com a "fortí per a dues ametralladores de dimensió petita i al costat de la mar. Està una mica enfonsat i farcit de sorra [sic]"⁹⁴. És un blocaus quadrangular de sostre pla, fet de pedra i morter amb consolidació de ciment. Les dues espitlleres estan orientades en direcció al Cap d'Artrutx, cap a Ciutadella. L'entrada és a la part oposada a les espitlleres, a través d'una obertura estreta amb les parets molt primes.

Estat de conservació

La pujada del nivell de la mar en els darrers anys, així com l'ús del monument pels banyistes de la platja, en dificulten la conservació. És ple de còdols, arena i brutícia (ampolles de vidre, llaunes...), per la qual cosa no s'hi pot entrar. El canal d'entrada té el sostre esfondrat. La cara

⁹⁴ Enric Taltavull Femenías, *Catàleg de protecció...*, pàg. 402.

exterior de les parets presenta líquens marins i salobre.
Dimensions
- Planta: c. 4 x 3 m - Alçada màxima exterior: c. 1,50 m
Nivell de protecció
BC pel <i>Catàleg de protecció d'Alaior</i> i pel <i>Catàleg insular de protecció del patrimoni històric de Menorca</i>, amb la signatura SBOM04. - Protecció B - Estat de conservació 3 - Necessitat d'actuació 3 - Codi d'atracció 2

PARAPET DE LLUCALARI	Sector 2
Coordenades	
Altitud 7 m; Latitud 39.89407; Longitud 4.07889	
Descripció	
 Gran paret de roques i terra de 47 passes de longitud. La façana presenta l'aspecte d'un marge, mentre que la part posterior, on els soldats es col·locaven per disparar, és un munt de roques desfet. Entre les roques dels dos costats hi ha una gran quantitat de terra, per la qual cosa és un parapet molt ample.	
Estat de conservació	
Regular. La façana, que mira a la mar, es manté sense danys, mentre que la cara posterior està esfondrada. A més, en aquesta cara s'hi ha dipositat el sediment que baixa del penyal amb les pluges, per la qual cosa ja no és possible amagar-s'hi al darrere. Està cobert de vegetació que amb les arrels fa caure les roques.	
Dimensions	
- Longitud: 37,60 m - Amplada: c. 2,5 m	

Nivell de protecció
Cap. No consta a cap catàleg de patrimoni.

TÚNEL	Sector 3
Coordenades	
Altitud 36 m; Latitud 39.89538; Longitud 4.08066	
Descripció	
 Tram de túnel que s'endinsa en el penya-segat fins arribar a un niu de metralladores. Es troba davall d'una cova prehistòrica, els habitants contemporanis de la qual l'utilitzaven de magatzem i de dutxa. Per això, al cantó esquerre de l'entrada presenta un petit plat de dutxa de maons.	
Estat de conservació	
L'estructura es manté, però les parets estan recobertes de fongs per la humitat. El terra és ple de runa i deixalles, entre les quals matalassos d'espuma podrits i somiers rovellats. A causa de l'amuntegament de deixalles el niu de metralladores és inaccessible des de dins, tot i que es pot observar des de fora, darrere la vegetació.	
Dimensions	
- Obertura: 1,30 x 1,70 m - Longitud: c. 9 m	
Nivell de protecció	
El <i>Catàleg insular de protecció del patrimoni històric</i> el protegeix com a subelement de patrimoni amb la signatura NM/SBO.M06, de manera que el vincula al túnel-polvorí.	

COVA GRAN – MODIFICACIONS 1936-1939	Sector 3
Coordenades	

Altitud 41 m; Latitud 39.89538; Longitud 4.08066
Descripció És una de les coves de la necròpolis prehistòrica. Durant la Guerra Civil els homes del destacament de Son Bou hi feren algunes modificacions per adaptar-la a les necessitats del moment. La més notable és la construcció d'un túnel que condueix a un pou de fugida, la sortida del qual s'ubica uns metres més amunt del penya-segat. Actualment el túnel està tapiat, de manera que la cova només té una obertura d'entrada i sortida. Això no obstant, la paret de tancament és prou endins per haver deixat un niu de metralladores dins la cova. Els habitants actuals utilitzen aquest tram de túnel de magatzem, principalment d'estris de pescar, i han tapat l'entrada amb una tela a mode de cortina.
Estat de conservació Bo. L'estructura es conserva perfectament. Encara es poden veure les marques del picat. El niu de metralladores ha estat tapat amb una reixa metàl·lica, clavada a la paret amb llistons de fusta encimentats. La part exterior del niu de metralladores està deformada per la caiguda de fragments de la roca.
Dimensions - Façana: 8,65m - Profunditat: 7,40 m - Obertura túnel: 1,30 x 1,77 m - Longitud túnel: 3,70 m - Espitllera: 1 x 0,30 m
Nivell de protecció La necròpolis està protegida com a BIC i forma part del conjunt LLU04. No és clar si els elements de la guerra que modifiquen els prehistòrics s'inclouen sota aquesta protecció.

POU DE FUGIDA	Sector 3
Coordenades	
Altitud 44 m; Latitud 39.89549; Longitud 4.08093	
Descripció	

És un forat al terra de forma ovalada que connectava amb el túnel de la Cova Gran (avui cegat per una paret). Des del forat, els soldats haurien pogut escapar cap a la part superior del penyal anant cap a “Es Pas”, situat uns metres enllà, que permet escalar fàcilment i que condueix just on hi havia hagut la peça d’artilleria Nordenfeld.

Estat de conservació

Dolent. L’obertura del pou de fugida està amagada entre la vegetació, cosa que la converteix en un perill pels vianants que surten del camí. A l’interior, hi ha un amuntegament de runa, terra, restes d’arbres caiguts i deixalles humanes, que converteix el recorregut cap al túnel en impracticable.

Dimensions

- Diàmetre: c. 150 m
- Alçada: 2 m

Nivell de protecció

Cap. No consta a cap catàleg de patrimoni.

TRAMS DE TRINXERA

Sector 3

Coordenades

- Tram 1: Altitud 46 m; Latitud 39.89551; Longitud 4.08101
- Tram 2: Altitud 47 m; Latitud 39.89555; Longitud 4.08104

Descripció

Al peu de les coves més elevades de la necròpoli, s'hi troben petits trams de trinxera a mode d'amagatalls o garites. N'he pogut localitzar dos, que els habitants de les coves han reutilitzat. El primer s'ha convertit en un vàter, amb una teulada d'uralita i una porta que tanca l'espai. El segon és ple de deixalles, matalassos d'espuma i teles velles. Guerau Olives ens informa que, durant la guerra, havien estat coberts de rama i que hi havia soldats a dins que hi feien guàrdia⁹⁵.

Estat de conservació

El primer tram està molt modificat, amb ciment i teulada. Desconeixem l'estat de l'interior. El segon tram es conserva bé, tot i que tapat de deixalles i vegetació.

Dimensions

Tram 1:

- Amplada: 80 cm
- Profunditat: c. 2 m

Tram 2:

- Amplada: 1m
- Alçada: 1,70 m
- Profunditat: 3,20 m

Nivell de protecció

Cap. No consten a cap catàleg de patrimoni.

POLVORÍ		Sector 3
Coordenades		
- Inici (Cova d'en Rafel de Maó): Altitud 48 m; Latitud 39.89614; Longitud 4.08107 - Tram descobert: Altitud 52 m; Latitud 39.89625; Longitud 4.08135 - Sortida a Llucalari: Altitud 59 m; Latitud 39.89623; Longitud 4.08163		
Descripció		

⁹⁵ Guerau Olives Mir [enregistrament: 3/8/2020].

Descrit al *Catàleg de protecció d'Alaior* com a "Túnel que conecta tres coves d'allotjament militar. Es sostre està derruït, era en forma de bòveda i de marès ara inexistent. Hi ha aspilleres a ses coves per posar ses ametralladores [sic]"⁹⁶. Sabem la funció de polvorí per les informacions de G. Olives⁹⁷ i per la documentació d'arxiu, que ens parla d'un polvorí a Son Bou.

Estat de conservació

Dolent. El sostre derruït, en un tram entre coves, havia estat fet de volta de canó amb cantons de marès. L'erosió ens permet veure la mala qualitat de la roca, marès fluix que ha donat lloc a una gran quantitat de sauló. Els trams convertits en coves han estat molt modificats en els darrers anys, tot i que ja des dels 50 i 60 van ser aprofitats per famílies d'Alaior que hi anaven a estiuejar, sense que s'hi fessin aleshores alteracions significatives. La sortida, ja dins la finca de Llucalari, està tapada de malesa i mig cegada a causa d'un moviment de terra i roques que es va fer a finals dels 70, en obrir un gran vial que partia de Llucalari, travessava el barranc del mateix nom i arribava gairebé fins a l'extrem del Cap Gros. Al fons d'aquest tram de sortida hi ha una paret de blocs de marès que no arriba a dalt de tot.

Dimensions

- Longitud total: c. 50 m
- Longitud tram sortida: 7,5 m
- Amplada màxima: 2,40 m
- Altura màxima: 2,40 m

Nivell de protecció

BC pel *Catàleg de protecció d'Alaior* i pel *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric* amb la signatura SBOM06.

- **Protecció B**
- Estat de conservació 3
- **Necessitat d'actuació 3**
- Codi d'atracció 3

GARITA

Sector 3

Coordenades

⁹⁶ Enric Taltavull Femenías, *Catàleg de protecció...*, pàgs. 404.

⁹⁷ Guerau Olives Mir [enregistrament: 3/8/2020].

Altitud 56 m; Latitud 39.89614; Longitud 4.08149	
Descripció	
	Situada al costat d'un portell del camí, aprofita una balma existent de fons convex, per la qual cosa l'espai interior és molt reduït. La paret afegida a la roca és feta de pedra i morter i apedaçada de ciment. El sòl interior està rebaixat. A la paret nord presenta una finestra que havia estat una sortida, excavada a mode de trinxera, que condueix a Llucalari. L'interior havia estat emblanquinat, per la qual cosa conté restes de calç.
Estat de conservació	
La façana està degradada i la porta s'ha hagut de reconstruir diverses vegades, com mostren les restes dels marcs de fusta. A l'interior hi ha puces i molta humitat, per la qual cosa les parets estan cobertes de verdet. A més, s'hi guarden dues cadires rovellades i dos matalassos florits, tot i que fa anys que no l'ocupa ningú per estiuar. La sortida alternativa a mode de trinxera es conserva bé, tot i que algun estada recent hi ha clavat una finestra amb vidres per evitar el corrent d'aire.	
Dimensions	
- Amplada: 1,80m - Profunditat: 3 m - Altura màxima: 2,30 m	
Nivell de protecció	
Està protegida com a subelement de patrimoni amb la signatura X/SBO.M06 al <i>Catàleg insular de protecció del patrimoni històric</i>.	

COVA FORADADA – MODIFICACIONS 1936-1939	Sector 1
Coordenades	
Altitud 55 m; Latitud 39.89677; Longitud 4.08172	
Descripció	

És una de les coves de la necròpolis prehistòrica. Durant la Guerra Civil els homes del destacament de Son Bou hi feren algunes modificacions per adaptar-la a les necessitats del moment. La més notable és l'obertura d'una sortida a la part posterior.

Igual que passà amb la Cova Gran, l'ús de les coves per a finalitats militars requeria sortides alternatives a les obertures principals, ja que la seva ubicació a la part alta del penya-segat les feia molt visibles des del mar. En aquest cas, la paret de roca posterior era prou prima per poder picar-la en línia recta. A més, segons Guerau Olives, els soldats que hi dormien i vigilaven la platja van picar l'obertura del darrere perquè a l'estiu

hi feia molta calor. Abans es deia "Cova de na Saleta" i, a partir de la guerra, "Cova Foradada"⁹⁸.

Presenta una cisterna que recull l'aigua de la pluja gràcies a les canalitzacions excavades a la roca del terrat, seguint la mateixa tècnica que la cisterna de l'Hospital de Sang.

És propietat de l'Església d'Alaior des de fa uns 20 anys, ja que els capellans hi anaven a fer els campaments del Cau d'Alaior.

Estat de conservació

Bo. La cova segueix en funcionament com a habitatge d'estiu, de manera que està emblanquinada, amb el terra pintat de gris i amb lliteres en bon estat. L'obertura picada durant la guerra està en perfectes condicions estructurals i d'higiene. La cisterna segueix en ús. El terrat ha estat foradat per fer-hi passar dos tubs de xemeneia.

Dimensions

- Façana: 6 x 3,5 m
- Porta posterior: 73 cm x 1,80 m

Nivell de protecció

La necròpolis està protegida com a BIC i pertany al conjunt amb l'identificador SBO02. Els elements de la guerra que modifiquen els prehistòrics no tenen una protecció clara.

⁹⁸ Guerau Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020].

2.4. DIAGNÒSTIC SECTORIAL

2.4.1. LA REVALORACIÓ DEL PATRIMONI DE LA GUERRA CIVIL A LES ILLES BALEARS

La Guerra Civil Espanyola (1936 - 1939) és un dels episodis més estudiats de la historiografia contemporània, però fins fa pocs anys els seus vestigis es deixaven oblidats. No és així en el cas de Catalunya, comunitat pionera en la posada en valor d'espais com els de la Batalla de l'Ebre, però sí a les Illes Balears, que, això no obstant, ara han començat a revaloritzar-los. A Mallorca, el 2017 un equip d'historiadors posaren en marxa el projecte "Espais de la Batalla de Mallorca". A les Pitiüses, el maig del 2020 el Consell Insular aprovà un pla de recuperació de la Colònia Penitenciària de Formentera. A més, des d'aquest curs 2020/2021 la Universitat de les Illes Balears ofereix un Postgrau d'Especialista Universitari en Polítiques i Recerca en Justícia de Transició i Memòria Democràtica.

La posada en valor del patrimoni de la Guerra Civil de Son Bou es contextualitza en aquest **despertar de l'activació del patrimoni recent a les Balears**, i es pot convertir en el referent a Menorca per l'avantatge que representa la seva ubicació en una zona urbana i turística. De fet, de moment les úniques defenses de costa de la Guerra Civil que s'han adequat per a l'accés públic a Menorca han estat les del Cap de Cavalleria (Es Mercadal).

EL PROJECTE "ESPAIS DE LA BATALLA DE MALLORCA"

És un tema conegudíssim a Mallorca el desembarcament del capità Alberto Bayo, que havia de dur reforços als republicans, a la zona entre Son Servera i Portocristo l'agost del 1936. A Mallorca i a Eivissa havia triomfat la insurrecció del 18 de juliol i els republicans que hi quedaven van demanar ajuda a les milícies de Barcelona. El desembarcament acabà amb una matança de republicans per part de les tropes feixistes comandades pel Comte Rossi i, des de llavors, Mallorca esdevingué la base aereonaval perquè els avions de Mussolini bombardeguessin la Península.

El Projecte "Espais de la Batalla de Mallorca" vol donar visibilitat a l'escenari on ocorregueren aquests fets. Fins a dia d'avui les tasques realitzades s'han centrat en prospeccions i excavacions als espais fortificats de la batalla, així com en la creació d'una pàgina web de divulgació de les investigacions. El projecte, que durarà fins el 2022, acabarà amb "la didàctica i la consolidació d'espais de memòria com a mesura per impulsar la cultura de la pau"⁹⁹.

⁹⁹ Manuel Aguilera Povedano (dir.), *Espais de la Batalla de Mallorca 2017-2022* [en línia]. Consulta 3/2/2021 a <https://batallademallorca.com/acerca-de/>

EL PLA DE RECUPERACIÓ DE LA COLÒNIA PENITENCIÀRIA DE FORMENTERA

En acabar la Guerra Civil, Formentera es convertí en un dels destins més temuts dels vençuts de tota Espanya. La repressió allà adoptà la forma d'una colònia de presoners, construïda per un centenar de reclosos provinents de la presó provincial de Palma. Situada al costat de s'Estany des Peix, entre el 1940 i el 1942 s'hi allotjaren milers de soldats en unes condicions de falta d'aliment, fred, calor, vent i humitat extremes¹⁰⁰. La presència dels aliats a Alger i al Marroc a partir del novembre del 1942 propicià el trasllat dels presos a altres llocs de reclusió¹⁰¹.

El 2014, la Colònia es declarà BIC en la tipologia de Lloc Històric. El *Pla Insular de Gestió del Patrimoni Cultural de Formentera 2020/2021* proposa la consolidació de les restes seguint els criteris de mínima intervenció, compatibilitat dels materials i discernibilitat i reversibilitat de les noves actuacions. A més, s'hi instal·larà una senyalètica explicativa i es crearà un recorregut pel conjunt de les edificacions¹⁰².

LES DEFENSES DE COSTA DE CAVALLERIA

La posada en valor de les defenses de costa del Cap de Cavalleria (Es Mercadal) no ha tingut el resultat esperat pel que fa a la memòria històrica. El projecte s'inicià el 2009, quan Es Mercadal tramità a la Demarcació de Costes del Ministerio de Medio Ambiente una concessió administrativa per rehabilitar dues trinxeres. L'objectiu era adaptar les edificacions militars a un espai que pogués acollir activitats d'oci i educatives, complementant el Centre d'Interpretació del Far de Cavalleria¹⁰³. El resultat ha estat la transmissió d'un discurs que se centra en la bellesa del paisatge, ja que el Centre d'Interpretació del far posa l'èmfasi en els aspectes naturals i geològics de l'entorn, i que obvia el tema de la guerra. En són un exemple els poemes gravats en panells de pedra, col·locats en cada una de les edificacions:

¹⁰⁰ Antoni Ferrer Abárzuza, "A la colònia penitenciària (de Formentera) (III)", *Noudiari*, 4/10/2020 [en línia]. Consulta 3/2/2021 a <https://www.noudiari.es/2020/10/a-la-colonia-penitenciaria-de-formentera-iii-per-antoni-ferrer-abarzuza/>

¹⁰¹ Antoni Ferrer Abárzuza, "A la colònia penitenciària (de Formentera) (I)", *Noudiari*, 20/9/2020 [en línia]. Consulta 3/2/2021 a <https://www.noudiari.es/2020/09/a-la-colonia-penitenciaria-de-formentera-i-per-antoni-ferrer-abarzuza/>

¹⁰² Consell Insular de Formentera, *Pla Insular de Gestió del Patrimoni Cultural de Formentera 2020-2021*, Sant Francesc Xavier, Consell Insular de Formentera, 2021, pàg. 22.

¹⁰³ Jordi González, "Menorca prevé recuperar sus trincheras de la Segunda República", *Unidad Cívica Navarra por la República*, 16/10/2009 [en línia]. Consulta 3/2/2021 a <http://ucnr.blogspot.com/2009/10/menorca-preve-recuperar-sus-trincheras.html>.

Il·lustració 30. Panell a les restes de la base d'un canó d'artilleria a Cavalleria. Hi podem llegir el poema "Un Pont de Mar Blava", de Miquel Martí i Pol. Font: Fotografia pròpia, setembre 2020.

2.4.2. EL VI PLA INSULAR DE GESTIÓ DEL PATRIMONI HISTÒRIC DE MENORCA

La Llei 12/1998, de 21 de desembre, del patrimoni històric de les Illes Balears, ordena la creació de plans de gestió biennals a cada Consell Insular. El VI Pla Insular de Gestió del Patrimoni Històric de Menorca està pensat per als anys 2019-2020. Això no obstant, "l'estructura dels plans de gestió que es fan a Menorca és tan àmplia que permet introduir accions l'acompliment de les quals va més enllà de dos anys o, fins i tot, no té termini de finalització, perquè forma part de la feina habitual del Servei de Patrimoni"¹⁰⁴.

Aquest VI Pla té com a **objectiu general "Protegir els béns del patrimoni històric de Menorca a través de la recerca i la gestió de la informació sobre la seva situació**, tant física com científica, processant totes les dades al nostre abast"¹⁰⁵. Es divideix en set programes, un dels quals és el **"Programa de conservació, restauració i adequació per a la visita del patrimoni històric de Menorca"**. Aquest programa té com a primer objectiu específic "Tenir cura del patrimoni històric de Menorca i procurar aturar el procés de deteriorament que pot posar en perill la seva integritat". Per a això, es proposen mesures com "Fer el diagnòstic de l'estat de conservació dels béns del patrimoni històric" i **"Col·laborar amb els particulars en la conservació del seu patrimoni històric"**¹⁰⁶. El projecte de Parc Històric de Son Bou, per tant, es troba en la mateixa línia d'actuació que el VI Pla Insular de Gestió del Patrimoni Històric de Menorca. Les tasques desenvolupades en aquesta fase projectiva inclouen la recerca d'informació acurada sobre la

¹⁰⁴ Consell Insular de Menorca, *VI Pla Insular de Gestió del Patrimoni Històric 2019-2020*, Maó, Consell Insular de Menorca, 2020, pàg. 3.

¹⁰⁵ Consell Insular de Menorca, *VI Pla Insular de Gestió del Patrimoni...*, pàg. 4.

¹⁰⁶ Consell Insular de Menorca, *VI Pla Insular de Gestió del Patrimoni...*, pàg. 23.

situació i l'estat dels béns i la proposta d'una solució per a l'adequació a la visita. A més, el model de gestió inclourà la col·laboració amb el propietari de la finca de Son Bou on es troben.

D'altra banda, fins al passat octubre del 2020, bona part dels esforços del Servei de Patrimoni del Consell de Menorca s'han dedicat a la documentació, a la difusió i a la renovació museogràfica dels espais seleccionats per a la candidatura de Menorca Talaiòtica a les llistes de Patrimoni de la Humanitat de la UNESCO. Menorca Talaiòtica ha estat seleccionada pel Govern Espanyol per ser candidata a Patrimoni Mundial per a l'any 2022.

2.4.3. EL SECTOR PATRIMONIAL A ALAIOR I A MENORCA

A Menorca existeixen dues grans institucions amb competències sobre el patrimoni de tota l'illa: el Museu de Menorca i el Museu Històric-Militar. Tots dos custodien gran quantitat de patrimoni i divulguen la història de Menorca amb uns continguts que van des de la prehistòria fins als nostres dies. A Alaior no existeix cap institució dedicada específicament al patrimoni. En canvi, és un municipi ric en jaciments arqueològics. Dins el poble, el Centre d'Estudis Locals gestiona el grup de guies "Ruta Turística Alaior", que ofereix visites guiades pel patrimoni urbà.

LA RUTA TURÍSTICA ALAIOR

El Centre d'Estudis Locals d'Alaior ha organitzat l'entitat sense ànim de lucre "Ruta Turística Alaior", que des del 2007 gestiona part de l'oferta cultural del poble. És un equip de 25 persones que **ofereix diverses rutes temàtiques amb l'objectiu de mostrar la "Menorca autèntica" lluny de la massificació turística**¹⁰⁷. La seva oferta inclou visites lliures, guiades i teatralitzades a l'Església de Santa Eulàlia, a un dels refugis antiaeris de la Guerra Civil i a punts emblemàtics dels carrers del poble. Els punts de la ruta estan marcats amb panells informatius i ofereixen fulletons en sis idiomes (català, castellà, anglès, francès, italià i alemany).

Tot i que l'entitat proclama que "El interior de Menorca tiene mucho que ofrecer ante el agotamiento de la costa"¹⁰⁸, és clar que aquest esgotament no s'ha produït en el sentit cultural i que, encara que el patrimoni urbà pot suposar una revitalització social i econòmica, els nuclis històrics costaners poden suposar una reconversió econòmica en aquest model d'explotació turística. A més, la **primera opció d'accessibilitat en transport públic que s'explicita a la pàgina web Ruta Turística Alaior és la línia d'autobús Son Bou - Alaior**, per la qual cosa les connexions entre el patrimoni d'ambdós territoris es podrien explotar molt més.

EL MUSEU DE MENORCA (MAÓ)

És el centre de referència en la posada en valor i la difusió del patrimoni de Menorca. És gestionat directament pel Servei de Patrimoni del Consell de Menorca. Entre els seus objectius

¹⁰⁷ Centre d'Estudis Locals, *Ruta Turística Alaior* [en línia]. Consulta 3/2/2021 a <https://www.rutaturisticaalaior.com/página-principal>

¹⁰⁸ Centre d'Estudis Locals, *Ruta Turística Alaior* [en línia]. Consulta 3/2/2021 a <https://www.rutaturisticaalaior.com/página-principal>

hi ha “articular les xarxes de col·laboració entre agents, entitats i organismes vinculats amb la posada en valor i la difusió del patrimoni” i “associar el discurs del centre amb els elements patrimonials dispersos pel territori”¹⁰⁹. L'exposició permanent, a la planta baixa, compta amb un **audiovisual introductori que mostra diverses imatges de Son Bou i hi apareix la Cova Gran en primer pla, com a exemple del concepte del “paisatge com a patrimoni”**. A la segona planta, la sala dedicada a “La gran transformació del segle XX” comença explicant la història i els efectes de la Guerra Civil a l'illa.

EL MUSEU HISTÒRICO-MILITAR DE MENORCA (ES CASTELL)

És gestionat pel Consorci del Museu Militar i Patrimoni Històric Militar del Port de Maó i Cala de Sant Esteve. Hi participen el Ministeri de Defensa, el Govern Autonòmic de les Illes Balears, el Consell Insular de Menorca, l'Ajuntament de Maó i l'Ajuntament d'Es Castell. El Museu consta de vint sales que expliquen, cada una, un moment de la història militar de Menorca, des de l'Eneolític fins als nostres dies. Tres d'aquestes estan destinades a la Guerra Civil: la **Sala Brandaris** (dedicada a les defenses republicanes), la **Sala de Llucalari** (on es mostra la direcció de tir original d'un dels canons Vickers) i la Sala dels refugis antiaeris (que s'endinsa en un refugi antiaeri existent sota l'edifici del museu)¹¹⁰. El museu funciona, en realitat, com a centre d'interpretació dels elements patrimonials sobre el terreny, per la qual cosa des d'allà es gestionen les visites guiades al Castell de Sant Felip.

ELS JACIMENTS DE MENORCA I ELS SEUS ORGANISMES DE GESTIÓ

Menorca té més de 1500 jaciments arqueològics en poc més de 700 km². Els jaciments de l'illa són de titularitat pública, repartida entre el Ministerio de Cultura i el Consell Insular de Menorca, de la Fundació Illes Balears (el poblat talaiòtic de Torralba d'en Salort) o bé es troben **en finques privades**, com els de Son Bou. **En aquest darrer cas, la seva protecció legal atorga competències al Consell i al Museu de Menorca**. De fet, les tasques d'investigació corren a compte dels grans museus de l'illa i de projectes universitaris externs. Les visites i les activitats en els jaciments solen ser realitzades per petites empreses privades (Nurarq, Menorca Arqueològica...) contractades per les institucions governamentals i per la Fundació Foment del Turisme de Menorca, constituïda pel Consell Insular i associacions del sector turístic privat. La promoció a les empreses turístiques és organitzada per la Xarxa Menorca Monumental i per la Candidatura Menorca Talaiòtica, organismes depenents del mateix Consell Insular.

2.4.4. PATRIMONI I TURISME

El sector patrimonial a Menorca està fortament vinculat al turisme i registra el màxim d'ingressos en venda d'entrades els mesos d'estiu, en plena temporada alta. És per això que els dos sectors cooperen. El model turístic de Menorca aposta pel turisme sostenible i respectuós

¹⁰⁹ Museu de Menorca, “Missió i objectius” [en línia] Consulta 3/2/2021 a

<https://www.museudemenorca.com/ca/museu/missio-i-objectius>

¹¹⁰ Consorci Militar de Menorca, *Museo Militar de Menorca* [en línia]. Consulta 3/2/2021 a

<https://www.consorcimilitarmenorca.com/es/museo-militar-de-menorca/>

amb el territori, essent el turisme cultural part d'aquest model. La Fundació Foment del Turisme promou el patrimoni històric de Menorca a fires internacionals com Fitur o, recentment, el Saló Internacional de Patrimoni Cultural (París) i la Borsa Mediterrània de Turisme Arqueològic (Salern)¹¹¹. Part dels ingressos de l'impost de turisme sostenible, en contrapartida, es destinen a projectes de restauració del patrimoni històric, com és el cas de la restauració de la murada islàmica de la muntanya de Santa Àgueda¹¹².

Un dels objectius específics del Programa d'investigació i difusió del Patrimoni Històric de Menorca és "Redissenyar, conjuntament amb la Fundació Foment del Turisme de Menorca, les denominades Rutes Culturals"¹¹³. Aquesta tendència a nivell insular, de la mateixa manera que l'interès dels hotelers de Son Bou en el patrimoni de la zona, pot ajudar a establir línies de col·laboració entre els propietaris dels béns patrimonials i els agents professionals del patrimoni per a l'execució del projecte de Parc Històric de Son Bou.

2.5. CONCLUSIONS DEL DIAGNÒSTIC

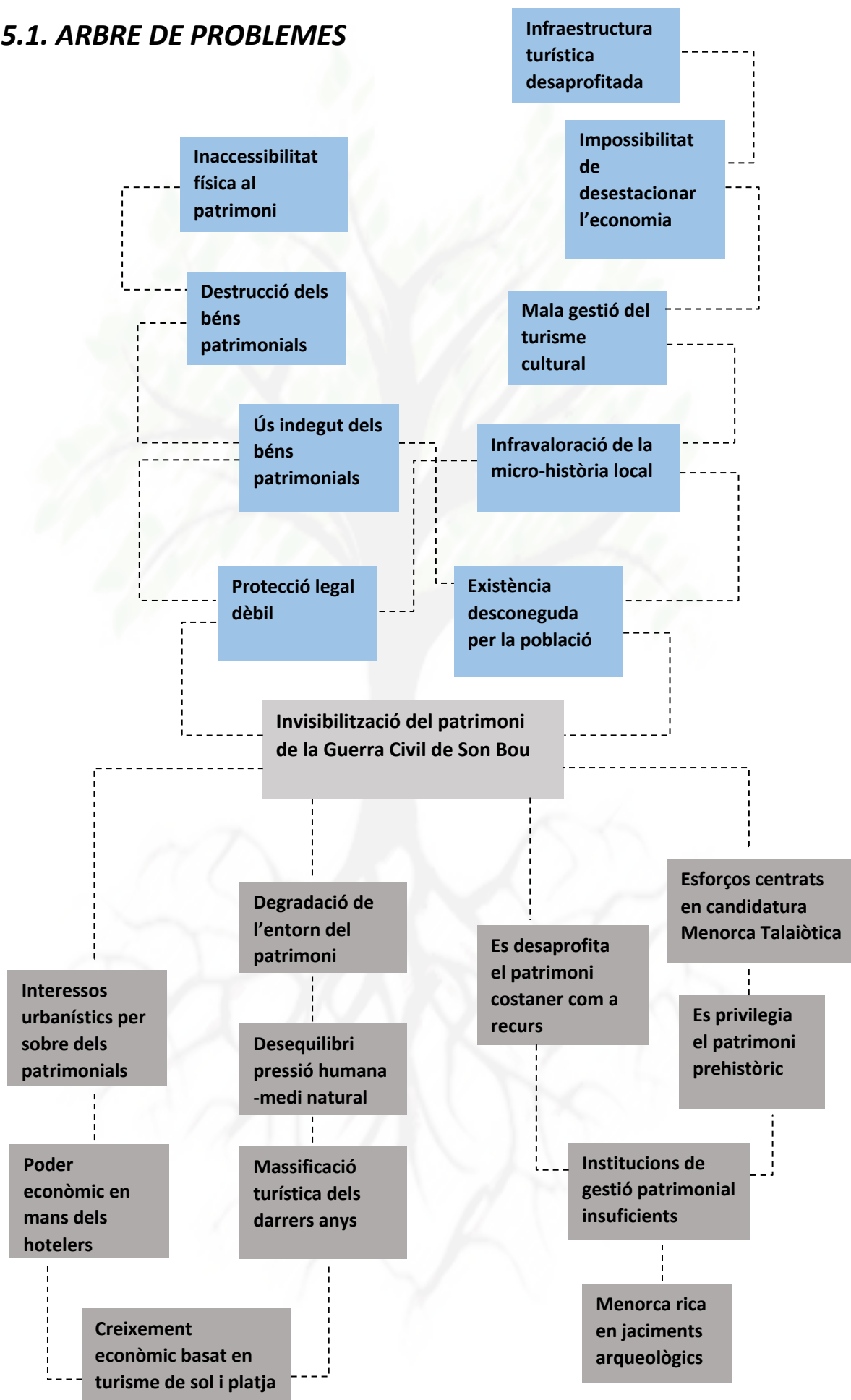
Els diagnòstics extern, intern i sectorial del patrimoni de la Guerra Civil de Son Bou ens han permès conèixer de prop les deficiències que pateix aquest patrimoni en conservació, protecció, seguretat, visibilitat i difusió, com també els aspectes favorables a la seva posada en valor. A continuació, els sintetitzem en un arbre de problemes, que es transformarà en arbre d'objectius, i en un esquema DAFO (Debilitats, Amenaces, Fortaleses i Oportunitats). L'arbre de problemes/objectius es refereix al patrimoni en si, mentre que el DAFO es refereix al nostre projecte de Parc Històric.

¹¹¹ Consell Insular de Menorca, *VI Pla Insular de Gestió del Patrimoni...*, pàg. 14.

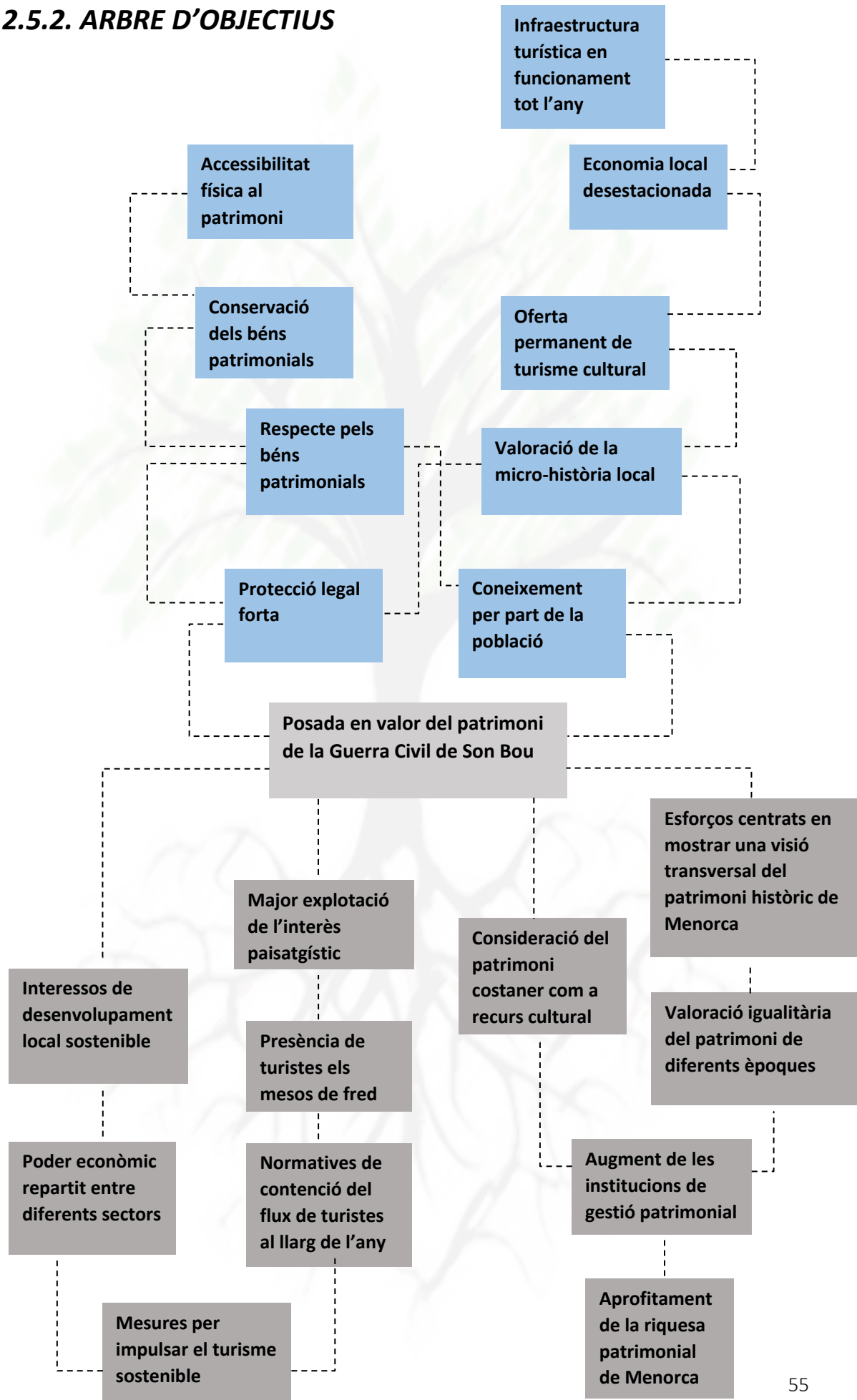
¹¹² Consell Insular de Menorca, *VI Pla Insular de Gestió del Patrimoni...*, pàg. 25.

¹¹³ Consell Insular de Menorca, *VI Pla Insular de Gestió del Patrimoni...*, pàg. 44.

2.5.1. ARBRE DE PROBLEMES

2.5.2. ARBRE D'OBJECTIUS

2.5.3. DEBILITATS, AMENACES, FORTALESES I OPORTUNITATS

EL PROJECTE DE PARC HISTÒRIC DE SON BOU	
Debilitats	Fortaleses
• Projecte sense precedents a Menorca • Estat de conservació precari i desigual dels béns patrimonials • Ubicació dels béns dins propietat privada • Zona sense excavar arqueològicament • Història de les edificacions sense investigar + defunció de les persones que hi participaren • Degradació física de l'entorn • Perillositat d'alguns trams	• Primer parc històric de l'illa • Nivells de protecció dels béns que justifiquen la necessitat d'intervenció • Patrimoni inserit en recorreguts ja existents: Camí de Cavalls, Trogloland, rutes de Turisme Actiu d'Alaior • Ubicació estratègica dels elements • Possibilitat de múltiples itineraris • Zona rica en patrimoni de diferents èpoques • Trajectòria de re-significacions dels béns patrimonials • Bellesa de l'entorn immediat • Zona de turisme familiar amb diferents interessos • Competències del Servei de Patrimoni del Consell de Menorca sobre els elements protegits
Amenaces	Oportunitats
• Llei de Patrimoni de les Illes Balears restrictiva quant a intervencions • Només 59 habitants permanents tot l'any a Son Bou • Ecosistema amenaçat pel canvi climàtic (el Blocao de Baix pot desaparèixer els propers anys) • Perill de desgast per una freqüentació descontrolada: necessitat de canalitzar el flux de visitants	• Recuperació de les defenses de costa a Menorca des del 2009 • Interès de les empreses hoteleres en rutes turístiques • Cooperació del Consell de Menorca amb entitats gestores del turisme • Proximitat de la població d'Alaior • Impuls al turisme cultural per part del Pla de Desenvolupament Turístic d'Alaior • Ruta Turística Alaior que mostra elements de la Guerra Civil • Polítiques de posada en valor impulsades pel <i>VI Pla Insular de Gestió del Patrimoni Històric</i> • Tendència a la posada en valor del patrimoni de la Guerra Civil a nivell autonòmic

2.6. ANÀLISI DE REFERENTS

La posada en valor del patrimoni de la Guerra Civil de Son Bou pren com a referents museogràfics diversos museus i projectes patrimonials dedicats a la temàtica bèl·lica, tant de la Guerra Civil com de les dues Guerres Mundials. D'altra banda, s'inspira en les formes d'organització i de gestió de parcs històrics i arqueològics de temàtiques variades. A més, té en compte les tendències d'aproximació a la societat per part d'institucions patrimonials de les Illes Balears.

2.6.1. DE TEMÀTICA BÈL·LICA

EL PLAN REGIONAL DE FORTIFICACIONES DE LA GUERRA CIVIL (MADRID)

Parteix de la protecció atorgada al patrimoni de la Guerra Civil amb la *Ley 2/2013 de Patrimonio Histórico de la Comunidad de Madrid* i té la voluntat d'apropar-lo als ciutadans a partir de rutes arqueològiques i centres d'interpretació. Es tracta de centenars de quilòmetres de trinxeres, més d'una dotzena d'aeròdroms i més de dos mil elements defensius, repartits en 105 municipis. El projecte, que encara està en fase d'execució, entén **el territori com a paisatge**, concepte que té un paper principal en el discurs museològic. Aquest enfocament posa en relleu les diferències en els materials de construcció en un territori tan gran, l'ús dels recursos naturals del paisatge i la varietat d'estructures construïdes per ambdós bàndols depenent de les seves condicions de recursos tècnics¹¹⁴. Per complementar la museïtzació, el *Plan Regional* contempla la creació d'una sèrie de "**rutes sentimentals**" vinculades al paisatge descrit pels protagonistes de la guerra, a través de diaris i memòries de combatents¹¹⁵.

EL CAMP FORTIFICAT DE LA FATARELLA (TERRES DE L'EBRE)

És un conjunt d'espais històrics recuperats per Lo Riu - Associació per l'Estudi del Patrimoni Arqueològic i Històric de les Terres de l'Ebre i museografiats per DIDPATRI. Forma part del **Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre (COMEBE)**, que agrupa diferents organitzacions locals de 15 municipis de les comarques de la Ribera d'Ebre i la Terra Alta i compta amb la participació de la Generalitat de Catalunya. Es tracta de 14 fortificacions de formigó, trinxeres i refugis antiaeris excavats a la roca que formaven la darrera línia defensiva de les forces republicanes a la Batalla de l'Ebre, cosa que ha estat aprofitada per la seva explotació com a espai de memòria.

Els béns han estat senyalitzats amb faristols explicatius i senyals direccionals i **durant tot l'any l'associació Lo Riu hi fa visites guiades**. El visitant comença la visita per una exposició interpretativa del final de la Batalla de l'Ebre, situada al poble de La Fatarella, per després desplaçar-se al terreny de la Serra de La Fatarella i visitar les fortificacions¹¹⁶. Per a un poble que

¹¹⁴ Isabel Baquedano et al., *Plan Regional de Fortificaciones de la Guerra Civil (1936-1939) de la Comunidad de Madrid*, Madrid, Consejería de Cultura, Turismo y Deportes, 2019.

¹¹⁵ Isabel Baquedano et al., *Plan Regional de Fortificaciones...*, pàg. 81.

¹¹⁶ Lo Riu, *Visites guiades a la Batalla de l'Ebre* [en línia]. Consulta 12/2/2021 a

no arriba als 1000 habitants, aquest equipament patrimonial és de grans dimensions i les activitats que genera activen culturalment la població. N'ha estat un punt a favor, segurament, el fet que, tot i formar part de COMEBE¹¹⁷, se n'encarregui una associació local dedicada al patrimoni amb un gran activisme. Entre les activitats realitzades al camp fortificat podem destacar la col·locació de monuments i plaques commemoratives al “**Bosc de la Memòria**”¹¹⁸, una zona de bosc propera, i les jornades anuals de recreació històrica, que reviu el darrer combat de la batalla de l'Ebre a les trinxeres.

L'ESPAI HISTÒRIC DE LA BATALLA DE NORMANDIA (FRANÇA)

Repartit entre les províncies de Calvados, la Mànega i Orne, reuneix els llocs, museus i memorials que tracten del Dia D i de l'ofensiva posterior que alliberaria França del control nazi al final de la Segona Guerra Mundial. Entre els museus, el Gran Blockhaus presenta una **museografia adaptada al clima humit**. Es tracta d'un blocus museïtzat que hauria format part del Mur de l'Atlàntic, situat a Batz-sur-Mer. Recrea escenes amb maniquins de plàstic i objectes de l'època. A més, compta amb maquetes que expliquen el funcionament de l'armament i amb un **arxiu audiovisual que transmet la memòria d'homes i dones** que visqueren allà els moments de la guerra¹¹⁹. Entre les rutes turístiques, ens interessen les organitzades per Normandy Discovery Tours perquè **potencien les anècdotes personals i humanes**. L'empresa ofereix tres rutes de diferent durada que visiten diferents enclavaments històrics de la zona¹²⁰, el que pot ser un referent per a una futura ampliació dels itineraris del Parc Històric de Son Bou amb la visita a altres espais relacionats.

Il·lustració 31. Escenografia del Blockhaus de Batz-sur-Mer. Font: <https://www.grand-blockhaus.com/en-gb/home>

EL SCENIC PARK ATLANTIKWALL RAVERSYDE (OSTENDE, BÈLGICA)

Es tracta d'una reserva natural de 50 ha situada a una zona de costa, amb fauna i flora abundants, on se situen més de 60 fortificacions del Mur de l'Atlàntic, una bateria de la Primera Guerra Mundial i un jaciment arqueològic de pescadors del 1465. El 2014, la província de West

<http://loriuassociacio.blogspot.com/2020/02/assortit-de-visites-guiades.html>

¹¹⁷ COMEBE, *Espais de la Batalla de l'Ebre* [en línia]. Consulta 12/2/2021 a

<http://www.batallaebre.org/app/index.php?page=batalla>

¹¹⁸ Lo Riu, *Tres noves plaques al Bosc de la Memòria* [en línia]. Consulta 12/2/2021 a

<http://loriuassociacio.blogspot.com/2019/12/3-noves-plaques-al-bosc-de-la-memoria.html>

¹¹⁹ Museum le Gran Blockhaus, *Le Gran Blockhaus de Batz-sur-Mer* [en línia]. Consulta 12/2/2021 a

<https://bunkerdelatlantique.com>

¹²⁰ A. Maurouard, "Tours", *Normandie Discovery Tours*, 2020 [en línia]. Consulta 12/2/2021 a

<https://normandydiscoverytours.com/tours/>

Flanders redissenya l'àrea històrica del Mur de l'Atlàntic i del jaciment medieval com un **parc escènic per a la recreació i l'experiència patrimonial** en un entorn natural¹²¹. L'àrea de recepció de l'Atlantikwall mostra objectes de la guerra, models de reconstrucció virtual en 3D i museografia d'imatges. Els elements defensius compten **escenografies realistes**¹²².

Entre el 2018 i el 2020 el Parc formà part del projecte europeu Atlantikwall Europe, que agrupava set països del Mur de l'Atlàntic per promoure el patrimoni cultural com a font d'inspiració per a la cooperació i per a la sostenibilitat dels jaciments. La participació en aquest projecte comportà un **programa d'activitats** al parc, com el cicle de conferències titulat "Walls and Peace" i la celebració internacional anual del Dia Europeu del Búnquer¹²³.

Il·lustració 32. Objectes reals per a una museografia realista a les bateries de la Primera Guerra Mundial. Font: <https://www.raversyde.be/en/atlantikwall/visit-atlantikwall>

2.6.2. D'ALTRES TEMÀTIQUES

EL PARC ARQUEOLÒGIC DEL PUIG DE SA MORISCA (MALLORCA)

Situat a Santa Ponça (Calvià) una de les zones més turístiques de les Balears, és un espai de 45 ha que compta amb patrimoni etnològic i jaciments arqueològics datats des del talaiòtic inicial fins a la conquesta catalana del 1229. El Parc s'inicià el 1996 i de moment només compta amb un pavelló d'acollida de visitants i **6 km d'itineraris** amb cartellera explicativa. El **discurs museològic lliga el patrimoni arqueològic amb el natural, el paisatgístic i l'etnològic**¹²⁴.

El 2017, el Pla Anual de Turisme Sostenible concedí una ajuda de 1.765.000 € per a la creació del museu amb les finalitats de "desestacionalización, creación y activación de productos turísticos practicables en temporada baja, y promoción del turismo sostenible"¹²⁵. A més, els itineraris sobre el terreny han de prendre la forma de museu a l'aire lliure, ja que s'hi han de generar

¹²¹ Duo, "Scenic Park", *Raversyde Atlantikwall* [en línia]. Consulta 12/2/2021 a <https://www.raversyde.be/en/scenic-park>

¹²² Duo, "Visit Atlantikwall", *Raversyde Atlantikwall* [en línia]. Consulta 12/2/2021 a <https://www.raversyde.be/en/atlantikwall/visit-atlantikwall>

¹²³ Duo, "Creative Europe Project Atlantikwall Europe", *Raversyde Atlantikwall* [en línia]. Consulta 12/2/2021 a <https://www.raversyde.be/en/projects/creative-europe-project-atlantikwall-europe>

¹²⁴ Ajuntament de Calvià, "Parque arqueológico Puig de Sa Morisca", + *Calvià* [en línia]. Consulta 12/2/2021 a <http://www.pluscalvia.com/ruta/38/parque-arqueologico-puig-de-sa-morisca>

¹²⁵ Govern de les Illes Balears, "Creación del museo del Parque Arqueológico del Puig de Sa Morisca" [en línia]. Consulta 12/2/2021 a https://www.caib.es/sites/imposturisme/es/n/creacion_del_museo_del_parque_arqueologico_del_puig_de_sa_morisca/

tallers i exhibicions sobre la vida quotidiana talaiòtica. Es preveu que sigui gestionat mitjançant una fundació integrada per l'Ajuntament de Calvià, el Govern de les Illes Balears, el Consell de Mallorca i la Universitat de les Illes Balears¹²⁶.

ELS PARCS ARQUEOLÒGICS DE CASTELLA LA MANXA

Castella La Manxa compta amb una xarxa de parcs arqueològics formada per quatre jaciments: la ciutat romana de Segóbriga (Saelices, Cuenca), la vil·la romana de Carranque (Toledo), l'oppidum ibero-medieval d'Alarcos (Ciudad Real) i la ciutat visigoda de Recópolis (Zorita de los Canes, Guadalajara). Tots tenen com a eix principal un element patrimonial d'una època determinada, però ofereixen la visita als elements de l'entorn d'altres èpoques. Gestionats per l'administració pública provincial, compten amb un Centre d'Interpretació, àrea recreativa i zona d'aparcaments propera a l'espai arqueològic.

La **museografia in situ és quasi inexistent**, ja que aquesta es concentra als centres d'interpretació, alguns dels quals estan construïts en un estil similar al de les restes arqueològiques. Tots els parcs ofereixen visites guiades i, a més, proposen una oferta educativa per a escolars i una **oferta medi-ambiental a través de rutes de senderisme**¹²⁷. El parc de Recópolis ofereix tres recorreguts diferents, un dels quals titulat "Senda Medioambiental – El paisaje Visigodo"¹²⁸.

EI MUSEU MONOGRÀFIC DEL PUIG DES MOLINS (EIVISSA)

Situat al costat de la necròpolis fenícia i púnica del Puig des Molins, dins la ciutat d'Eivissa, el museu interpreta el jaciment i els objectes que s'hi han trobat des que començà a ser estudiat a la dècada del 1900. El jaciment està protegit com a Monument Històric Artístic des del 1931 i és Patrimoni de la Humanitat des del 1999. Les limitacions quant a intervenció que suposa la protecció màxima del jaciment no han impedit que la institució sigui un dels referents de les Balears com a **museu implicat en la societat local**.

El Departament de Didàctica del museu realitza una **tasca de difusió molt important**, sobretot cap als joves. Per al públic escolar, ofereix tres rutes guiades (Ruta Fenícia, Ruta Púnica i Ruta Romana), maletes didàctiques, CD-ROM interactius i visites virtuals. Per al públic familiar, ofereix tallers infantils d'arqueologia i història i activitats puntuals, com un taller de Nadal amb recollida de dolços a benefici de la Creu Roja. El museu també organitza activitats per a adults com passejades al jaciment i presentacions de llibres d'autors eivissencs i formenterers.

A més, ha iniciat un **projecte d'interpretació ambiental** de l'entorn natural del Puig des Molins a través del qual es crearà un catàleg de flora i de fauna, es generaran fitxes divulgatives i

¹²⁶ Ajuntament de Calvià, "Museo Parque Arqueológico del Puig de sa Morisca", *Ayuntamiento* [en línia]. Consulta 12/2/2021 a <http://www.calvia.com/responsive/general.plt?KNOTICIA=4533&KIDIOMA=2&KNODE=2>

¹²⁷ Consejería de Educación, Cultura y Deportes, *Parques arqueológicos de Castilla-la Mancha* [en línia]. Consulta 12/2/2021 a <https://cultura.castillalamancha.es/patrimonio/parques-arqueologicos>

¹²⁸ Consejería de Educación, Cultura y Deportes, "Parque Arqueológico de Recópolis", *Parques arqueológicos de Castilla-la Mancha* [en línia]. Consulta 12/2/2021 a <https://cultura.castillalamancha.es/patrimonio/parques-arqueologicos/recopolis>

s'organitzaran activitats d'educació ambiental amb la finalitat de protegir els valors paisatgístics del jaciment¹²⁹.

EL JACIMENT DE TORRE D'EN GALMÉS (MENORCA)

Alaior té l'avantatge de comptar amb un dels jaciments més grans i més estudiats de l'illa, el poblat talaiòtic de Torre d'en Galmés. Situat a només 4,5 Km de Son Bou, s'hi accedeix per la mateixa carretera i compta amb un Centre d'Interpretació museografiat amb les últimes tendències (**reconstitució en 3D, accessibilitat amb Braille**) i amb audiovisuals per a infants. El jaciment té una ruta marcada, museografiada amb panells on l'element gràfic predomina, i delimitada amb barres d'acer inoxidable en els punts perillosos. La titularitat del jaciment és del Consell Insular de Menorca, que s'ocupa de la seva gestió, conservació, investigació i difusió¹³⁰. Empreses contractades com Nurarq i Menorca Arqueològica hi fan visites guiades i **activitats teatralitzades**¹³¹.

Il·lustracions 33 i 34. Delimitació d'una cisterna talaiòtica amb acer inoxidable i aspecte interior del centre d'interpretació de Torre d'en Galmés, amb museografia adaptada al Braille. Font: Fotografies pròpies, agost 2020.

¹²⁹ Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, *Museu Monogràfic Puig des Molins*, 2021 [en línia]. Consulta 12/2/2021 a <https://maef.eu/ca/museo-puig-des-molins/>

¹³⁰ Europa Press, "El Gobierno cede gratis al Consell la titularidad de Torre d'en Galmés", *Menorca Info*, 15/04/2019 [en línia]. Consulta 3/2/2021 a <https://www.menorca.info/menorca/cultura/2019/04/15/654455/gobierno-central-cede-gratis-consell-titularidad-torre-galmes.html>.

¹³¹ Lluç Julià, "Poblado talayótico Torre d'en Galmés", *Descobreix Menorca*, 2021 [en línia]. Consulta 12/2/2021 a <https://www.descobreixmenorca.com/es/cultura-talayotica/torre-den-galmes/>

3. PROPOSTA: PARC HISTÒRIC

Il·lustració 35. Plànol del Parc Històric de Son Bou. Font: Producció d'Aleix Rovira i Miró amb PhotoShop sobre Google Maps, 2021.

3.1. MISSIÓ, VISIÓ I OBJECTIUS

Si bé ja hem donat a conèixer els objectius del nostre projecte de Parc Històric de Son Bou al capítol 1.2, ara hem de definir quins seran els objectius del Parc Històric en si, que tenen un abast més ampli i són **a llarg termini**, ja que es pretenen assolir a partir del moment d'obertura al visitant de l'equipament patrimonial. Tot i això, es fonamenten en els mateixos eixos de **memòria històrica, sostenibilitat medi-ambiental i reconversió econòmica** que regeixen tot el projecte. És per això que els objectius generals es poden desglossar en objectius específics referents a aquests tres eixos. A més, en un pla superior, el Parc Històric de Son Bou tindrà una missió cap als beneficiaris i una visió de futur, que relatarem a continuació.

MISSIÓ

- ⇒ Conservar i exhibir el patrimoni arqueològic i històric de Son Bou en el seu context natural, per tal de contribuir al coneixement de la història de Menorca des de l'observació directa damunt l'escenari dels fets.

VISIÓ

- ⇒ Convertir-se en un equipament patrimonial de referència a les Illes Balears en la conjunció d'història, paisatge i turisme, a través de la implicació conjunta dels sectors patrimonial i hotelier i dels visitants locals i estrangers.

OBJECTIUS GENERALS

- ⇒ Contribuir a la Memòria Democràtica a les Illes Balears a través de la difusió del patrimoni republicà de la Guerra Civil.
- ⇒ Completar el discurs expositiu dels grans museus de l'illa amb l'experiència directa en l'escenari històric.
- ⇒ Exercir de centre d'educació històrica i ambiental en el complex turístic de Son Bou.
- ⇒ Proporcionar una visió transversal de la història a través de la modificació arquitectònica i la petjada ecològica dels diferents grups humans que s'han establert a Son Bou.
- ⇒ Contribuir a la reconversió del model turístic vigent en un model sostenible a través de la promoció dels valors històrics i ecològics de l'entorn.
- ⇒ Ampliar l'oferta cultural i turística existent dins el municipi d'Alaior.
- ⇒ Augmentar els llocs de feina de formació cultural a l'illa de Menorca.

3.1.1. OBJECTIUS MEMORIALS

- **Preservar el patrimoni bèl·lic de Son Bou en el seu entorn**, que fins ara s'ha anat degradant de manera accelerada per una falta de consciència històrica i ecològica.
- **Mostrar un patrimoni que va ser silenciats** per la censura a la llibertat d'expressió i per la por a la repressió en un període recent de negació de les llibertats democràtiques.
- **Presentar el patrimoni bèl·lic de Son Bou a través d'un discurs que l'encaixi dins la història del lloc** fins al temps present, fent que el visitant se senti part d'aquesta història i responsable de les seves accions.
- **Vincular les experiències personals dels habitants d'Alaior i dels seus avantpassats** amb la construcció i la modificació dels elements patrimonials de Son Bou.
- **Donar a conèixer les condicions de vida dels nostres avantpassats** a través dels usos històrics de les edificacions que ens han llegat com a patrimoni.
- **Promoure la reflexió sobre el progrés humà** a través de la relació entre les condicions de vida dels nostres avantpassats i els problemes socials, polítics, econòmics i ecològics que ens afecten en l'actualitat.

3.1.2. OBJECTIUS ECOLÒGICS

- **Preservar el patrimoni natural de Son Bou** dins un context de freqüentació humana controlada.
- **Presentar el valor ecològic del terreny de Son Bou** a través d'un discurs que el lligui amb l'aprofitament humà dels recursos naturals.
- **Mostrar el procés de destrucció ambiental** que ha sofert Son Bou des de l'adveniment del turisme fins al temps present.
- **Donar a conèixer les conseqüències de la destrucció ambiental** a nivell històric fins al temps present.
- **Promoure la consciència ecologista entre els visitants** com a manera de preservar els recursos naturals que ens poden ser útils a través d'un ús sostenible.

3.1.3. OBJECTIUS ECONÒMICS

- **Generar un espai de treball, d'oci i de lleure que permeti la desestacionalització** de les infraestructures turístiques i d'habitatge a Son Bou.
- **Difondre el valor del patrimoni costaner com a motor d'enriquiment** entre els agents econòmics de la zona, a través de l'obtenció de beneficis a llarg termini.
- **Completar l'oferta turística de les empreses hoteleres de Son Bou** amb rutes culturals per al gaudi de tots els clients i dels clients potencials.
- **Enfortir el teixit cultural d'Alaior i de Menorca** a partir de la col·laboració entre les institucions del sector patrimonial i del sector turístic.
- **Obtenir recursos propis** que permetin el manteniment de l'equipament, les tasques de conservació del patrimoni i l'organització de petites activitats dinamitzadores.
- **Aconseguir la subvenció pública** a través de la participació en projectes estatals i europeus vinculats amb el patrimoni històric i el desenvolupament sostenible.

3.2. VALORS I PRINCIPIS D'ACTUACIÓ

Els principis d'actuació del Parc Històric de Son Bou es fonamenten en els mateixos que haurien de guiar les polítiques de futur de l'illa de Menorca tenint en compte la crisi ambiental i la crisi socioeconòmica que vivim, derivades dels problemes globals del canvi climàtic, de la pandèmia del Coronavirus i de les deficiències d'un model econòmic que depèn en extrem del turisme massiu. Per aconseguir una vida digna per a les generacions futures, són indispensables la **reconversió del model econòmic** vigent, la **sostenibilitat** en el creixement demogràfic, l'**ecologisme** en la relació amb l'entorn, la **memòria** de la trajectòria que ha portat a la situació actual i l'**educació** en el coneixement general (històric, geogràfic, biològic...) del lloc on es viu. Aquests principis d'actuació deriven d'uns valors generals, que creiem que ha de tenir present tota institució patrimonial involucrada amb la societat i el territori:

Responsabilitat

- ✓ **Amb la societat menorquina**, creant llocs d'ocupació, oferint un servei d'educació i establint un producte permanent de consum cultural.
- ✓ **Amb l'entorn natural**, reduint les accions de degradació i promovent les accions de preservació.

Sensibilitat

- ✓ **Cap a la població**, donant veu als sectors emmudits en el passat; resolent les necessitats de les generacions actuals.
- ✓ **Cap al territori**, reconeixent i evitant les dinàmiques d'impacte negatiu en l'equilibri persones-recursos; reconeixent i inculcant les accions d'impacte positiu.

Respecte

- ✓ **Per la identitat cultural de Menorca**, forjada a través de l'adaptació de diferents societats històriques al paisatge natural de l'illa.
- ✓ **Per la diversitat cultural de Menorca**, resultat de la visita i la integració de locals i estrangers en el teixit productiu.

Innovació

- ✓ **En el discurs**, integrant els problemes actuals dins la trajectòria històrica de Son Bou, d'Alaior i de l'illa.
- ✓ **En la gestió**, impulsant la col·laboració directa i activa entre agents econòmics de sectors productius diferents.
- ✓ **En l'oferta**, inventant noves maneres d'apropar-se a la societat en cada activitat.

3.3. PÚBLIC POTENCIAL

El Parc Històric de Son Bou té la seva raó de ser en la difusió al públic del seu patrimoni, del seu discurs i dels seus valors i principis d'actuació. És per això que s'adreça a un públic tant local com internacional i a tots els nivells d'edat. Tot i això, els condicionants previs existents a la zona ens ajuden a definir el públic potencial del Parc a un nivell immediat i a un nivell allunyat:

- La basílica paleocristiana de Son Bou ja està posada en valor i compta amb el públic real de banyistes de la platja, de grups escolars i d'alguns investigadors.
- Les coves formen part de l'activitat familiar "Trogololand" de l'Hotel Royal Son Bou, per la qual cosa ja reben la visita de famílies turistes.
- L'espai del Parc Històric està travessat per rutes de turisme actiu com el Camí de Cavalls o la ruta d'Alaior a Son Bou pel camí vell de Son Bou, per la qual cosa hi existeix un trànsit d'excursionistes i aficionats a la natura durant tot l'any.
- Son Bou compta amb 59 habitants permanents i amb milers de visitants els mesos d'estiu.

3.3.1. PÚBLIC POTENCIAL IMMEDIAT

Tenint en compte el trànsit real de visitants a la zona, definim com a públic potencial immediat del Parc Històric de Son Bou **totes aquelles persones que, fins a dia d'avui, es desplacen a Son Bou de manera regular** per treballar i per gaudir de l'entorn i de les activitats que ja s'hi poden dur a terme:

• Banyistes	• Habitants permanents
• Excursionistes	• Habitants temporals
• Turistes	• Treballadors permanents
• Escolars i investigadors	• Treballadors temporals

3.3.2. PÚBLIC POTENCIAL ALLUNYAT

Tenint en compte els 9.500 habitants que té Alaior, els 93.000 habitants que té Menorca i els 425.000 turistes que va rebre el 2020 tot i la pandèmia, el Parc Històric de Son Bou vol arribar a **totes aquelles persones que, trepitjant el sòl de l'illa en un moment determinat, tinguin interès en el seu patrimoni, en el seu paisatge o en un producte turístic cultural diferent de la resta en format, discurs i valors.**

3.4. DESCRIPCIÓ DEL PROJECTE

El Parc Històric de Son Bou comptarà amb un Espai de Benvinguda (al Cos de Guàrdia), un Centre d'Interpretació (a la Plana Major) i un espai cobert de bar i esbarjo (a l'Hogar del Soldado). S'hi oferiran diferents itineraris que posen de manifest la riquesa patrimonial i natural de la zona. Tindrà com a **eix principal el patrimoni de la Guerra Civil, tot i que no oblidarà el de les altres èpoques**, que es presentarà de manera entrelaçada amb el de la guerra, tal com es mostra físicament en el terreny. No tots els béns patrimonials de Son Bou són susceptibles de ser museïtzats, a causa de la inaccessibilitat física d'alguns d'ells, la gran extensió que ocuparia el projecte i el pressupost disparat que requeriria. En canvi, els que es troben a l'entorn immediat de la platja són prou variats per poder ser posats en valor d'aquesta manera, oferint com a resultat un discurs històric complet i comprensible.

Davant l'Hogar del Soldado, una gran rotonda que no du enlloc, construïda durant un pla d'urbanització fallit, ens permet deixar-hi el cotxe, per la qual cosa es convertirà en zona d'aparcament. Des d'aquesta rotonda es pot anar a la Plana Major per la vorera que hi ha damunt el pont.

Podrem dur a terme un recorregut més llarg, que passi per tots els elements, o tres de més curts, que són igualment prou complets ja que es complementen, gràcies a la ubicació estratègica de les edificacions, amb les relacions visuals entre elles. Així, en total hi ha **4 itineraris possibles de diferents durades i dificultats**, que sempre acaben i comencen allà mateix: al Sector 1 –que definirem a l'apartat 3.4.2. És per això que la museografia es concentrarà en els elements d'aquest sector, de visita obligada en tots els recorreguts.

L'adequació a la visita d'aquests espais requereix una **intervenció arquitectònica prèvia de consolidació i reconstrucció**, adaptada a la normativa segons la protecció legal de cada espai i **que tingui en compte les condicions per a l'accessibilitat de persones amb cadira de rodes**. Proposo la reconstrucció del Cos de Guàrdia, de la Plana Major i de l'Hogar del Soldado. L'Hospital de Sang i els túnels del Sector 1 que hi condueixen seran consolidats i comptaran amb una instal·lació d'il·luminació. La resta de béns patrimonials seran únicament consolidats. Els camins hauran de ser desbrossats, delimitats i senyalitzats. A més, s'haurà de col·locar una instal·lació de lavabos i W.C. en un lloc proper a l'entrada al recinte i aprofitant la instal·lació d'aigua corrent d'un dels edificis.

La **museografia apel·larà als principals canals de comunicació: el visual, l'auditiu i el kinestèsic, i estarà adaptada a persones cegues, sordes i mudes**. Així la del Centre d'Interpretació estarà formada per documents històrics, fotografies, panells de text, dispositius audiovisuals i sons i objectes de la vida quotidiana dels habitants de Son Bou en totes les èpoques. Generalment seran reproduccions, atès que els originals es conserven en arxius i museus amb unes condicions de seguretat i de conservació molt millors de les que puguin existir en el Parc Històric. Els túnels del Sector 1 i l'Hospital de Sang ja presentaran un discurs centrat en els fets de la Guerra Civil. La resta de béns patrimonials tindran petits panells interpretatius d'exterior integrats en els itineraris i en el paisatge, amb codis QR que permetran ampliar la informació i que l'oferiran en

diferents idiomes. La informació que ofereixi la museografia es completarà amb els coneixements dels guies i amb un **programa d'activitats complementàries**.

Tot això serà possible gràcies a un model de gestió en forma de **Consorci**, que integrarà l'administració pública i els agents turístics de Son Bou. A més, hi podran participar el Centre d'Estudis Locals d'Alaior i el Museu de Menorca. L'èmfasi en els elements de la Guerra Civil permetrà que aquest conjunt patrimonial es pugui incloure en futures rutes temàtiques sobre les defenses republicanes de la costa menorquina que organitzin altres institucions patrimonials com el Museu Històric-Militar, atès que només representa una petita part de totes les restes similars que podem trobar al llarg del perímetre de l'illa.

3.4.1. ADEQUACIÓ DELS ESPAIS

Seguint la *Llei 12/1998, de 21 de desembre, del patrimoni històric de les Illes Balears*, el *Catàleg de protecció arquitectònica i dels béns etnològics d'Alaior* i el *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*, proposo les següents intervencions arquitectòniques en els edificis que han de configurar el Parc Històric de Son Bou, que dependran del tipus d'ús que tindran dins el Parc.

Bé patrimonial	Ús dins el Parc	Tipus d'intervenció
Muralla ciclòpia (BIC)	Vista de fons	Cap
Necròpolis talaiòtica (BIC)	Visita a l'espai exterior	• Netejar i desbrossar l'entorn immediat. • Netejar les façanes.
Basílica paleocristiana (BIC)	Visita a l'espai exterior	• Assegurar la neteja i l'estat de conservació del jaciment. • Assegurar la neteja i l'estat de conservació de la paret que el protegeix.
Ses Casotes (BIC)	Vista de fons	Cap
Derelicta Ses Casotes (BIC)	Cap	Cap
Derelicta Platja (BIC)	Cap	Cap
Son Bou de Dalt (BC)	Cap	Cap
Son Bou de Baix (BC)	Cap	Cap
Caseta des Sabaters (BC)	Vista de fons	Cap

Cos de Guàrdia	Espai de Benvinguda	• Netejar i desbrossar l'entorn immediat. • Consolidar la base de la paret. • Reconstruir l'alçada de les parets i la teulada amb els materials de construcció i la tècnica originals, marcant una línia de diferenciació entre allò original i allò reconstruït. • Col·locar una porta de fusta. • Col·locar una instal·lació elèctrica amb plaques solars que produeixin corrent suficient per instal·lar sistemes de climatització, d'il·luminació i de protecció contra incendis.
Sa Plana Major (BC)	Centre d'Interpretació	• Netejar i desbrossar l'entorn immediat. • Netejar la runa del terra i les parets. • Consolidar les parets existents. • Recompondre la façana segons el dibuix original (finestres i motllures). • Reconstruir la teulada segons les tècniques de construcció tradicionals (bigam de fusta i teules de tipus àrab). • Emblanquinar les parets interiors amb calç. • Col·locar porta i finestres de fusta. • Col·locar una instal·lació elèctrica amb plaques solars que produeixin corrent suficient per instal·lar sistemes de climatització, d'il·luminació i de protecció contra incendis.
Trinxera sector 1 (subelement de patrimoni)	Espai museografiat	• Netejar i desbrossar l'entorn immediat. • Reconstruir el tram esfondrat de paret exempta amb la tècnica i els materials de construcció originals, marcant una línia de diferenciació entre allò original i allò reconstruït. • Consolidar la paret excavada a la roca. • Assegurar la profunditat de la trinxera, eliminant la terra acumulada a l'interior.
Túnel sector 1 (subelement de patrimoni)	Espai museografiat	• Netejar i desbrossar l'entorn immediat. • Eliminar la runa i la brutícia de l'interior. • Consolidar les parets. • Consolidar el sostre, especialment al tram de doble galeria. • Explorar i consolidar la galeria superior. • Explorar i reconstruir els trams cegats amb la tècnica i els materials de construcció originals, marcant una línia de diferenciació entre allò original i allò reconstruït. • Col·locar barreres a les obertures d'accés. • Col·locar una instal·lació elèctrica de plaques solars que permeti il·luminar l'interior.
Hospital de Sang (BC)	Espai museografiat	• Netejar i desbrossar l'entorn immediat. • Eliminar la runa i la brutícia de l'interior.

		• Consolidar les parets i eliminar-ne la humitat. • Emblanquinar aquelles que mostrin restes de calç. • Explorar i reconstruir la connexió amb el túnel. • Consolidar les obertures de portes i nius de metralladores. • Col·locar una barrera a les obertures d'accés. • Assegurar el correcte funcionament del sistema de recollida d'aigua i la cisterna. • Col·locar una instal·lació elèctrica de plaques solars que permeti il·luminar el fons amb pocs punts de llum (ja que l'edificació rep llum natural per les obertures). • Assegurar una ventilació adequada per evitar problemes d'humitat.
Hogar del Soldado (BC)	Espai museografiat i bar	• Netejar i desbrossar l'entorn immediat. • Netejar el terra de la runa i les parets. • Consolidar les parets existents. • Consolidar l'enrajolat existent. • Consolidar el túnel interior. • Reconstruir l'esgrafiats de les parets interiors, distingint els elements nous dels originals. • Reconstruir la teulada segons les tècniques de construcció tradicionals (bigam de fusta i teules de tipus àrab). • Col·locar porta i finestres de fusta. • Col·locar una instal·lació elèctrica amb plaques solars que produeixin corrent suficient per instal·lar sistemes de climatització, d'il·luminació i de protecció contra incendis. • Col·locar una instal·lació de bar/cafeteria amb capacitat suficient per elaborar plats de cuina tradicionals. • Construir una cisterna que permeti l'ús d'aigua corrent.
Blocao de Baix (BC)	Visita a l'espai exterior	• Netejar i desbrossar l'entorn immediat. • Buidar l'interior de runa i arena. • Consolidar les parets i el sostre. • Reconstruir l'entrada amb la tècnica de construcció i els materials originals. • Delimitar el voltant amb una tanca per impedir que els banyistes s'hi posin al damunt.
Parapet de Llucalari	Vista de fons	Cap
Túnel sector 3 (subelement de patrimoni)	Visita a l'espai exterior i interior	• Netejar i desbrossar l'entorn immediat. • Buidar l'interior de runa i brutícia. • Recuperar la visibilitat del niu de metralladores intern des de l'exterior. • Consolidar les parets.

Cova Gran (BIC)	Visita a l'espai exterior	• Netejar i desbrossar l'entorn immediat. • Assegurar l'estat de conservació de la terrassa i de la façana. • Consolidar el niu de metralladores del túnel intern.
Pou de fugida	Visita a l'espai exterior i interior	• Netejar i desbrossar l'entorn immediat. • Netejar l'interior de runa i brutícia. • Col·locar una barrera que en delimiti l'accés lliure a l'obertura. • Col·locar una escala reversible que permeti l'accés a l'interior amb l'acompanyament d'un guia.
Trinxera sector 3	Visita a l'espai exterior	• Netejar i desbrossar l'entorn immediat. • Netejar i consolidar les parets del tram que no ha estat modificat pels habitants de les coves. • Assegurar el manteniment del tram que no ha estat modificat pels habitants de les coves. • Substituir la teulada d'uralita del tram modificat per una teulada d'un material no contaminant.
Túnel-polvorí (BC)	Visita a l'espai exterior i interior	• Netejar i desbrossar l'entorn immediat. • Netejar l'interior de runa i brutícia. • Consolidar l'interior. • Reconstruir el tram que presenta el sostre esfondrat amb un material harmònic amb l'original i reversible, marcant la diferència entre allò original i allò reconstruït.
Garita (subelement de patrimoni)	Visita a l'espai exterior i interior	• Netejar i desbrossar l'entorn immediat. • Netejar i buidar l'interior. • Consolidar les parets. • Consolidar la façana. • Recuperar la trinxera de sortida.
Cova Foradada (BIC)	Visita a l'espai exterior	• Netejar i desbrossar l'entorn immediat. • Assegurar l'estat de conservació de la façana. • Assegurar l'estat de conservació de l'obertura posterior. • Assegurar l'estat de conservació del sistema de recollida de l'aigua de pluja.

3.4.2. ITINERARIS

La disposició estratègica en el terreny de les defenses de Son Bou ens permet dividir-les en tres sectors diferenciats per les connexions visuals que s'estableixen entre elles:

- **Sector 1:** Correspon a la part occidental del Penyal de Son Bou. S'hi troben el Cos de Guàrdia, la Plana Major, un tram llarg de trinxera, un túnel, l'Hospital de Sang, l'Hogar del Soldado i algunes coves. Aquests edificis estan camuflats en la roca de tal manera que no són visibles des de la platja ni des de la part oriental del penyal. En canvi, des

d'allà, la platja es podria veure perfectament si no fos per la presència d'hotels. Aquesta zona està dividida per la carretera, que en temps de la guerra no existia.

- **Sector 2:** Correspon a les defenses arran de mar, és a dir, el Blocao de Baix, el possible petit niu de metralladores, el desaparegut Blocao de Dalt, el parapet de Llucalari i el filferro de pues ja inexistent. Són visibles des de qualsevol lloc del penyal, però estan camuflades de la vista des de la mar. Des d'allà s'observa perfectament el costat oriental del penyal, mentre que les edificacions de l'occidental són menys visibles.
- **Sector 3:** Correspon a les edificacions del costat oriental del penyal, és a dir, a les modificacions que es feren a les coves prehistòriques, a un tram de túnel amb niu de metralladores, a la garita, a un polvorí i al canó desaparegut situat a la part superior de la Cova Gran. Des d'aquí només es veuen les edificacions de la platja, ja que les del Sector 1 queden fora de l'abast visual.

Tot i que aquesta divisió no és històrica, ens permet comprendre per què els edificis més importants, com la Plana Major i l'Hospital de Sang, es troben al Sector 1, la zona més camuflada i amb més poder de visibilitat. També explica la necessitat de les modificacions de les coves prehistòriques del Sector 3 amb l'obertura de pous de fugida i de sortides laterals i posteriors. Sobretot, però, ens permet traçar de manera pràctica els recorreguts possibles dins el Parc Històric de Son Bou. També hem de tenir present que l'existència de la carretera que talla el terreny ens obliga a fer un **recorregut circular**. D'altra manera, per poder veure tots els elements hauríem de tornar enrere unes quantes vegades al llarg del camí. D'altra banda, la xarxa de camins preexistents ens permetran traçar els recorreguts de manera modular, fent diverses combinacions dels trams de camí per obtenir diferents longituds i durades:

- Itinerari 1: camí vermell + camí blau + camí vermell
- Itinerari 2: camí vermell + camí verd + camí vermell
- Itinerari 3: camí vermell + camí lila + camí taronja + camí vermell
- Itinerari 4: camí vermell + camí taronja + camí vermell

Il·lustració 36. Mapa dels itineraris possibles en el Parc Històric de Son Bou. Font: Creació pròpia amb Google Earth, 2021.

Aspectes pràctics

El terreny irregular, els desnivells, els camins estrets i els forats a la roca són factors de risc que, tot i ser moderats, han de ser tinguts en compte i explicats als visitants per evitar possibles accidents durant la visita. És per això que tant a la pàgina web del Parc com a l'Espai de Benvinguda s'oferiran unes **recomanacions pràctiques** que els visitants podran seguir per la seva seguretat:

- Els itineraris estan pensats per poder-se fer tant amb guia com sense. En el segon cas, es recomana **fer ús dels fullets informatius i mapes** que s'oferiran a l'Espai de Benvinguda.
- Els **infants hauran d'anar sempre acompanyats** d'adults i s'oferirà personal de suport per als grups escolars, ja que és important controlar que tots segueixin el camí marcat.
- Es recomana als visitants que vagin **calçats amb sabates còmodes** i que els subjectin bé els turmells, atès que en alguns trams de camí el terreny és pedregós i pot provocar alguna torcedura.
- Aquells itineraris que passen per la **zona de coves del Sector 3 no són recomanables per a persones amb mobilitat reduïda**, atès el desnivell i els camins estrets per on s'ha de passar.

Les persones que, pel motiu que sigui, realitzin els itineraris reduïts, podran explorar els béns patrimonials que no han vist a través de **visites virtuals** programades a la pàgina web del Parc Històric. Així mateix, en realitzar la reserva per a una visita guiada, se'ls oferirà la possibilitat de realitzar un **itinerari a la carta** –a través d'un aplicatiu de la pàgina web podran seleccionar els trams de camí per on els interressi passar i els béns patrimonials que desitgen conèixer amb detall–, amb la finalitat d'escurçar o d'allargar el temps de la visita o bé de convertir en eix temàtic el patrimoni de les altres èpoques. Per això, el Parc Històric comptarà amb personal especialista en visites guiades que es prepararà les explicacions de les visites a la carta.

S'evitarà en tot moment l'aglomeració de persones als camins i als espais patrimonials. Per això, en cas d'arribada d'autocars plens de visitants, es formaran grups d'un màxim de 10 persones, que realitzaran l'itinerari escollit amb 15 min de diferència respecte la partida del grup anterior. El Centre d'Interpretació comptarà amb un audiovisual introductori que entretindrà els visitants que hagin d'esperar el seu torn. En cas d'haver d'esperar més de 15 minuts se'ls entretindrà a la zona d'esbarjo de l'Hogar del Soldado.

A continuació presentem els quatre **itineraris estàndards**:

Itinerari 1: Visita completa

El recorregut comença pel **Cos de Guàrdia**, que és per on entraven al camp de fortificacions els soldats que venien d'Alaior pel camí antic. A continuació, recorrem el camí en direcció a la mar i arribem a la **Plana Major**, passant per un pou i unes bevedores de bestiar, que deixem a la nostra dreta. Des de la Plana Major, continuem avançant fins que ens trobem al començament d'una **trinxera**, que podem reconèixer fàcilment per la paret de pedra que s'aixeca en un dels dos costats. Caminant per dins la trinxera, arribem a l'entrada d'un **túnel**, il·luminat en alguns punts per les obertures dels nius de metralladores. Resseguint el túnel, arribarem a una cruïlla que ens permet dirigir-nos a l'esquerra (direcció sud) o a la dreta (direcció nord). Si girem a l'esquerra, arribarem a un tram que connecta amb l'Hospital de Sang. Si girem a la dreta, arribarem a una sortida ben il·luminada, just al costat d'una de les coves prehistòriques que els alaiorencs encara utilitzen per estiuejar. Passant per davant la cova, resseguint la paret de roca en direcció a la urbanització, veurem l'**Hospital de Sang**. Des d'allà, tornem al camí refent les nostres passes fins que som davant la cova i baixem cap a la carretera per un camí escalonat.

Sector

1

Per la vorera, baixarem fins a l'arenal, deixant la **basílica paleocristiana** a la nostra esquerra. Allà hi podem observar el **Blocao de Baix**, des d'on ens dirigirem cap a la basílica paleocristiana, en un cantó de la qual havia existit un blocau ara desaparegut, que els locals anomenaven "**Blocao de Dalt**". Mirant cap a la costa rocosa de **Ses Casotes**, podem apreciar clarament el **parapet de Llucalari**, davant la **Caseta dels Sabaters**. Si dirigim la vista cap al penya-segat que ens queda al darrera, tindrem un panoràmica de les **coves prehistòriques** i de la **muralla ciclòpia**.

Sector

2

Resseguint el caminet que fa la volta a la basílica, trobarem un portell a la paret de pedra seca que condueix a una pista que puja a la zona de coves. En arribar a la pista, començarem a ascendir per uns escalons de roca i ciment construïts pels habitants contemporanis de les coves. La primera parada serà la boca d'un **túnel** de la guerra, que a l'interior s'il·lumina per un niu de metralladores. A continuació, passarem pel costat de la **Cova Gran**, des d'on la vista privilegiada ens permet contemplar tota la llargada de la platja fins a Talis i, més enllà, fins al Cap d'Artrutx. Podrem veure com la façana de la cova presenta cinc capades de moro picades pels prehistòrics per depositar-hi les cendres dels seus difunts. Damunt la Cova Gran havia existit un emplaçament d'artilleria amb un canó, del qual ja no queda res. Seguirem pujant per l'escala picada a la roca i, just al costat de la Cova Gran, observarem el niu de metralladores on desemboca un tram de túnel picat a l'interior d'aquesta cova. Si seguim avançant ens trobarem en un replà de terra que dona accés a diverses coves. Interessa, aquí, veure el **pou de fugida** dels soldats, que donava sortida al túnel de la Cova Gran. Pocs metres al nord veurem el que havia estat un tram de trinxera, avui convertit en excusat.

Sector

3

Desfarem aquest petit tram de camí fins a la Cova Gran i des d'allà continuarem pel camí ample, de terra, que ens conduirà a un conjunt de coves construïdes tallant trams d'un túnel de la guerra, que havia estat utilitzat com a **polvorí**. La primera és la Cova d'en Rafel de Maó. Resseguint la línia de coves, arribarem a una **garita** en forma de cova que, a l'interior, presenta una obertura d'escapament. Continuant ascendint, deixem la garita a la nostra dreta i arribem

Sector

3

a la paret mitgera de Son Bou amb Llucalari. Un portell amb una barrera tradicional ens permet entrar a Llucalari i aproximar-nos, cap a la dreta, a la **sortida del polvorí**, avui mig tapada rere un gran pi.

Tornem enrere i entrem altra vegada dins Son Bou. Sortint del bosc hi ha una pista ampla que es va fent enfora de la mar. En aquesta direcció, si ens desviem a la dreta arribarem a la porta de darrera de la **Cova Foradada**. Al terrat d'aquesta cova podem observar les canals picades a la roca per aprofitar l'aigua de la pluja, que s'emmagatzema en una cisterna a l'interior. Si continuem per la pista principal, havent tornat de la Cova Foradada, arribarem a l'**Hogar del Soldado**, que es veu en la distància. Des d'allà podem veure, a l'altra banda de la carretera, el punt de partida del recorregut. Per acabar, ens adonarem com està construït darrera una gran roca, fet que el converteix en invisible des de la platja. A més, la teulada es complementa amb un petit parapet.

Sector
1

- **Durada:** c. 2h 30 min
- **Longitud:** c. 2000 m
- **Desnivell:** c. 60 m
- **Dificultat:** Mitjana

Itinerari 2

La primera part del recorregut es desenvolupa igual que en l'itinerari 1.

Sector
1

Per la vorera, arribarem a un portell que condueix a una pista a peu pla, al final de la qual hi ha la pujada a la zona de coves del Sector 3. Començarem a ascendir per uns escalons de roca i ciment construïts pels habitants contemporanis de les coves i la primera parada serà la boca del túnel de la guerra. A continuació, passarem pel costat de la Cova Gran i des d'allà continuarem pel camí ample, de terra, que ens conduirà al conjunt de coves construïdes tallant trams del polvorí. Resseguint la línia de coves, arribarem a la garita. Continuant ascendent, deixem la garita a la nostra dreta i arribem a la paret mitgera de Son Bou amb Llucalari.

Sector
3

La darrera part del recorregut es desenvolupa igual que en l'itinerari 1.

Sector
1

- **Durada:** c. 2h 00 min
- **Longitud:** c. 1500 m
- **Desnivell:** c. 40 m
- **Dificultat:** Mitjana

Itinerari 3

La primera part del recorregut es desenvolupa igual que en l'itinerari 1.

Sector
1

Per la vorera, baixarem fins a l'arenal, deixant la basílica paleocristiana a la nostra esquerra. Allà hi podrem observar el Blocao de Baix, des d'on ens dirigirem cap a la basílica paleocristiana i des d'allà, mirant cap a la costa rocosa de Ses Casotes, podrem apreciar clarament el parapet de Llucalari. Si dirigim la vista cap al penya-segat que ens queda al darrera, tindrem un panoràmica de les coves prehistòriques i de la muralla ciclòpia. Tornarem enrere per allà on hem vingut i ascendirem per la vorera fins arribar al girador del Camí de Cavalls, que ens quedarà a la nostra dreta.

Sector
2

Agafarem el Camí de Cavalls, d'un desnivell suau, que molt prest ens durà al replà on es troba el portell de Llucalari. Poc abans d'arribar-hi, a la nostra esquerra veurem la façana de la Cova Foradada i una cova més. Podrem desviar-nos un moment per acostar-nos a les coves, que encara són habitades en l'actualitat

Sector
3

La darrera part del recorregut es desenvolupa igual que en l'itinerari 1.

Sector
1

- **Durada:** c. 1h 40 min
- **Longitud:** c. 1900 m
- **Desnivell:** c. 60 m
- **Dificultat:** Baixa

Itinerari 4

La primera part del recorregut es desenvolupa igual que en l'itinerari 1.

Sector
1

Agafarem el Camí de Cavalls, d'un desnivell suau, que molt prest ens durà al replà on es troba el portell de Llucalari. Poc abans d'arribar-hi, a la nostra esquerra veurem la façana de la Cova Foradada i una cova més. Podrem desviar-nos un moment per acostar-nos a les coves, que encara són habitades en l'actualitat. Des d'aquest punt, si mirem cap a la mar podrem veure el Blocao de Baix, la basílica i la zona de Ses Casotes.

Sector
3

La darrera part del recorregut es desenvolupa igual que en l'itinerari 1.

Sector
1

- **Durada:** c. 1h 15 min
- **Longitud:** c. 1200 m
- **Desnivell:** c. 40 m
- **Dificultat:** Baixa

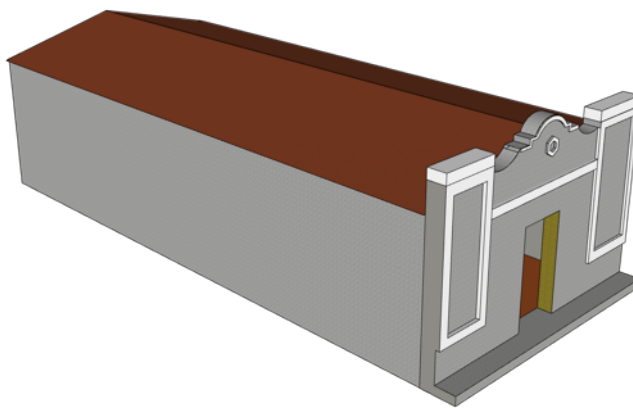
3.4.3. PROJECTE EXPOSITIU

3.4.3.1. GUIÓ MUSEOLÒGIC

El Guió Museològic del Parc Històric de Son Bou parteix dels estudis arqueològics, historiogràfics, i biològics que s'han fet sobre el patrimoni de Son Bou fins a dia d'avui. Tot i això, pretén emfatitzar els coneixements relacionats amb la temàtica local més desconeguda fins ara, que és la història del patrimoni de la Guerra Civil. A més, complirà els objectius proposats i serà harmònic i conseqüent amb els valors i principis d'actuació. Per tot això, els àmbits temàtics comptaran amb **temes principals i secundaris** que podem classificar en tres nivells:

- **Nivell 1: El patrimoni de la Guerra Civil.** Com a tema principal del Parc Històric, ocuparà un lloc privilegiat en els continguts que s'hi exposaran.
- **Nivell 2: Modificacions del paisatge al llarg de la història.** S'introduirà com a tema secundari del patrimoni de la Guerra Civil, ja que representa l'abans i el després: l'estat previ a les edificacions poliorcètiques i la seva evolució fins a dia d'avui.
- **Nivell 3: Biodiversitat i salut medi-ambiental.** Apareixerà com a complement al nivell 2, atès que les modificacions humanes del paisatge de Son Bou han afectat directament l'equilibri ambiental i les espècies naturals de la zona.

L'Espai de Benvinguda oferirà informació pràctica per a la realització de la visita, mentre que el Centre d'Interpretació introduirà els tres eixos temàtics dels nivells que hem mencionat. Després, cada un d'ells serà desenvolupat als punts d'interès dels itineraris, amb una proporció que dependrà del tipus de bé patrimonial i de l'avinentesa que ofereixi.

Il·lustració 37. Reconstrucció virtual de la Plana Major, que es convertirà en Centre d'Interpretació. A través de la reconstrucció virtual i de les planimetries a escala podem simular un estat de conservació adequat per procedir a la realització del projecte museogràfic. Font: Producció pròpia amb SketchUp, 2020.

El Centre d'Interpretació del Parc Històric

El Centre d'Interpretació del Parc Històric de Son Bou s'ubicarà a la Plana Major, edifici que, per les seves dimensions, permetrà albergar tres àmbits expositius. S'hi exposaran els temes més rellevants per a la comprensió del Parc en una visió de conjunt, i s'hi introduiran els béns patrimonials que conté des de la seva història. La presentació dels continguts seguirà un ordre metòdic d'allò general a allò particular, ordre que estimularà els visitants a endinsar-se en els racons del Parc i a aprofundir-ne els coneixements sobre una base sòlida.

ÀMBIT 1. PRESENTACIÓ DELS VALORS HISTÒRICS I ECOLÒGICS DEL PARC

Subàmbit 1. 1. Son Bou, paisatge històric

La visita comença amb un audiovisual introductori, amb la finalitat de **posar el visitant en coneixement de la riquesa patrimonial i natural de l'entorn on es troba**. Així, *Son Bou, paisatge històric* serà un curtmetratge que relatarà la història de Son Bou des dels vestigis que hi trobem, enfocant-se també, en la relació de les societats humanes que hi han passat amb els recursos naturals. La projecció induirà el visitant a fer-se preguntes que s'aniran contestant al llarg dels itineraris, com: Per què Son Bou té l'aspecte que té actualment? Quin ha estat el grau d'aprofitament humà del paisatge? Per què hi ha edificacions reaprofitades en moments dispars?

Després de veure l'audiovisual, una taula tàctil permetrà que el visitant ampliï els coneixements bàsics que ha adquirit. D'aquesta manera, podrà enfocar-se en el patrimoni de cada època i veure'n fotografies fetes de prop. Per això, aquest dispositiu es dirigeix especialment a aquells que decideixin realitzar els itineraris reduïts, que no passen a prop de tots els elements patrimonials. Inclourà els temes següents, amb un ordre cronològic:

- 1.1.1. El patrimoni prehistòric: d'enclavament fortificat a ciutat dels morts
- 1.1.2. La basílica paleocristiana
- 1.1.3. Ses Casotes: entre la realitat i la llegenda
- 1.1.4. Els vaixells enfonsats
- 1.1.5. Les cases de pagès: Son Bou de Dalt i Son Bou de Baix
- 1.1.6. La Caseta dels Sabaters: de la subsistència a l'estiueig

A continuació, desenvolupem el primer punt a tall d'exemple i en podem trobar els continguts ben referenciats a l'Annex 7.1 d'aquest projecte.

El patrimoni prehistòric: d'enclavament fortificat a ciutat dels morts

Els primers vestigis de la presència humana a Son Bou els trobem en una muralla de pedra ciclòpia que recorre el penyal de Llucalari. Es tracta d'un tipus constructiu amb paral·lels en altres indrets de Menorca com al Cap de Forma, a Calescoves i a Cala Morell. En tots els casos es tracta de murades o bastides defensives en enclavaments costaners, a prop de necròpolis, que aprofiten els penya-segats per aïllar un cap costaner. Segons Plantalamor i Larrueca, "tot sembla indicar una intencionalitat estratègica, que obliga el poblador a deixar un espai poc poblat entre els llocs de possible atracament i els d'hàbitat permanent, per afavorir la defensa".

Després de la muralla, les coves d'enterrament talaiòtiques mostren una presència humana molt major. Espargides a ambdues bandes del penyal, cap a la platja de Son Bou i cap a la caleta de Llucalari, conformen una gran necròpolis que podria haver estat usada pels habitants del poblat de la Torre d'en Galmés, només a 2 km de Son Bou en línia recta. De fet, les necròpolis de coves obertes en barrancs o penya-segats marins funcionaven al servei d'un o diversos poblats relacionats entre si.

La necròpolis de Son Bou no ha estat estudiada en profunditat, ja que no presenta cap hipogeu intacte. A la falta d'excavacions s'afegeix la dificultat d'identificar els elements arquitectònics originals, transformats quasi tots al segle XX. No obstant això, els estudis realitzats a la necròpolis veïna de Calescoves testimonien l'existència d'una primera etapa d'enterraments en coves naturals dels penya-segats durant els segles XI i IX cal ANE, mentre que situen la construcció de les coves artificials a finals del període talaiòtic (ca. 500-123 ANE). Les coves d'enterrament de Son Bou són artificials en la gran majoria.

Il·lustració 38. Una de les coves de la necròpolis de Son Bou. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Subàmbit 1.2. Les transformacions del segle XX

Després de la introducció al patrimoni de Son Bou, interessa **mostrar com en aquest segle s'ha produït el canvi més gran i més ràpid en tota la història del lloc**. Un conjunt de material

fotogràfic, documents d'arxiu, estris agrícoles i indumentària de platja serviran per relatar la història contemporània de Son Bou. Els objectes seran representatius d'una etapa i, utilitzant els termes de Santacana i Llonch¹³², actuaran com a suports de la memòria: ajudaran a recordar els episodis més significatius que han donat l'aspecte actual a la zona. A més, s'inclouran testimonis orals, presentats en forma d'audiovisual, que ens explicaran la història de l'habitatge recent de les coves. Finalment, una pista d'àudio exemplificarà els canvis al paisatge sonor per mostrar l'augment de les antropofonies o sons humans en detriment de les biofonies o sons de la natura. Mentre escolti la pista, el visitant podrà observar una seqüència de fotografies que mostri el procés d'urbanització des de principis de segle fins a dia d'avui. Seran objectes que parlaran per si mateixos, per la qual cosa es presentaran de forma simbòlica¹³³. El relat s'estructurà de la manera que segueix:

- 1.2.1. Els inicis del segle XX: el Son Bou rural
- 1.2.2. La Grip Espanyola i l'ocupació de les coves
- 1.2.3. La Guerra Civil: la militarització del paisatge
- 1.2.4. Els anys del Franquisme: el cultiu de l'arròs i l'estiueig a les coves i als blocs
- 1.2.5. Dels anys 70 a l'actualitat: turisme i massificació

A continuació presentem com a exemple els continguts que podrien anar al punt 1.2.4 i algunes imatges per a la seqüència fotogràfica.

L'estiueig a les coves i als blocs (en format audiovisual)

Des dels anys 50, algunes construccions de la Guerra Civil de Son Bou foren reutilitzades com a lloc d'estiueig. Guerau Olives Mir, nascut el 10 d'abril del 1960 a Alaior, ens conta que:

*En aquell temps tot es poble d'Aló estava pràcticament tancat després de Sant Llorenç, tothom feia vacances. Una part des poble se n'anava a Macaret i uns altres, es que no teníem tants de cèntims –perquè Macaret volia dir tenir-hi una caseta–, anàvem a Son Bou i nos col·locàvem dins coves. Per exemple, a sa que anàvem noltros, érem quatre o cinc famílies i, fins i tot, després de fer-hi una setmana o dues noltros, encara hi anava altra gent. Ho teníem així convingut i no hi havia cap problema. Es senyor era un capellà i mos donava permís. Contaven que abans de sa guerra i es primers anys després de sa guerra solia cobrar una pesseta o una cosa així a sa gent que hi anava i l'emprava per arreglar es camí...*¹³⁴

¹³² Joan Santacana i Nayra Llonch. *Manual de didáctica del objeto en el museo*. Barcelona, Ediciones Trea, Gijón, 2012, pàg. 29.

¹³³ Joan Santacana i Nayra Llonch. *Manual de didáctica del objeto...*, pàg. 117.

¹³⁴ Guerau Olives Mir [enregistrament: 8/11/2020].

Il·lustració 39. La platja, anys 10. Font: Postal del 1916, Arxiu Privat de Guerau Olives Mir.

Il·lustració 40. La platja, anys 80. Font: AISM-CIM, Autor desconegut, Col·lecció Miquel Àngel Limón Pons, cs06017.

Il·lustració 41. El camí antic, anys 30. Font: AISM-CIM, Autor desconegut, Col·lecció Miquel Àngel Limón Pons, "Menorca-Son Bou".

Il·lustració 42. La carretera, anys 70. Font: AISM-CIM, Josep M. Vidal Hernández, JMV001908.

Il·lustració 43. El camp de Son Bou, anys 40. Font: AISM-CIM, Autor desconegut, Col·lecció Miquel Àngel Limón Pons, id00000074031.

Il·lustració 44. La urbanització, anys 90. Font: Fotografia de Guerau Olives, Arxiu privat de Guerau Olives.

ÀMBIT 2. MENORCA DURANT LA GUERRA CIVIL

Subàmbit 2.1. La Guerra Civil a Menorca: els fets bèl·lics

Aquí es presentaran els esdeveniments de la Guerra Civil que marcaren el curs del conflicte a l'illa de Menorca a través d'una cronologia interactiva. D'igual manera, informes militars reproduïts serviran per exemplificar aquests esdeveniments, mentre que s'utilitzaran objectes d'armament i vestimenta com a materials d'ambientació. La cronologia es podrà basar en la bibliografia existent sobre la Guerra Civil a Menorca.

Subàmbit 2.2. La Guerra Civil a Menorca: aspectes socials

Un cop vista la cronologia, el visitant podrà endinsar-se en la part més humana de la narració, la vida de tots els menorquins durant la guerra, fossin homes, dones, nens o soldats. Les còpies d'una selecció de documents d'arxiu, fotografies i testimonis escrits s'utilitzaran aquí amb una funció didàctica inicial¹³⁵, per desencadenar una primera **aproximació a aspectes de la vida social del moment** i plantejar preguntes al visitant. La majoria de documents faran referència a Alaior, ja que ens interessa enfocar-nos en la història local per transmetre una visió que concreti el discurs generalista sobre la Guerra Civil que ja trobem al Museu de Menorca i al Museu Històric-Militar. Els documents ens serviran per introduir els continguts següents:

- 2.2.1. L'escassetat d'aliments: entre el camp i les trinxeres
- 2.2.2. Els problemes de transport i la falta de subministraments
- 2.2.3. Les colònies escolars: un mitjà d'evasió
- 2.2.4. L'activisme de les dones per a l'ajuda dels soldats
- 2.2.5. La por als bombardejos: sirenes i refugis

Com a testimonis, comptem amb les memòries escrites d'Aurora Mir Martí¹³⁶, que expliquen molt bé la sensació d'una dona republicana que es refugiava a un túnel antiaeri d'Alaior. Aquest fragment s'exposarà en format d'àudio, enregistrat amb la veu d'una jove i sons de sirenes i de bombes de fons per a un major efecte dramàtic. S'emfatitzarà sobre la participació de les dones en aquells aspectes on la documentació les fa protagonistes i, a més, s'exposaran llibres d'historiografia¹³⁷ sobre la participació de les dones durant la Guerra Civil a la resta d'Espanya perquè els visitants els puguin fullejar i llegir lliurement.

Il·lustracions 45 i 46.
Títols sobre l'activisme
de les dones durant la
guerra que podrien anar
a l'exposició. Fotografies
pròpies, 2021.

¹³⁵ Joan Santacana i Nayra Llonch. *Manual de didàctica del objeto...*, pàg. 33.

¹³⁶ Aurora Mir Martí, *Memòries* [inèdit], Arxiu privat de Guerau Olives Mir.

¹³⁷ Com per exemple els títols següents: Margalida Capellà, *Dones republicanes*, Palma, Leonard Muntaner, 2009. Gonzalo Berger i Tània Balló, *Les combatents. La història oblidada de les milicianes antifeixistes*, Barcelona, Rosa dels Vents, 2021.

L'activisme de les dones

Mentre els homes treballaven en les fortificacions, les dones revolucionàries participaven en l'organització de les provisions que poguessin fer falta en cas d'enfrontament. Així, les dones del Sindicat d'Oficis Varis d'Alaior i d'altres agrupacions obreres utilitzaren les teles que s'havien extret de les esglésies per confeccionar robes sanitàries per als hospitals de sang¹³⁸. Una altra ocupació de les dones era l'organització de tómbols i de campanyes per recaptar diners, com la campanya "El abrigo del soldado". Per fer-ne propaganda cantaven aquesta cançó:

*—Somos niñas y queremos cooperar
todas juntas para "El abrigo del soldado".
Pronto todas bailaremos a compás,
cantaremos y diremos sin cesar:
—A cooperar para el abrigo del soldado,
a cooperar para el abrigo del soldado!*¹³⁹

La por als bombardejos: sirenes i refugis

El febrer del 1938 —un any abans de la rendició—, dins el poble d'Alaior s'havien construït 172 m de túnel com a refugi antiaeri per a 517 persones i estaven en construcció 548 m més de túnel per a 1.650 persones¹⁴⁰. Tot i que els bombardejos a Menorca al llarg de la guerra es produïren majoritàriament sobre la zona de Maó, el Consell Municipal d'Alaior adquirí una sirena d'alarma amb suficient potència sonora per avisar els habitants de les cases més allunyades i el 21 de juny del 1938 la Junta Local de Defensa Passiva obligà a pintar les parets de les cases de gris fosc perquè no es veiessin d'enfora¹⁴¹.

Aurora Mir Martí deixà per escrit la sensació d'angoixa que es vivia dins els refugis antiaeris els darrers moments de la guerra, quan els bombardejos damunt l'illa s'intensificaren:

*En format auditiu: ...El mateix capvespre, que era el del 8 de febrer, decidírem, ja més tard, anar-nos-en totes amb el concho en Perico a un refugi que fos més segur, perquè es veia que aquella nit n'hi hauria d'haver una de grossa. Anàrem al que hi havia davall cas Corbo, davant l'Hospital, que partia d'un antic soterrani. Entre els refugiats, hi havia gent de tots els colors i de totes les tendències i allò era una guerra civil; per tant, no es podia parlar de res ni podíem confiar en ningú. Teníem fred, molt de fred, por i nirvis. Asseguts en aquells bancs, incòmodes per passar-hi una nit sencera, i pitjats com a pinxes de cubell, esperàvem, tremolant de fred, de por, de nirvis... No podíem fer res. Ni sortir a respirar a fora. Només esperar. Quina nit!*¹⁴²

¹³⁸ AHA, *Actas de acuerdos municipales*, núm. 2924, Acta del 29 de juny del 1937.

¹³⁹ Aurora Mir Martí, *Memòries* [inèdit], Quadern II, pàgs. 12-13, Arxiu privat de Guerau Olives Mir.

¹⁴⁰ AMM, carpeta 15, núm. 53, "Refugios para la población civil y militar".

¹⁴¹ AHA, *Actas de acuerdos municipales*, núm. 2924, Acta del 21 de juny del 1938.

¹⁴² Aurora Mir Martí, *Memòries* [inèdit], Quadern II, "Postguerra" [traducció de Guerau Olives Mir], pàgs. 4-5, Arxiu privat de

NOMBRES Y APELLIDOS	DOMICILIO	Caballo	Mulo	Carro	Carretón
Miguel Gomila Gomila	Plza Espña, 36	1	1		
Juan Villalonga	Estancia Ameller	1	1		1
Miguel Carreras Orfila	Almudaine		1		1
Pedro Carreras Bagur	Estancia Rafal	1	1		1
Lorenzo Cardom	Son Sancho	4	1		1
Nicolás Bagur	Torresoli vell	3	1		1
Bartolomé Mascaró Pons	Son Squella	3	1		1
Bartolomé Olives Pons	Torrobai vell	3	1		1
Antonio Seguí Orfila	Alcaidus Baix	4	1		1
Antonio Carreras	Sta. Cecilia	3	1		1
Juan Bagur	Son Blanch nou	2	1		2
Bartolomé Carreras	San Jaime	2	1		
José Pons Pons	Son Gall	4	1		
Rafael Seguí	Sto. Tomás	4	1		
Sebastian Pons	Reilver nou	2	1		1
Jaime Petrus	Rafal rubí vell	2	1		1
Tomás Sintes Olives	Estancia Salort	2			
Bernardino Piris	Son Costa	1	1		1
Jorge Mascaró	Borrasus vells	2	1		1
José Pons Carreras	Binicelsitahc	3	1		1
Antonio Sintes	Torraiba Jaime	1	1		1
Antonio Sintes	Cutaine des Pou	2	1		
Juan Gomila	Turmadén	3	1		1
Martín Pons Sintes	Artigueta	2	1		1
Miguel Mercadal	Almudaine	1	1		
Francisco Pons	Turmadén Capitá	4	1		1
Francisco Camps Faes	Sta. Victoria	4			1
Sebastian Bosch	Torre vella	4	1		1
Pedro Mascaró	F. Ferrer, 8	1	1		
Bartolomé Mascaró	Hort des Bañé	2	1		
Vicente Villalonga	Biniadris	2	1		1
Juan Carreras Mercadal	Huerto Calamporter	1	2		
Juan Mercadal Canovas	Huerto S. Bartolomé	1	1		1
Juan Mercadal Seguí	Huerto Binifamias	1	2		
Basilio Enrich	Albuleguy	1			1
Antonio Gimenez	Casa Blanca	1	1		
Sebastian Pons Pons	Llumena Salom	2	1		1
Francisco Sintes Triay	S. Bonaventura	2	1		1
Antonio Meliá Tudurí	Biniguarda vell	4	1		1
Vicente Sintes Villga.	Estancia Fernández	2	1		1
José Sintes Carreras	Llugaret	2	1		1
Bartolomé Mascaró	Juan Durán, 6	1			1
José Minent Tudurí	StalCrea	2	1		1
Miguel Mercadal	Llach nou Mestres	3	1		1
Juan Sintes Carreras	Pablo Iglesias, 7	1			1
Antonio Pons	La Moleta	3	1		
Feliciano Roselló	Dr. Llansó	2	3		1
Cristobal Alsina Camps	19 Julio	4	1		2
Lorenzo Ameller	S. Lorenzo Sintes	1	1		1
Sebastian Ameller Huguet	Binialmeshc	1	1		1
Lorenzo Torres	S. Taltavull	3	1		1
Lorenzo Cardona	Estancia S. José	2	1		1
Gabriel Gomila Pons	Torraiba nou	2	1		1
Juan Mercadal Mascaró	Fuigmenor vell	2	1		1
Rafael Bagur Olives	La Cova	3	1		1
Juan Pons Carreras	Mahón, 24	2	1		1
Bartolomé Florit Florit	Lluçalarí S. Antonio	2	1		1
Juan Reurer Piris	Mahón, 39	2	3		1
Emiliano Meliá	Torraiba Salort	4	2		1
Bernardo Pons	Binixabó gran	2	1		1
Lorenzo Ameller	Son Seguí	4	1		1
Rafael Pons	Lluçaelqelba	2	1		1
Antonio Pons	Son Puig gran	3	1		1
Lorenzo Carreras Carreras	Dr. Llansó, 100	1			1
Pedro Florit Sintes	Huerto Rafal fort	1	1		1
Jaime Ameller	Lluçalarí vell	4	1		1

Il·lustració 47. Llista dels vehicles i animals dels habitants d'Alaior, pàg. 1. Font: AHM, DG 171.10/2, "Vehículos de tracción animal i cavallerías en el terme municipal d'Alaior".

Subàmbit 2.3. El final de la guerra: la rendició forçada

En aquest punt el discurs expositiu explicarà per què les defenses republicanes de Son Bou no van ser usades per al conflicte armat i quedaren en l'oblit un cop acabada la guerra. Es tracta de **fer entendre al visitant com la magnitud de l'esforç constructiu per a la defensa de l'illa, i de Son Bou, quedà en un no-res a causa de la intervenció de potències estrangeres**, que tenien interessos estratègics al Mediterrani. D'aquesta manera, introduïrem el relat sobre la construcció de les defenses de Son Bou que es troba a l'àmbit següent a partir del punt d'inflexió que fou la rendició.

La posició de l'explicació del final de la guerra després dels aspectes socials respon a la voluntat d'enllaçar el relat d'Aurora Mir Martí sobre els refugis antiaeris amb el relat que ella mateixa fa del final de la guerra. En aquesta ocasió, però, també comptarem amb el relat de Deseado Mercadal Bagur, publicat a *La Guerra Civil en Menorca. Relato histórico de un testigo*¹⁴³. A més, es mostraran notícies d'hemeroteca, fotografies, documentació militar i les publicacions historiogràfiques que sustenten el nostre el discurs. En aquest cas, la documentació d'arxiu reproduïda i les publicacions originals són essencials per donar suport al que encara és un tema

Guerau Olives Mir.

¹⁴³ Deseado Mercadal, *La Guerra Civil en Menorca 1936-1939: Relato histórico de un testigo*, Maó, Editorial Menorca, 1994.

polèmic en la historiografia menorquina i que, a més, pot despertar reticències en els visitants estrangers. Organitzarem l'explicació a través dels temes següents:

- 2.3.1. Les Illes Balears, enclavaments estratègics en el Mediterrani
- 2.3.2. La situació de Menorca el febrer del 1939
- 2.3.3. El procés de rendició: esperança i decepció
- 2.3.4. La repressió immediata als vençuts
- 2.3.5. El relat dels testimonis

Les Illes Balears, enclavaments estratègics en el Mediterrani

Les Illes Balears han estat enclavaments estratègics en el Mediterrani en diferents moments històrics. La seva posició al centre del Mediterrani Occidental les situa a mig camí de diferents rutes marítimes que connecten la Península Itàlica amb la Península Ibèrica, i França amb Algèria. És per això que la història d'aquestes illes ha estat marcada per les decisions geoestratègiques de les potències internacionals, des de l'establiment dels fenicis a Eivissa al segle VII aC fins a les dominacions britànica i francesa de Menorca al segle XVIII, passant per les disputes comercials i polítiques entre els reis de Mallorca i els d'Aragó al segle XIV. La història local de la Guerra Civil Espanyola no és aliena a aquesta circumstància i és per això que, tot i que la Menorca republicana havia invertit molts esforços en la construcció de defenses, l'única batalla que s'hi produí estigué marcada per una rendició ja planejada¹⁴⁴.

La situació de Menorca el febrer del 1939

Després de la batalla de l'Ebre, el general Vicente Rojo, Cap de l'Estat Major de l'Exèrcit, anà a Menorca a inspeccionar les obres defensives realitzades per Brandaris. L'exèrcit de Franco estava a punt d'iniciar l'ofensiva sobre Catalunya i Menorca es podria convertir en l'últim reducte republicà. El 19 de setembre del 1938 França, Gran Bretanya, Alemanya i Itàlia havien firmat el Pacte de Munic, que ajornava l'inici de la Segona Guerra Mundial. Si els republicans resistien a Menorca, podria ser que fossin rescatats pels aliats un cop començada la Guerra Mundial. Però la intervenció britànica capgirà els plans de resistència:

El 6 de febrer del 1939 el cònsol britànic a les Balears, Alan Hillgart, va fer enviar el creuer britànic *Devonshire* a Maó i propicià l'entrevista entre el Cap de l'Aviació Nacional de Mallorca, enviat de Franco per demanar la rendició, i el Governador Militar. Segons Fornals, és possible que França i Gran Bretanya temessin que la prolongació de la guerra espanyola a Menorca provoqués la presència militar italiana a l'illa, fet que interrompia les comunicacions estratègiques entre Marsella-Alger i Gibraltar-Malta¹⁴⁵.

¹⁴⁴ Josep Massot i Muntaner, *Menorca dins el domini...*, pàgs. 63-67. Ignacio Martín, *Aportaciones a la historia...*, pàg. 210.

¹⁴⁵ Francisco Fornals Villalonga, *Menorca: Defensas militares...*, pàgs. 112-113.

Il·lustració 48. El creuer britànic HMS Devonshire el 1939, protagonista en la rendició de Menorca. Font: Imperial War Museum, fotografia FL 5884.

Il·lustració 49. Retall de premsa "La verité sur la reddition de Minorque", del periòdic francès Ce Soir, del 5 de març del 1939. Font: Deseado Mercadal, La guerra civil en Menorca..., pàg. s. n.

El relat dels testimonis

L'engany del Devonshire, segons n'Aurora Mir Martí:

En sortir del túnel, i per darrera vegada, vam entrar a la Casa del Poble. Hi havia el comandant Guerra que tenia la paraula i, en aquell moment, cridava:

—... i vosaltres, les dones, manteniu-vos com sigui, amb garrots, amb graneres...; però lluitau, no us deixeu vèncer!

En sentir allò, em va entrar una por atroç. Anàrem, primer de tot, a can Porvenir i pel carrer ens van dir que hi havia un vaixell al port de Maó que sortiria i ens duria a França, que hi havia hagut un acord i que uns altres vaixells ja havien partit amb bastanta gent. En aquell moment, sentírem cops a la porta del pati: es tractava d'en Porvenir, que, mig mort de fatiga, venia del Front de Ferreries i havia fugit. Just que es va haver recuperat un poc, vam decidir que tots dos ens n'aniríem. Però, abans de partir, vaig escriure unes retxes per a mon pare i les hi vaig enviar amb un jove vesí que tenia bicicleta, en Tomàs Barber, en Tomàs Ferri. Li deia:

—Mon pare, veniu tot d'una, recolliu na Cèlia i ma mare i veniu al port de Maó, on hi ha un vaixell, i allà ens trobarem. S'ha firmat un pacte. Podrem passar a França tots els que hi arribem a temps.

Tot va ser un engany. Les darreres embarcacions que intentaren sortir del port ja havien estat detingudes. Aviat va córrer la notícia que l'endemà de matí sortiria un altre vaixell i se n'hi podria anar tothom qui volgués. Tot just va començar a clarejar, anàrem cap al moll. No hi havia vaixell, però de per tot apareixia gent que se'n volia anar. Al cap d'un moment, ens acordonaren pels dos costats apuntant les metralladores cap a nosaltres. Passaren soldats a escorcollar-nos i, cridant, demanaven:

—Cuchillos y navajas! Cuchillos y navajas!

Després es donà l'ordre de fer pujar tota aquella gent per la costa d'en Rotxina, que conduïa a la Plaça de les Verdures, i se'ns va atracar gent que ens insultava. Continuàvem pujant i sempre vigilats i, en arribar a la plaça, molts ja hi quedaven detinguts i els conduïen a les cel·les que hi havia allà, a la plaça mateixa¹⁴⁶.

ÀMBIT 3. LES DEFENSES REPUBLICANES DE SON BOU

Després de conèixer la història general de Son Bou i alguns temes rellevants sobre el desenvolupament de la Guerra Civil a Menorca, concretarem aquests conceptes endinsant-nos en el **detall de l'estratègia republicana de fortificació de la costa**. El discurs mostrarà que la construcció de les defenses a Son Bou no va ser un procés aïllat, sinó que es duia a terme de manera simultània i coordinada amb la resta de places costaneres de l'illa.

¹⁴⁶ Aurora Mir Martí, *Memòries* [inèdit], Quadern II, "Postguerra" [traducció de Guerau Olives Mir], pàgs. 3-7, Arxiu privat de Guerau Olives Mir.

Subàmbit 3.1. La importància patrimonial de les defenses de Son Bou

L'àmbit començarà amb un text introductori que explicarà la importància patrimonial de les defenses de Son Bou i que resumirà la raó de la posada en valor d'aquest patrimoni. Serà similar al que segueix:

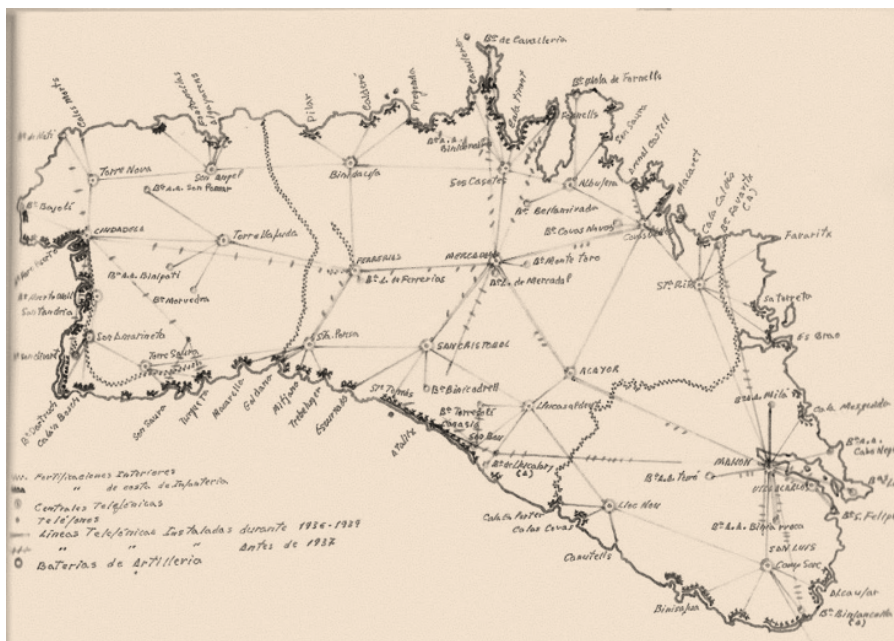
Les defenses republicanes de Son Bou

Entre l'agost del 1936 i el febrer del 1939, la costa menorquina es convertí en escenari d'obres de fortificació continuades per repel·lir un possible desembarcament dels rebels. L'entrada dels franquistes per Ciutadella i la ràpida rendició induïda per intervenció estrangera deixaren bona part d'aquelles construccions inutilitzades, mentre que d'altres foren reaprofitades durant un temps per a usos no militars. Avui en dia es troben oblidades entre la vegetació i les urbanitzacions turístiques, com és el cas de les de Son Bou. Documentar-les i posar-les en valor ens serveix no només per entendre millor la història de la Guerra Civil a Menorca sinó també per donar a conèixer l'esforç de soldats i civils republicans que no lluitaren en el front de batalla. Les seves obres foren indispensables en l'estratègia de l'illa per a la defensa de la República.

Subàmbit 3.2. Les obres de fortificació de Son Bou dins el context de l'illa

Tenint en compte que hi haurà museografia en altres espais fora del Centre d'Interpretació, aquí ens centrarem primer en els temes que fan referència a tot el patrimoni bèl·lic de Son Bou. Es tracta d'explicar **la història i els motius de la construcció de les defenses costaneres**, per la qual cosa els continguts són els mateixos que els del capítol 2.3.1. d'aquest projecte, ampliat amb informacions concretes que narren anècdotes per humanitzar els fets. El desenvolupament dels continguts comptarà amb el suport de mapes, plànols, fotografies i documents militars.

- 3.2.1. L'estratègia militar i la importància de la costa
- 3.2.2. Les defenses "immediates": tipologies i usos
- 3.2.3. Cronologia de construcció de les defenses immediates
- 3.2.4. L'avanç de les obres: dificultats i progressos

Il·lustració 50.
Mapa de la xarxa defensiva de Menorca durant la Guerra Civil.
Font: Francisco Fornals Villalonga, Menorca: Defensas militares..., pàg. s. n.

L'avanç de les obres: dificultats i progressos

El model de funcionament d'una companyia de treballadors, aplicable a totes les posicions de l'illa, era el següent: dins cada companyia hi havia una "Escuadra de explanación y de destrucción" i una "Escuadra de albañiles, carpinteros y taladores¹⁴⁷". Els primers utilitzaven pics, pales, palanques, picasses, aixades i cabassos. Els segons utilitzaven destrals, serres, martells, paletes, aixes, punters, regles i cabassos. La feina d'aquestes dues esquadres es completava amb la de dos ferrers, que necessitaven una farga. A més, eventualment podien necessitar fer ús d'explosius.

L'1 de novembre del 1937 José Brandaris regulà les condicions de les obres d'atrinxerament, segons els acords presos amb el Front Popular de Maó i les sindicals obreres C.N.T. i U.G.T. Estableix que:

- 1) Les obres de fortificació de línies atrinxerades seran executades per treballadors voluntaris i forçosos. Els treballadors rebran una gratificació per cada tipus de construcció acabada, des de 100 ptes. per un niu de metralladores en pedra fins a 30 ptes. per un niu d'esquadra de fusells en terra, una part proporcional de la qual podran cedir voluntàriament per sufragar les obres de fortificació que es continuïn fent.
- 2) Cada ajuntament formarà petits grups de 4, 6 o 8 homes per treballar en cada obra, sota la supervisió de l'enginyer encarregat. I en cada grup hi ha d'haver un picapedrer o d'ofici similar i un element polític responsable.
- 3) Cada grup treballarà tres dies alterns a la setmana i només els matins, de les 6 a les 13 h.
- 4) Hi hauran de participar tots els homes aptes per fer feina, encara que en el seu dia haguessin estat declarats inútils per al servei militar¹⁴⁸.

El 25 de gener del 1938 s'hagueren d'introduir reformes en aquestes condicions. L'escassetat de camions provocava problemes per poder arribar al lloc de feina i els treballadors pagesos no podien deixar d'atendre les tasques del camp. Així, en comptes de tres dies alterns, els grups treballarien dos dies a la setmana, un matí i un dia sencer¹⁴⁹. Tot i això, les autoritats encara hagueren de concedir permisos als soldats pagesos perquè poguessin fer front a activitats indispensables per a la producció d'aliments: El 14 de juny del 1938 el Consell Municipal d'Alaior concedeix la sortida de files de 108 soldats pagesos durant el temps que duri la sega, "con el fin de atender a toda urgencia el levantamiento de la actual cosecha de cereales"¹⁵⁰.

¹⁴⁷ AMM, carpeta 15, núm. 46, "Obras de atrincheramiento".

¹⁴⁸ AMM, carpeta 15, núm. 46, "Obras de atrincheramiento".

¹⁴⁹ AMM, carpeta 15, núm. 46, "Obras de atrincheramiento".

¹⁵⁰ AHM, DG 170.1/11, "Extractes dels acords presos en les sessions ordinàries del Consell Municipal d'Alaior".

Subàmbit 3.3. La posició d'infanteria de Son Bou

Aquí es descriurà la posició d'infanteria de Son Bou en totes les seves facetes, per **donar a conèixer al visitant la importància d'aquest complex defensiu, els elements que el componen, la relació amb les posicions defensives properes i el funcionament intern de la posició**. Aquest subàmbit és clau per entendre la raó de ser dels elements patrimonials bèl·lics que es visualitzaran durant els itineraris. Els objectes de suport seran mapes, maquetes, notes militars i notícies d'hemeroteca que mostraran la vida quotidiana dels soldats del destacament de Son Bou. Aquí presentem una mostra d'aquestes notícies, després de la llista dels temes que estructuraran el discurs:

- 3.3.1. La platja, possible lloc de desembarcament enemic
- 3.3.2. La posició d'artilleria de Llucalari
- 3.3.3. Notícies de Son Bou a la documentació de l'època
- 3.3.4. Defenses immediates als voltants de Son Bou
- 3.3.5. Les defenses de Son Bou: entre la construcció i la reutilització

Notícies de Son Bou a la documentació de l'època

Es perd una pistola a les aigües de Son Bou

Una nota del Tinent Cap del Cos de Seguretat de Maó al President del Consell Provincial de Seguretat de Menorca del 7 d'abril del 1937 dona compte de 10 pistoles de les marques Star i Astra que han desaparegut. Unes es perderen en el front de Mallorca, altres es trobaven en poder de l'Ajuntament de Ciutadella, altres a França en mans d'exiliats. La pistola Astra núm. 363204 "Perteneía al Cabo Basilio Guerra y según manifiesta se le cayó al mar en las playas de San Bou [sic]"¹⁵¹.

Els soldats de Son Bou fan un donatiu

Al llibre d'actes de l'Ajuntament d'Alaior, en data de 21 de setembre del 1938 podem llegir: "Se dio cuenta de una comunicacion del Sr. Capitan de las fuerzas destacadas en las playas de Son Bou, de fecha 18 del actual, en la que participa que se llevó a cabo una suscripción, entre los oficiales, suboficiales y tropa de dicho destacamento, cuyo importe de 1915 ptas con 50 centimos destinen a beneficio de los obreros sexagenarios e impedidos de esta Población, el cual ha sido entregado en la Depositaria Municipal"¹⁵².

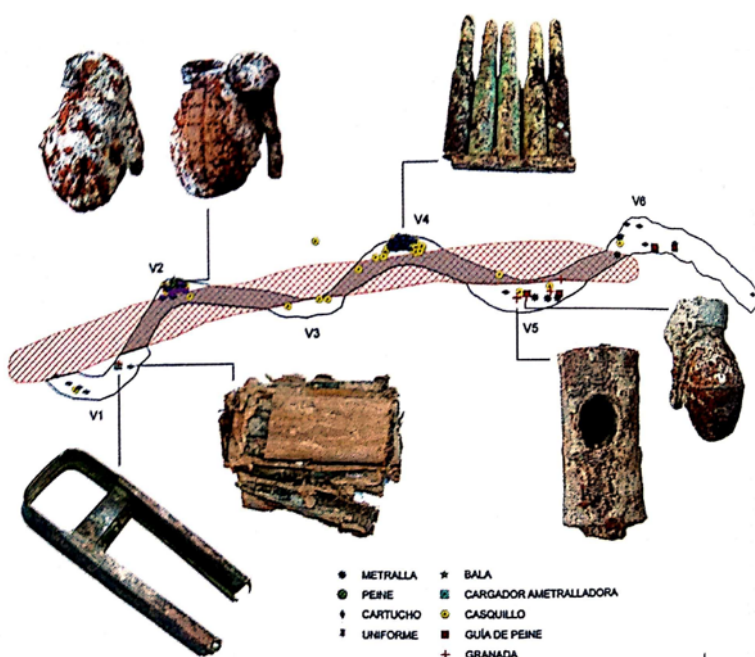
Dins una vitrina hi col·locarem objectes de la vida quotidiana dels soldats, objectes similars als que s'han trobat en excavacions de trinxeres republicanes de Mediana, a l'Aragó, i de la Fatarella, a Catalunya, com els que es mostren a les imatges següents:

¹⁵¹ AHM, DG 158.4, "Direcció general de Seguretat".

¹⁵² AHA, *Actas de acuerdos municipales*, núm. 2924, Acta del 21 de setembre del 1937.

Il·lustració 51. Objectes d'higiene personal localitzats en un abric republicà de Mediana. Font: Alfredo González Ruibal, Volver a las trincheras. Una arqueología de la guerra civil española, Madrid, Alianza Editorial, 2016, Fig. 23.

Il·lustració 52. Granades, bales, cartutxos, metralla, casquets, carregadors de metralladora i fragments d'uniforme trobats en una trinxera de la Fatarella. Font: Alfredo González Ruibal, Volver a las trincheras..., Fig. 44.

Subàmbit 3.4. La Plana Major, edifici dels oficials

Finalment, explicarem la funció de l'edifici on ens trobem com a lloc de reunió dels oficials i donarem pas a l'inici del recorregut sobre el terreny. Els continguts es basaran en la fitxa sobre l'edifici que podem veure al capítol 2.3.2. d'aquest projecte i s'estructuraran amb aquest ordre:

- 3.4.1. L'arquitectura: tècnica, materials, ubicació
- 3.4.2. Les reunions dels oficials durant la Guerra Civil
- 3.4.3. D'edifici dels oficials a magatzem de gandules

El punt 3.4.2. donarà peu a l'explicació del tema sobre les comunicacions estratègiques de Son Bou amb la resta de posicions, per la qual cosa s'hi parlarà de les línies de telègraf i telèfon.

Els continguts sobre el terreny

Tots els elements patrimonials per on passen els itineraris oferiran informació sobre el seu origen, la tècnica de construcció, la funció durant la Guerra Civil, els usos anteriors i posteriors (si és el cas), la seva ubicació i les vistes que ofereixen des d'allà. Per això, es basaran en bona part en les fitxes del capítol 2.3.2 d'aquest treball. Depenent de la seva ubicació, inclouran en major o menor profunditat els continguts sobre les modificacions del paisatge i sobre biodiversitat i salut mediambiental que hem citat com a nivells 2 i 3 en l'escala de continguts del guió museològic d'aquest Parc Històric.

El Cos de Guàrdia

A part de la informació típica d'un espai de benvinguda dels visitants, presentarà un petit àmbit que explicarà l'origen i l'evolució de l'edifici. S'exposarà en un panell exterior que, d'aquesta manera, ens permetrà visualitzar l'aspecte de l'edifici i la seva posició de control sobre el camí antic de Son Bou. Els temes a tractar són:

1. L'arquitectura: tècnica, materials, ubicació
2. El control de l'entrada a la zona militaritzada
3. Les vistes de l'època vs. les vistes actuals: semblances i diferències.

Il·lustració 53. Vistes actuals del camí vell de Son Bou des del Cos de Guàrdia. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

La Plana Major

Els continguts que s'hi exposaran són els que ja hem explicat, ja que serà el Centre d'Interpretació del Parc Històric.

La trinxera i el túnel

Presentem aquests dos elements com un conjunt, ja que van seguits en l'itinerari, estan comunicats físicament i tenen una morfologia que ens permet explicar-hi uns continguts semblants. Hi col·locarem dos panells exteriors, un a l'inici de la trinxera i un a l'inici del túnel. Ambdós tractaran els temes següents, referits a les particularitats de cada tipus d'edificació:

1. L'arquitectura: tècnica, materials, ubicació
2. Estratègia visual: camuflatge i discreció
3. El traçat laberíntic: punts de defensa i pous de fugida

A més, en una part del túnel s'exemplificarà el funcionament d'una companyia de treballadors, amb les esquadres d'explanació i destrucció i de paletes, fusters i taladors, per fixar els conceptes apresos al subàmbit 3.2.4 del Centre d'Interpretació. En una altra part del túnel s'exemplificarà el funcionament dels nius de metralladores i de la circulació per l'espai, fixant els conceptes dels punts 2 i 3 del panell exterior.

L'Hospital de Sang

En aquest punt aprofitarem l'espai ample i la multitud de compartiments per desplegar continguts complementaris als del Centre d'Interpretació. A l'exterior, a l'entrada, hi haurà un panell que tractarà els aspectes següents:

1. L'arquitectura: tècnica, materials, ubicació
2. Estratègia visual: camuflatge i discreció
3. La funció d'hospital (introducció)

Il·lustració 54. Recreació històrica del funcionament d'un hospital de sang rupestre. Font: Francesc Xavier Hernández Cardona i Mar Hernández Pongiluppi, Ebre 38. Imatges d'una batalla, Barcelona, Angle Editorial, 2018, pàg. 30.

A l'interior s'ampliaren els continguts sobre la funció com a hospital. La presència de la cisterna i de les bevedores de bestiar donaran peu a parlar d'altres temes: les modificacions del paisatge i l'aprofitament humà dels recursos naturals i construïts. D'aquesta manera, hi haurà tres àmbits expositius

Àmbit 1. Un hospital de sang rupestre

S'hi explicarà com s'hauria desenvolupat la funció d'hospital de sang en cas que hi hagués hagut combat a Son Bou. Amb capacitat per a 50 llits, era molt més petit que l'Hospital de Sang de Maó, també rupestre, i no s'havia començat a moblar. Tot i això, els testimonis del periodista francès André Viollis sobre el de Maó i del combatent menorquí Mevis Pons Sintes sobre el de Ciutadella serviran per il·lustrar aspectes del funcionament d'aquests llocs i per donar a conèixer aquests altres hospitals en la història de la Guerra Civil a Menorca. Així, els temes que presentarà seran:

Subàmbit 1.1. Un hospital “de sang”: concepte i significat

Subàmbit 1.2. Malalts, ferits, doctors i infermeres

Subàmbit 1.3. El funcionament de l'Hospital de Sang de Ciutadella.

Subàmbit 1.4. L'Hospital de Sang de Maó, una altra construcció rupestre

El funcionament de l'Hospital de Sang de Ciutadella

El mes d'agost del 1936, en Bartomeu Pons Sintes, en Mevis *Pinxa*, com li deien els amics, era regidor de la Junta Administrativa de l'ajuntament d'Alaior. Un dia, mentre treballava a l'ajuntament, se li presentà un jove vestit amb bata blanca, un metge estudiant del buc hospital “Marqués de Comillas”, anclat al port de Maó. Deia que es dirigia urgentment a l'Hospital de Sang de Ciutadella, on requerien els seus serveis per a realitzar una transfusió de sang, i que el cotxe on el traslladaven s'havia avariat. En Mevis acompanyà el jove a Ciutadella i pogué veure com era l'Hospital de Sang:

Era en el edificio del Seminario. Al llegar quedé totalmente prendido al ver que se había montado en su recinto un Hospital de Sangre al que llegaban algunos heridos que se producían en el frente de Manacor. Fuimos recibidos por el doctor Valdés, quien con gran rapidez nos mostró al herido que precisaba la transfusión, mejor dicho la herida, ya que se trataba de una chica joven, herida gravemente en una ingle [...]. Desahuciada la paciente, el doctor Valdés nos acompañó a visitar otros enfermos a los que con gran habilidad había aplicado extraordinarios artilugios a base de alambres para su curación, artilugios artesanos que se habían hecho posibles gracias a la colaboración de un habilidoso obrero de Ciutadella: codos quebrados, mandíbulas desencajadas o piernas trituradas por la metralla esparcida por los obuses del enemigo podrían recuperarse gracias a la ciencia y a la técnica más primaria y artesana¹⁵³.

¹⁵³ Bartomeu Pons Sintes, *La Guerra Civil y la represión...*, pàgs. 46-47.

L'Hospital de Sang de Maó, una altra construcció rupestre

El 6 de gener del 1939, un enviat especial del periòdic francès *Ce Soir* publicava la seva crònica sobre els fets de la guerra a Menorca. Havia visitat Maó i l'hospital subterrani d'aquesta població:

Nos quedaba por visitar el hospital subterráneo, obra maestra del Socorro Rojo de Mahón, que reunió los fondos necesarios para la construcción. La central sanitaria internacional regaló el equipo y los instrumentos quirúrgicos. Se trata de una iniciativa audaz. La primera en este género que según creo se ha realizado. Está abierto profundamente en las rocas. Es un hospital de sangre (como dicen los españoles con un terrible realismo) cuyas alas recorreremos. Tiene camas para 200 enfermos. La sala de operaciones, los laboratorios, la cocina, el cuarto ropero, etc. Todo hemos recorrido. El hospital tiene ascensores, agua corriente y calefacción central. Las calderas y las puertas fueron traídas de los barcos refugiados en el puerto. Este hospital no está todavía completamente amueblado, pero dentro de dos meses no faltará nada¹⁵⁴.

Àmbit 2. L'aigua, font de vida

Aquest àmbit expositiu explicarà el funcionament de la cisterna per aprofitar l'aigua de la pluja i la importància d'aquesta obra per al funcionament de l'hospital, que no tenia aigua corrent, a diferència del de Maó. A més, mostrarà com la conservació de la cisterna i el seu bon funcionament fins a dia d'avui ha permès que l'habitant temporal de la cova del costat n'aprofitei l'aigua. Aquest tema enllaça amb els nivells de continguts 2 i 3 del guió museològic, sobre les transformacions en el paisatge i l'equilibri mediambiental. Per això, aquí aprofitarem per mostrar com Son Bou tenia diversos punts d'aprofitament de l'aigua de la pluja i d'abastiment d'aigua dolça que actualment s'han deixat de fer servir o que han desaparegut. Aquests continguts es desenvoluparan amb l'ordre que segueix:

Subàmbit 2.1. La cisterna de l'hospital

Subàmbit 2.2. Els pous del penyal i les fonts de la platja

Subàmbit 2.3. L'aigua dolça a Son Bou: d'aprofitament a malbaratament

Àmbit 3. D'hospital a bouer

A la sala petita oposada a la cisterna, a la que enllaça amb el túnel, s'exposarà com els pagesos de Son Bou reutilitzaren l'hospital com a refugi per al bestiar. La cisterna permeté instal·lar unes bevedores que donaven l'aigua de la pluja als animals, les quals el visitant podrà veure des d'aquest punt. A més, es farà referència als altres casos de reutilitzacions de les edificacions de Son Bou durant la postguerra i fins a dia d'avui, casos que després el visitant podrà veure sobre el terreny continuant l'itinerari marcat. Estructurarem els continguts partint d'una introducció

¹⁵⁴ André Viollis, "La isla del misterio. Menorca 130 veces bombardeada posee un inmenso hospital subterráneo y refugios para toda la población". *Ce Soir*, 6/1/1939, a Josep Massot i Muntaner, *Menorca dins el dominó...*, pàg. 153.

al fet de la reutilització dels edificis de la Guerra Civil, prenent de referència el capítol “Arqueología de la posguerra” de *Volver a las trincheras* d’Alfredo González Ruibal¹⁵⁵.

Subàmbit 3.1. La re-significació dels espais

Subàmbit 3.2. D’hospital a bouer

Subàmbit 3.3. Altres casos a Son Bou

El Blocao de Baix

Un panell exterior explicarà què era aquesta edificació i per a què servia i farà èmfasi en les condicions de visibilitat des d’aquesta posició. La ubicació devora la mar ens permetrà parlar dels canvis que ha sofert la platja al llarg del temps —especialment pel canvi climàtic—, de la importància de les dunes i de com hi havia hagut un filferro de pues per evitar que l’enemic aconseguís traspasar les dunes cap a l’interior. S’enllaçarà aquesta informació amb la del parapet de Llucalari, que des d’allà s’observa perfectament. Així, es mostrarà com es relacionaven els elements defensius arran de mar.

El túnel del sector 3

Un panell exterior col·locat al costat de l’entrada explicarà la funció del túnel, les relacions visuals que s’establien des d’allà i els seus usos posteriors com a magatzem de les coves habitades.

La Cova Gran

Un panell col·locat al camí explicarà l’origen talaiòtic de la cova, la seva història de reutilitzacions fins a dia d’avui, la seva posició privilegiada com a mirador durant la guerra i la construcció d’un túnel a l’interior com a sortida alternativa, que conduïa a un niu de metralladores i a un pou de fugida. L’apartat sobre les vistes ens permetrà introduir un breu comentari sobre el gran canvi paisatgístic que suposà la urbanització de Son Bou, que actualment impedeix la comunicació visual amb les construccions defensives del Sector 1, com la trinxera i l’Hospital de Sang.

El pou de fugida

Aquest element patrimonial ja haurà estat explicat al panell de la Cova Gran.

Els trams de trinxera del sector 3

Al costat del tram de trinxera que hi ha més a prop del pou de fugida, un panell explicarà la funció d’aquests petits trams excavats i els posarà en relació amb el canó d’artilleria que hi havia hagut damunt el penyal. A més, es farà una referència a l’ús posterior com a excusat i a l’entorn de les coves habitades per introduir continguts sobre les conseqüències de la presència de residus humans no biodegradables a la zona.

¹⁵⁵ Alfredo González Ruibal, *Volver a las trincheras. Una arqueología de la guerra civil española*. Madrid, Alianza Editorial, 2016, pàgs. 246-256.

La Cova Foradada

Al davant de la façana d'aquesta cova un panell explicarà l'ús de les coves com a refugi i dormitori dels soldats. Farà referència a la sortida alternativa de la cova, que suposava una entrada d'aire fresc durant els mesos d'estiu, i un altre punt explicarà com dormien sobre marfegons de sac i palla. A més, introduïrem continguts sobre la biodiversitat de la zona a partir dels sons de la nit que podien sentir els soldats de la guerra, que difereixen molt dels que es poden sentir en l'actualitat. Per això, un codi QR enllaçarà amb una pista d'àudio que explicarà aquesta temàtica amb exemples de biofonies i geofonies¹⁵⁶ que es podien sentir en aquell temps gràcies a la biodiversitat i a la tranquil·litat que la feia possible, com per exemple el cant d'un mussol.

Trobarem un altre panell amb els continguts resumits al davant de la porta del darrere de la cova ja que, depenent del recorregut que escullin, els visitants en veuran un o altre. Aquest altre panell explicarà el sistema de recollida d'aigua a partir de les canalitzacions del terrat, sistema similar al de l'Hospital de Sang, ja que des d'allà es poden veure, i enfocarà l'explicació de la sortida posterior de la cova des de l'estratègia, com a sortida alternativa dels soldats amagada de la vista des de la platja.

Il·lustració 55. Terrat de la Cova Foradada. Font: Fotografia pròpia, agost 2021.

La garita

En aquest punt, el panell exterior explicarà com la garita es va construir aprofitant una balma natural, la funció de la garita i la seva ubicació estratègica: se situa entre les coves on dormien els soldats, el polvorí i la posició d'artilleria que hi havia damunt el penyal de Son Bou. El visitant podrà entrar a l'espai per observar la sortida alternativa en forma de trinxera, que conduïa cap al penyal.

El polvorí

Igual que en la Cova Foradada, hi haurà dos panells que faran referència al túnel que feia de polvorí a Son Bou: un davant la Cova d'en Rafel de Maó, que és l'extrem sud del túnel, i l'altre a la seva sortida a Llucalari, que és l'extrem nord. Al panell de l'extrem sud s'explicarà que les

¹⁵⁶ Les biofonies són els sons produïts pels éssers vius. Les geofonies, els produïts pels elements naturals inerts. Ho podem llegir a Bernie Krause, *The great animal orchestra: finding the origins of music in the world's wild places*, Little, Brown, 2012.

coves que ara es veuen allà estan fetes tallant trams del polvorí i que es construïren a la postguerra i reberen un ús d'estiueig fins als anys 70. Es farà veure l'origen de les coves en el polvorí de la Guerra Civil a partir de les espitlleres dels nius de metralladores que s'observen al llarg del recorregut. El de l'extrem nord farà referència a la funció del polvorí per abastiment de municions de la posició d'infanteria i de la petita posició artillera del costat, i explicarà que al Barranc d'en Rellotge, uns kilòmetres endins anant cap a Alaior, existia un polvorí de grans dimensions que donava cobertura a les posicions de Son Bou i de Llucalari. A més, un altre apartat explicarà els tipus d'armes que feien servir els soldats d'infanteria republicans.

En aquesta ubicació un altre panell més petit, enfocat cap a la pista de terra que recorre la part superior del penyal, farà referència a la destrucció del patrimoni de damunt el Penyal de Son Bou (la posició artillera i la muralla ciclòpia prehistòrica) a causa de les pressions urbanístiques.

L'Hogar del Soldado

Aquest espai reconstruït tindrà un panell exterior davant la façana i presentarà dos àmbits expositius a l'interior, un referent a l'alimentació i a les menjades dels soldats i l'altre referent als seus moments d'oci durant el servei. El panell exterior explicarà les característiques de l'edifici, el seu origen i la funció com a cantina dels soldats. També farà referència a la combinació entre el valor artístic –per les rajoles hidràuliques en escacat i els motius vegetals esgrafiats– i el valor defensiu –pel parapet i el túnel interior– que es presenten en aquest edifici. Els continguts del panell s'estructuraran així com segueix:

1. L'arquitectura: tècnica, materials, ubicació
2. Entre la decoració i la defensa
3. La cantina dels soldats

Els àmbits expositius de l'interior ampliaran els continguts del punt 3 del panell exterior:

Àmbit 1. Les menjades dels soldats

En entrar a l'edifici, el visitant podrà conèixer els aliments i les receptes típiques que consumien els soldats durant el servei a través de fotografies, receptaris i objectes. Els continguts reflectiran també les condicions d'alimentació dels soldats durant la guerra¹⁵⁷ i, a més, els recursos alimentaris que els oferia Son Bou gràcies a la caça, la pesca i la presència de terres cultivades. Una instal·lació de bar senzilla i harmònica amb el conjunt els oferirà algun àpat senzill similar als que haurien consumit els soldats a les hores del migdia, quan el servei de bar estarà obert.

Subàmbit 1.1. Les condicions alimentàries dels soldats.

Subàmbit 1.2. Els recursos del terreny: carn, peix, fruita i verdures

Subàmbit 1.3. Els àpats i les receptes.

¹⁵⁷ Existeixen diversos articles d'investigació i divulgatius que parlen de les condicions d'alimentació dels soldats durant la guerra, com Luis Alfonso Arcarazo García, "La alimentación del Ejército de Tierra en operaciones: la ración individual de combate", *Sanidad Militar*, 70 (4), pàgs. 293-306, i Ana Vega Pérez de Arlucea, "La cocina en la Guerra Civil", *Las Provincias*, 13/7/2018 [en línia]. Consulta 1/7/2021 a <https://www.lasprovincias.es/planes/cocina-guerra-civil-20180713003547-ntvo.html>

Il·lustració 56. Llauna de sardines de marca "Norway", trobada en una trinxera de la Guerra Civil. Font: <https://cloud10.todocoleccion.online/caj>

Àmbit 2. Els moments d'oci

Un altre espai de l'edifici comptarà amb una exposició d'objectes vinculats amb l'oci dels soldats, com jocs de taula i baralles de cartes. A més, s'hi explicarà quins moments tenien per entretenir-se, la necessitat d'evadir-se de la guerra i com ho feien. El visitant tindrà a la seva disposició objectes similars als exposats per si els vol utilitzar durant la seva estada a la cantina, així com també jocs de taula dissenyats per a l'aprenentatge sobre la història de Son Bou o sobre la història de la Guerra Civil.

Subàmbit 2.1. Les hores de lleure

Subàmbit 2.2. La necessitat d'evasió

Subàmbit 2.3. Entreteniments i jocs

Il·lustració 57. Baralla espanyola del temps de la Guerra Civil, pertanyent a l'Exèrcit Popular de la República. Font: https://www.todocoleccion.net/militaria- guerra-civil/ guerra-civil-espanola-republica-baraja-cartas-naipes-comas-barcelona-milicia-ejercito-popular-cnt~x231289135#preguntas_y_respuestas

Il·lustració 58. Joc de taula sobre la Guerra Civil, de l'empresa Naipes Comas (Barcelona). Font: <https://www.todocoleccion.net/barajas-cartas/baraja-juego-mesa-guerra-civil~x25681735>

3.4.3.2. PROPOSTA MUSEOGRÀFICA

Consideracions generals

Aquesta proposta museogràfica s'ha elaborat seguint les recomanacions d'Hernàndez Cardona i Rojo Ariza a *Museografía didáctica e interpretación de espacios arqueológicos*¹⁵⁸. A més, té en compte els valors d'ecologisme integrats en tots els nivells del Parc Històric de Son Bou, per la qual cosa pretenem utilitzar museografia senzilla i integrada en el conjunt que ens serveixi per transmetre els continguts amb una petjada ecològica reduïda. Per això, els recursos elèctrics i electrònics estaran limitats a uns pocs i **els suports d'informació i el mobiliari estaran fets, sempre que sigui possible, de materials orgànics i biodegradables, de materials reciclats o bé de materials que, un cop obsolets, siguin reutilitzables i reciclables.**

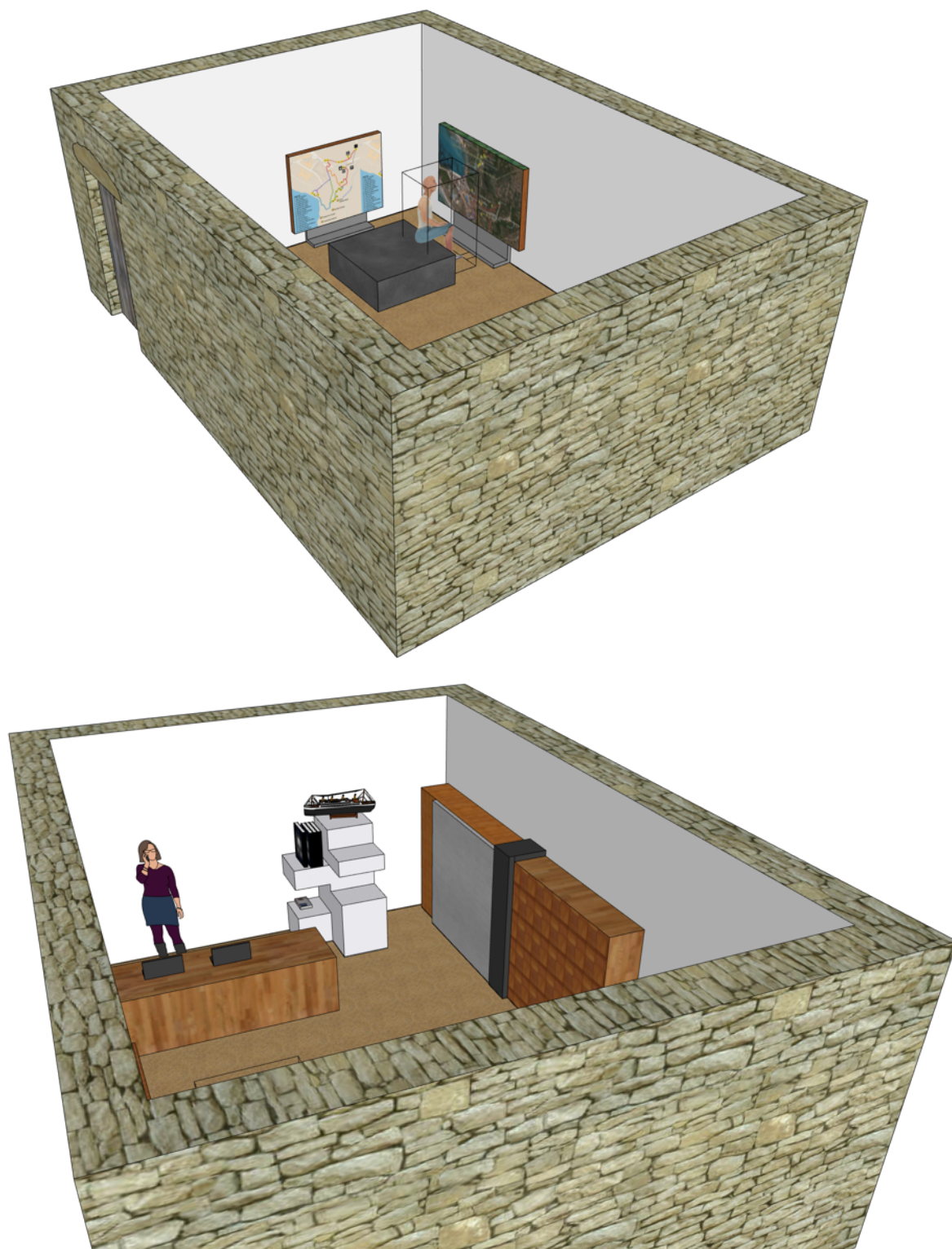
Comptarà amb **objectes originals** que encara es poden trobar al mercat i amb **reproduccions i reproduccions facsímils** dels que es conserven en museus i arxius. A més, s'evitarà en tot moment que la instal·lació de la museografia faci malbé les parets dels edificis, per la qual cosa optarem per **recursos que no necessitin anar clavats** directament als murs de la construcció. Així, per exemple, s'optarà per panells modulars abans que panells de paret, i els que estiguin recolzats a la paret no es clavaràn en aquesta sinó que s'aguantaran sobre un peu.

Pel que fa als **idiomes** de presentació dels continguts, en tots els espais es presentaran en **català, castellà, anglès i Braille**, és a dir, en les dues llengües oficials del territori, en la llengua de comunicació internacional i en el llenguatge dels cecs. Els recursos audiovisuals i els auditis que es basin en el relat de testimonis conservaran la seva llengua d'expressió, però apareixeran subtitulats o bé s'oferirà un full de sala amb els continguts redactats en els altres idiomes. De fet, la museografia d'espais interiors es completarà amb fulls de sala que presentaran els continguts en **italià, francès i alemany**, ja que són els idiomes de les nacionalitats més representades entre els turistes de Menorca després de l'anglès. Als panells exteriors, els turistes podran obtenir els continguts en aquests altres tres idiomes a través d'un codi QR que hi haurà a cada panell.

L' Espai de Benvinguda

Un cop reconstruït i moblat, el Cos de Guàrdia, convertit en Espai de Benvinguda al Parc Històric de Son Bou, tindrà un aspecte similar al que veiem a les següents simulacions virtuals, tenint en compte que les dimensions poden variar lleugerament i que la forma de l'edifici serà més irregular a causa de la inclinació de les parets originals:

¹⁵⁸ Francesc Xavier Hernàndez i María del Carmen Rojo, *Museografía didáctica e interpretación de espacios arqueológicos*, Gijón, Trea, 2012.

Il·lustracions 59 i 60. Simulació virtual de l'Espai de Benvinguda dels visitants del Parc Històric de Son Bou. A la imatge superior, un visitant observa atentament un dels dos panells amb el mapa de Son Bou. A la imatge inferior observem el taulell de recepció, la prestatgeria de botiga i el bloc d'armariets i guarda-roba. Font: Producció pròpia amb SketchUp, 2021.

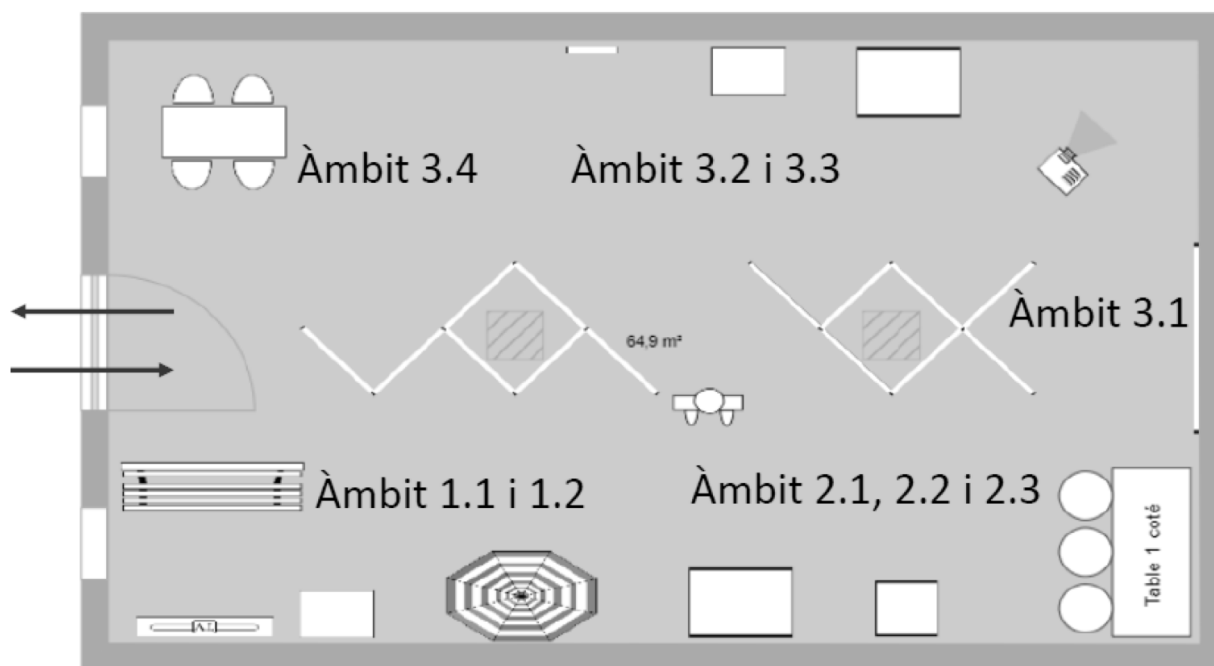
Per al correcte funcionament d'aquest espai, proposem el mobiliari i la museografia següents:

ÀMBIT 0. EL COS DE GUÀRDIA – ESPAI DE BENVINGUDA
Continguts
- Informació pràctica per a la realització de la visita: - o Mapa del Parc Històric de Son Bou - o Presentació dels itineraris
Suports d'informació
• 2 panells de paret amb peu, de forma horitzontal, de 100 x 150 cm.
Mobiliari per a l'ús dels visitants
• 1 o 2 bancs per als visitants • 1 bloc d'armariets • 1 guarda-roba
Mobiliari i materials de recepció i botiga
• 1 taulell de fusta allargat • 2 cadires • 1 prestatgeria per a productes en venda • 1 o 2 ordinadors portàtils
Disposició
Els dos panells informatius es col·locaran en un lloc de molta visibilitat dins l'espai, ja que és convenient que tots els visitants hi facin una ullada. Per a un major efecte, es poden col·locar just a l'entrada de l'edifici, a les primeres parets que el visitant veurà en traspasar la porta. La distribució del mobiliari ha de permetre la creació d'un espai comú per als visitants i un espai de recepció/oficina per als treballadors del Parc. Per això, el taulell allargat pot funcionar com a marcador de separació sense necessitat d'haver de construir parets falses. Des del taulell de recepció els treballadors del Parc han de poder visualitzar els armariets i controlar el guarda-roba per garantir la custòdia dels objectes personals dels visitants. La prestatgeria amb els objectes en venda es col·locarà a l'abast immediat dels treballadors, els quals s'ocuparan d'aquesta petita secció de botiga.

El Centre d'Interpretació

Els tres àmbits expositius es distribuïran al llarg d'un recorregut lineal, sense impedir que aquells visitants que ho vulguin es puguin saltar subàmbits. Per això, uns panells modulars col·locats al centre de l'espai en ziga-zaga serviran per marcar el recorregut. Els panells contindran els textos,

acompanyats d'algunes imatges i d'alguns audiovisuals inseribles dins el panell. Adjuntats a les parets, a l'altura dels panells de cada àmbit, es col·locaran els objectes i els altres recursos que permeten fixar els continguts dels panells. D'aquesta manera, quedarà un passadís de circulació entre els panells i els objectes. A continuació en podem veure un plànol elaborat a escala, que intenta aproximar-se al resultat final, i desenvolupem la museografia que posarem a cada subàmbit.

Il·lustració 61. Plànol de la nostra proposta museogràfica per al Centre d'Interpretació del Parc Històric de Son Bou. Font: Producció pròpia amb ArchiFacile, 2021.

ÀMBIT 1. PRESENTACIÓ DELS VALORS HISTÒRICS I ECOLÒGICS DEL PARC

Subàmbit 1. 1. Son Bou, paisatge històric	
Continguts	
- Curtmetratge <i>Son Bou, paisatge històric</i> 1.1.1. El patrimoni prehistòric: d'enclavament fortificat a ciutat dels morts. 1.1.2. La basílica paleocristiana 1.1.3. Ses Casotes 1.1.4. Els vaixells enfonsats 1.1.5. Les cases de pagès: Son Bou de Dalt i Son Bou de Baix 1.1.6. La Caseta dels Sabaters: de la subsistència a l'estiueig	
Suports d'informació	
• 1 aparell televisior • 1 taula interactiva multi-touch de 43 polsades	

Mobiliari per a l'ús dels visitants
• 1 banc per als visitants, col·locat davant el televisor
Disposició
El curtmetratge introductori es reproduirà a l'inici de l'exposició, a l'aparell televisor. La taula interactiva es col·locarà en un costat del televisor, seguint el recorregut lineal.

Subàmbit 1. 2. Les transformacions del segle XX
Continguts
1.2.1. Els inicis del segle XX: el Son Bou rural 1.2.2. La Grip Espanyola i l'ocupació de les coves 1.2.3. La Guerra Civil: la militarització del paisatge 1.2.4. Els anys del Franquisme: el cultiu de l'arròs i l'estiueig a les coves i als blocs - Audiovisual <i>L'habitatge recent de les coves</i> (testimonis orals). 1.2.5. Dels anys 70 a l'actualitat: turisme i massificació - Pista d'àudio <i>Els canvis en el paisatge sonor</i>
Objectes
• 10 fotografies o postals del paisatge de Son Bou (reproduccions), procedents de l'Arxiu del So i de la Imatge de Menorca i d'arxius privats • 6 documents de diversos arxius (reproduccions facsímils): ○ 1 mapa de les finques agràries de la zona a principis del segle XX ○ 1 mapa de les defenses durant la Guerra Civil ○ 1 fotografia del desaparegut Blocao de Dalt ○ El primer Pla d'Urbanització de Son Bou ○ El Pla d'Ordenació Urbana actual d'Alaior¹⁵⁹ • 10 estris agrícoles/ramaders/de pescar/de caçar (originals): ○ 1 falç francesa o dalla ○ 1 salera de fusta ○ 1 esquella ○ 1 ferrada ○ 1 llum de carbur ○ 1 fitora o trident ○ 1 nansa ○ 1 rai (tipus de xarxa) ○ 1 estenalles per pescar morenes ○ 1 gàbia de caça per fures • 1 maqueta de tenda de campanya dels anys 60 (original) • 1 banyador femení dels anys 60 (original) • 3 fotografies de famílies a la platja de Son Bou als anys 60 (reproduccions de

¹⁵⁹ Els mapes es trobaran al Museu de Menorca i al Museu Històric-Militar. La fotografia es conserva a l'Arxiu del So i de la Imatge de Menorca (ASIM-CIM, Autor desconegut, Fons Consell Insular de Menorca, 1033). Els plans d'urbanització de Son Bou i el Pla d'Ordenació Urbana actual d'Alaior es poden trobar a l'arxiu de l'Ajuntament d'Alaior.

les originals propietat dels testimonis orals) • 1 plànol dels topònims de Son Bou
Suports d'informació
• 4 Panells modulars de 100 x 220 x 5 cm. S'utilitzarà un panell per a cada punt dels continguts excepte per als 1.2.1. i 1.2.2, que ocuparan un sol panell. • 1 aparell televisior integrable en els panells • Cartel·les horitzontals de 10 x 15 cm per a tots els objectes • 1 campana de so • 1 taula vitrina expositora, de 100 x 75 cm
Mobiliari per a l'ús dels visitants
• 1 tamboret per asseure's davant el televisior integrat als panells
Disposició
Les reproduccions de les fotografies es presentaran en forma d'impressions als panells, combinades amb els textos. Les del paisatge de Son Bou, en canvi, es presentaran en forma de seqüència. La campana de so es col·locarà just a sobre d'aquesta seqüència, a la posició on el visitant es col·locaria per observar-la. Les reproduccions dels documents d'arxiu seran facsímils i s'exposaran dins una vitrina, mentre que els objectes originals formaran petites escenografies.

ÀMBIT 2. MENORCA DURANT LA GUERRA CIVIL

Subàmbit 2. 1. La Guerra Civil a Menorca: els fets bèl·lics
Continguts
- Cronologia de la Guerra Civil a Menorca
Objectes
• 1 uniforme soldat (original) • 1 equipament milicià (original) • 1 pòster de la Guerra Civil (reproducció) • 1 pòster de La República (reproducció) • 3 armes (reproduccions facsímils sense funcionament): ○ 1 pistola Isard ○ 1 granada defensiva de pinya ○ 1 fusell rus Mosin Nagant¹⁶⁰
Suports d'informació

¹⁶⁰ Per a l'especificació dels models s'ha consultat Francesc Xavier Hernández Cardona i Mar Hernández Pongiluppi, *Ebre 38. Imatges d'una batalla*, Barcelona, Angle Editorial, 2018, pàg. 27.

- 1 panell modular de 100 x 220 x 5 cm
- 1 pantalla + teclat personalitzats que s'inseriran dins el panell
- Cartel·les de 10 x 15 cm per a tots els objectes.
- 1 prestatgeria vitrina vertical per a les armes
- 2 maniquins abstractes

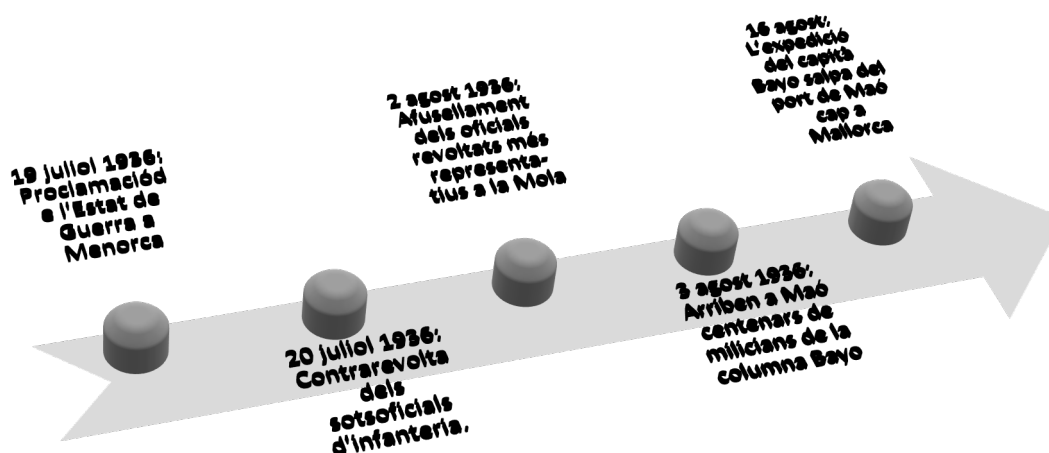
Mobiliari per a l'ús dels visitants

- 1 banqueta per asseure's davant la cronologia interactiva

Disposició

La cronologia es presentarà a través d'un sistema interactiu, de tecles, que permetrà desplegar amb més detall la història dels esdeveniments que se seleccionin. En pulsar cada tecla, la informació d'ampliació apareixerà en una pantalla a la part superior, d'una manera similar al que veiem a la il·lustració 63.

Els pòsters es presentaran impresos sobre els panells, per acompanyar el text, mentre que les armes es mostraran dins la prestatgeria vitrina. Els uniformes es col·locaran en maniquins abstractes de cos sencer com els que es poden trobar als aparadors de les botigues de roba.

Il·lustració 62. Esquema de cronologia interactiva per a la museografia del Parc Històric de Son Bou. En pulsar cada botó, s'obrirà una finestra que ampliarà la informació. Font: Producció pròpia amb Word. Els continguts s'han agafat de la cronologia d'Andreu Murillo, La Guerra Civil a Menorca..., pàgs. 61-62.

Subàmbit 2. 2. La Guerra Civil a Menorca: aspectes socials

Continguts

2.2.1. L'escassetat d'aliments: entre el camp i les trinxeres

2.2.2. Els problemes de transport i la falta de subministraments 2.2.3. Les colònies escolars: un mitjà d'evasió 2.2.4. L'activisme de les dones per a l'ajuda dels soldats 2.2.5. La por als bombardejos: sirenes i refugis - Pista d'àudio <i>Aurora Mir al túnel antiaeri d'Alaior</i>.
Objectes
• 2 fotografies de les colònies escolars d'aquells anys (reproduccions) • 1 mapa dels refugis antiaeris d'Alaior (reproducció) • Actes municipals d'Alaior del 30 de desembre del 1937, del 26 de juliol del 1938 i del 29 de juny del 1937 (reproduccions facsímils)¹⁶¹ • 1 fragment de les memòries Aurora Mir sobre "El abrigo del soldado" (reproducció)¹⁶² • 1 sirena d'alarma de refugi antiaeri (original o reproducció) • 1 bomba de l'aviació feixista (reproducció facsímil no funcional) • Llista de vehicles i animals de tir dels habitants d'Alaior (reproducció facsímil) • 1 carretó de l'època (original) • 1 carmanyola de l'època (original) • Llibres historiogràfics sobre la participació de les dones a la Guerra Civil
Suports d'informació
• 4 panells modulars de 100 x 220 x 5 cm. S'utilitzarà un panell per a cada punt dels continguts excepte per als punts 2.2.1 i 2.2.2, que es presentaran en el mateix panell • 1 campana de so • Cartel·les horitzontals de 10 x 15 cm per a tots els objectes • 1 taula vitrina expositora, de 100 x 75 cm • 1 prestatgeria vitrina vertical
Mobiliari per a l'ús dels visitants
• 1 taula i 3 cadires per a la consulta dels llibres sobre les dones
Disposició
Les fotografies, el mapa i el fragment de les memòries d'Aurora Mir es presentaran impresos sobre els panells centrals, acompanyant el text. Les reproduccions facsímils de les actes municipals d'Alaior i la llista de vehicles dels habitants d'Alaior es presentaran dins una taula vitrina. La sirena d'alarma, la bomba i la carmanyola, dins una vitrina vertical. El carretó es mostrarà estalonat a la paret i subjectat al terra perquè no es mogui.

¹⁶¹ AHA, *Actas de acuerdos municipales*, núm. 2923 i 2924.

¹⁶² Aurora Mir Martí, *Memòries* [inèdit], Quadern II, pàgs. 12-13, Arxiu privat de Guerau Olives Mir.

Els llibres sobre la participació de les dones es col·locaran damunt una taula, subjectes amb una petita cadena perquè els visitants els puguin fullejar sense emportar-se'ls.

Subàmbit 2.3. El final de la guerra: la rendició forçada

Continguts

- 2.3.1. Les Illes Balears, enclavaments estratègics en el Mediterrani
- 2.3.2. La situació de Menorca el febrer del 1939
- 2.3.3. El procés de rendició: esperança i decepció
- 2.3.4. La repressió immediata als vençuts
- 2.3.5. El relat dels testimonis
 - Pista sonora sobre la versió d'Aurora Mir i la de Deseado Mercadal

Objectes

- 1 mapa de les rutes marítimes internacionals que passen per les Balears (reproducció)
- 1 fotografia del creuer Devonshire (reproducció)
- 1 fragment de les Memòries d'Aurora Mir sobre l'engany del Devonshire¹⁶³
- El llibre *La Guerra Civil en Menorca. Relato histórico de un testigo*, de Deseado Mercadal
- 2 documents d'arxiu referents a la rendició de Menorca (reproducció facsímil)
- 3 retalls de premsa internacional sobre la rendició de Menorca (reproducció)
- 5 Publicacions historiogràfiques sobre el final de la guerra a Menorca

Suports d'informació

- 3 panells modulars de 100 x 220 x 5 cm. Els continguts del punt 2.3.1 i del 2.3.2 es presentaran en un sol panell; els del 2.3.3 i els del 2.3.4, en un altre panell. Finalment, el punt 2.3.5 es presentarà també en un sol panell.
- 1 panell horitzontal de paret amb peu de 100 x 150 cm
- 1 campana de so
- Cartel·les de 10 x 15 cm per a tots els objectes
- 1 taula vitrina expositora, de 100 x 75 cm

Mobiliari per a l'ús dels visitants

- 1 taula i 3 cadires per a la consulta de les publicacions historiogràfiques

Disposició

Els retalls de premsa i les fotografies dels vaixells es presentaran impresos sobre els panells centrals, acompanyant el text, mentre que el relat dels testimonis es reproduirà a la campana de so. El mapa es presentarà en un panell horitzontal recolzat a la paret oposada als panells modulars.

¹⁶³ Aurora Mir Martí, *Memòries* [inèdit], Quadern II, "Postguerra" [traducció de Guerau Olives Mir], pàgs. 3-7, Arxiu privat de Guerau Olives Mir.

La documentació militar i el llibre de Deseado Mercadal es presentaran dins una vitrina. Les altres publicacions historiogràfiques es disposaran damunt una taula, subjectes amb una cadena, per a ser consultats lliurement pels visitants.

ÀMBIT 3. LES DEFENSES REPUBLICANES DE SON BOU

Subàmbit 3.1. Introducció a les defenses republicanes de Son Bou	
Continguts	
-	La importància patrimonial de les defenses de Son Bou
Objectes	
•	1 mapa dels béns de la Guerra Civil de Son Bou
Suports d'informació	
•	1 panell rectangular horitzontal de 200 x 150 cm
Disposició	
El text de continguts i el mapa es presentaran en un panell de grans dimensions recolzat a la paret del fons de l'edifici.	

Subàmbit 3. 2. Les obres de fortificació de Son Bou dins el context de l'illa	
Continguts	
	3.2.1. L'estratègia militar i la importància de la costa
	3.2.2. Les defenses "immediates": tipologies i usos
	3.2.3. Cronologia de construcció de les defenses immediates
	3.2.4. L'avanç de les obres: dificultats i progressos
Objectes	
•	1 mapa de la xarxa defensiva de Menorca durant la Guerra Civil (reproducció)
•	10 fotografies de defenses immediates d'altres punts de l'illa
•	1 plànol d'un blocaus com el que hi ha a Son Bou (reproducció)
•	2 documents sobre el funcionament d'una companyia de treballadors a les trinxeres de l'Arxiu Històric Militar (reproducció facsímil) ¹⁶⁴
•	La primera notícia de l'existència d'un destacament a Son Bou (reproducció facsímil) ¹⁶⁵
•	Decret del Ministeri de Guerra publicat a la <i>Gaceta de Madrid</i> del 30 d'octubre del 1936 (reproducció).

¹⁶⁴ AMM, carpeta 15, núm. 45, "Obras de atrincheramiento" i AMM, carpeta 15, núm. 46, "Obras de atrincheramiento".

¹⁶⁵ AHM, DG 155.5/2, "Informes relacionats amb l'ordre públic a Menorca".

• Llibre <i>Menorca: defensas militares republicanas durante la Guerra Civil 1936-1939</i> de Francisco Fornals
Suports d'informació
• 3 panells modulars de 100 x 220 x 5 cm. Un per al punt 3.2.1, un per al punt 3.2.2 i un per al punt 3.2.4 • 1 lona roll-up vertical per al punt 3.2.3 • 1 taula interactiva multi-touch de 43 polsades • 1 panell de paret amb peu, de 100 x 150 cm • 1 taula vitrina expositora, de 100 x 75 cm
Mobiliari per a l'ús dels visitants
• 1 taula-pupitre i 1 cadira per a la consulta del llibre de Fornals
Disposició
El mapa de la xarxa defensiva de Menorca es presentarà en una taula interactiva, de tal manera que els visitants puguin polsar damunt diferents punts defensius i s'obri una pestanya per ampliar la informació. El Decret del Ministeri de Guerra i les fotografies es presentaran intercalades amb el text dels panells modulars. Al costat de la paret oposada als panells hi haurà un roll-up amb la cronologia de construcció de les defenses immediates. El plànol del blocaus, els documents sobre la companyia de treballadors i la primera notícia d'un destacament d'infanteria a Son Bou es presentaran dins una vitrina. Finalment, el llibre de F. Fornals es presentarà en una tauleta, per tal que els visitants el puguin consultar.

Subàmbit 3. 3. La posició d'infanteria de Son Bou
Continguts
3.3.1. La platja, possible lloc de desembarcament enemic 3.3.2. La posició d'artilleria de Llucalari 3.3.3. Notícies de Son Bou a la documentació de l'època 3.3.4. Defenses immediates als voltants de Son Bou 3.3.5. Les defenses de Son Bou: entre la construcció i la reutilització
Objectes
• 5 documents d'arxiu de notícies sobre els soldats de Son Bou (reproduccions) • 1 document militar del bàndol franquista que descriu els possibles llocs de desembarcament a Menorca (reproducció)¹⁶⁶

¹⁶⁶ Comandancia Militar de Baleares, Estado Mayor, "Información sobre Menorca", 15 novembre 1936. Reproduït per Josep Massot i Muntaner, *Menorca dins el domini...*, pàg. 34.

• 10 fotografies de les defenses immediates que es troben a les platges i cales dels voltants de Son Bou • 1 maqueta de la costa sud de Menorca, tram de Son Bou i els seus voltants, similar a la que podem veure a la il·lustració 64.
Suports d'informació
• 4 panells moduls de 100 x 220 x 5 cm. Un per a cada punt de continguts excepte en els punts 3.3.4 i 3.3.5, que aniran junts en un sol panell. • 1 mapping sobre maqueta (maqueta + projector). • 1 pantalla de reproducció audiovisual integrable en els panells.
Mobiliari per a l'ús dels visitants
• 2 banquetes opcionals al davant de l'audiovisual que descriu els llocs de desembarcament
Disposició
El document que descriu els possibles llocs de desembarcament s'introduirà al panell a través d'un audiovisual que, mentre relati el document, mostri les platges i cales a les quals fa referència la veu. La maqueta servirà per a projectar el mapping, que es presentarà dins una petita saleta feta amb cortines. Les fotografies i les reproduccions dels documents d'arxiu es presentaran impreses als panells, combinades amb el text.

Il·lustració 63. Detall de la maqueta MTME 0194 del Museu Històric-Militar de Menorca. Tram de Son Bou. Font: Fotografia pròpia, MHMM.

Subàmbit 3. 4. La Plana Major, edifici dels oficials
Continguts
3.4.1. L'arquitectura: tècnica, materials, ubicació 3.4.2. Les reunions dels oficials durant la Guerra Civil 3.4.3. D'edifici dels oficials a magatzem de gandules

Objectes
• 5 Fotografies del procés de reconstrucció (originals) • 1 taula de fusta • 4 cadires de fusta • 1 mapa de línies de telègraf i telèfon (reproducció facsímil)¹⁶⁷ • 1 aparell de telèfon o de telègraf de l'època (original o reproducció facsímil) • 3 uniformes d'oficials republicans (originals o reproduccions)
Suports d'informació
• 1 panell modular de 100 x 220 x 5 cm que resumirà tots els punts dels continguts. • 3 corporis masculins realistes
Disposició
Les fotografies es col·locaran combinades amb el text en els panells moduls. Els altres objectes es col·locaran formant una escenografia realista, semblant a les que podem trobar al museu Le Gran Blockhaus de l'espai històric de la batalla de Normandia (veure al capítol 2.6.1): tres oficials reunits entorn a una taula, estudiant el mapa de comunicacions, i amb un telèfon en un cantó de la taula.

Els continguts sobre el terreny

La presentació de la informació en els elements patrimonials dels diferents itineraris es durà a terme a través de panells d'exterior amb tres cares disponibles: una per a la versió en català, una altra per a la versió en castellà i una altra per a la versió en anglès. Pot ser un model de panell giratori, com els que es troben a les muralles de la ciutat d'Eivissa, dissenyats per Didpatri. A diferència, d'aquests, però, el material no serà metàl·lic sinó fusta tractada, ja que creiem que s'integra millor a l'entorn paisatgístic de Son Bou i, a més, garanteix que els visitants els puguin tocar per girar-los sense cremar-se els dits amb les altes temperatures de l'estiu. Les cares de text tindran forma rectangular horitzontal, de 150 x 75 cm i estaran col·locades a una altura còmoda per a visualitzar la informació. Gràcies al sistema de prisma giratori, els visitants les podran col·locar en l'angle que els vagi millor per a la lectura del text.

Il·lustració 64. Panell giratori a les muralles de Dalt Vila (Eivissa). Font: <https://www.murallasciudadespatrio.org/ibiza>

¹⁶⁷ Se'n troben diversos a l'Arxiu Militar de Menorca, com el reproduït per Francisco Fornals Villalonga, *Menorca: Defensas militares...*, pàg. s. n.

Seguint les recomanacions d'Ambròs, Coma i Sospedra, el text estarà estructurat en un títol i un màxim de tres paràgrafs i s'acompanyarà d'iconografia didàctica, atès que, segons els autors, "en los casos vinculados a la arqueología, la iconografía didáctica es prácticamente la única que puede establecer puentes cognitivos fiables en los preconceptos del usuario"¹⁶⁸. Els textos seran de lletres blanques sobre fons del color de la fusta, i les imatges mostraran escenes realistes. Així, per exemple, el panell dels trams de trinxera del sector 3 contindrà un dibuix que mostrarà una escenografia que reconstitueixi l'aspecte que devia tenir aquesta zona durant la Guerra Civil, amb els soldats i l'armament. A la garita, un altre dibuix permetrà al visitant veure una escenografia que mostri la garita en funcionament durant la guerra. La distribució entre text i imatge serà asimètrica per evitar la rigidesa.

La iconografia també es podrà presentar en forma 3D a través de codis QR en els punts més importants. El panell de la Cova Gran contindrà un codi QR que enllaçarà amb una imatge de l'interior de la cova i del túnel, que es podrà explorar virtualment fent lliscar els dits sobre la pantalla del telèfon mòbil. El panell de l'extrem nord del polvorí, per la seva banda, contindrà un codi QR que mostrarà la imatge que hauria ofert el polvorí en temps de la guerra.

Tot i que la zona del Parc Històric estarà vigilada durant el dia i tancada al lliure accés durant la nit, es prendran mesures per protegir els panells contra el vandalisme, que serviran, alhora, per protegir-los de les inclemències del temps. Així, per exemple, es taparan amb una funda protectora abans de tancar el Parc per evitar pintades i protegir-los de la humitat. El pressupost contemplarà una partida dedicada al manteniment de tota la museografia.

D'altra banda, els panells es combinaran amb estacions didàctiques en alguns punts dels itineraris: al davant de la Cova Foradada, una estació didàctica contindrà una maqueta de la cova que, com si fos un puzle, en mostrarà les modificacions sofertes al llarg dels temps a través de peces que es poden afegir i treure d'un model base. Un calaix de l'estació contindrà un model petit de marfegó de palla perquè els visitants puguin veure com dormien els soldats. La part exterior del calaix presentarà una escenografia que mostrarà com els soldats es col·locaven per dormir dins la cova.

En els espais amples del sector 1 combinarem els panells amb una museografia d'interior. Aquests espais són el túnel del sector 1, l'Hospital de Sang i l'Hogar del Soldado. A continuació especifiquem la museografia de cada espai:

El túnel

Dins el túnel del sector 1, s'hi col·locarà una museografia d'ambientació històrica que reflectirà tant el moment de construcció com l'ús per a la defensa, a través d'escenografies creades amb corporis i objectes.

¹⁶⁸ Alba Ambròs, Laia Coma i Rafel Sospedra, "Paneles, artefactos y estaciones didácticas interactivas", a Francesc Xavier Hernández i María del Carmen Rojo, *Museografía didáctica e interpretación de espacios arqueológicos*, Gijón, Trea, 2012, pàg. 85.

• 2 pics • 2 pales • 1 palanca • 1 picassa • 1 aixada • 1 destral • 1 serra • 3 martells • 1 punter • 1 cabàs • 3 regles • 6 uniformes de soldat republicà • 2 llums de carbur (reproduccions amb funcionament modern)
Suports d'informació
• 6 maniquins masculins d'estètica realista i extremitats mòbils
Disposició
Els maniquins es vestiran amb els uniformes i es col·locaran al fons d'un dels passadissos del túnel, formant una escenografia realista amb els objectes.

Àmbit 2: La defensa des de la roca
Continguts
- El funcionament dels nius de metralladores - La circulació per l'espai
Objectes
• 1 metralladora Degtyarev DP-1928100 • 1 metralladora ZB vz. 26 • 1 metralladora Màxim M 1910¹⁶⁹ • 4 uniformes de soldat republicà • 4 cartutxeres • 4 cantimplors d'alumini • 1 corda amb nusos per escalar
Suports d'informació
• 4 maniquins masculins d'estètica realista i extremitats mòbils
Disposició
Dos maniquins es vestiran amb els uniformes, les cartutxeres i les cantimplors i es

¹⁶⁹ Per a l'especificació dels models s'ha consultat Francesc Xavier Hernández Cardona i Mar Hernández Pongiluppi, *Ebre 38...*, pàg. 27.

col·locaran al fons d'un dels passadissos que acaba en niu de metralladores, formant una escenografia realista amb les armes. Els altres dos es col·locaran en un dels pous de fugida del túnel: un serà a dalt i aguantarà una corda, l'altre s'enfilarà per la corda.

La museografia també comptarà amb la reproducció de cançons, himnes i sons basats en discos com *Cançons republicanes* de Biel Majoral (2008)¹⁷⁰ i en estudis com *La música en la guerra civil española* (2011), de M. A. de la Ossa¹⁷¹ i *Cantata de la Guerra Civil española* (2021), d'Alfonso Domingo¹⁷². El dispositiu sonor serà un reproductor de CD en forma orgànica com els que podem trobar al refugi antiaeri del Museu Militar de Menorca, que s'alimentarà del mateix corrent que els llums que il·luminaran el passadís.

Il·lustració 66. Aparell reproductor d'àudio del refugi antiaeri d'Es Castell. Font: Fotografia pròpia, setembre 2020.

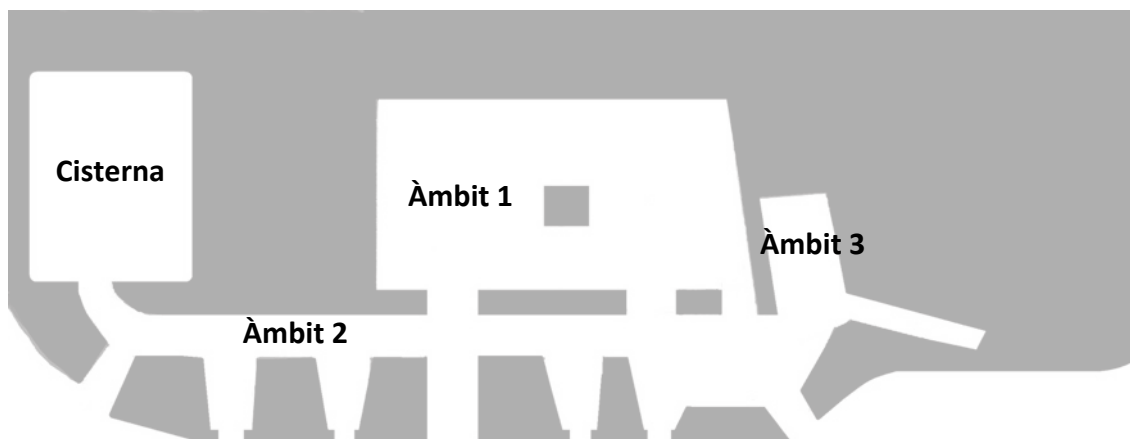
L'hospital de Sang

Els continguts de l'interior de l'Hospital de Sang es distribuïran en tres dels diferents espais que presenta l'edifici. L'àmbit 1, que explica la funció principal de l'edifici, es col·locarà a l'espai central. Tot i que originalment l'hospital no es va arribar a moblar, nosaltres el presentarem moblat i amb instruments quirúrgics. L'àmbit 2, sobre l'aprofitament de l'aigua, al passadís que condueix a la cisterna. L'àmbit 3, sobre els usos posteriors, a la saleta oposada a la cisterna, que compta amb menjadores per al bestiar dels anys de la postguerra.

¹⁷⁰ Biel Majoral, *Cançons republicanes* [enregistrament sonor], Barcelona, Produccions Blau, 2008.

¹⁷¹ Marco Antonio de la Ossa, *La música en la guerra civil española*, Cuenca, Sociedad Española de Musicología, 2011.

¹⁷² Alfonso Domingo (dir.), *Cantata de la Guerra Civil española* [enregistrament audiovisual], Madrid, Producciones Nueva Argonauta, 2021.

Il·lustració 67. Plànol de l'hospital de sang de Son Bou, que indica com distribuiríem l'exposició dels continguts en l'espai. Font: Producció pròpia amb Paint, 2020.

Àmbit 1. Un hospital de sang rupestre	
Continguts	
Subàmbit 1.1. Un hospital “de sang”: concepte i significat Subàmbit 1.2. Malalts, ferits, doctors i infermeres Subàmbit 1.3. El funcionament de l'Hospital de Sang de Ciutadella. Subàmbit 1.4. L'Hospital de Sang de Maó, una altra construcció rupestre	
Objectes	
• Llits metàl·lics individuals per a 10 malalts (somier amb potes i capçalera senzilla) • 10 mantes • 10 llençols • 1 equip d'instruments quirúrgics • 3 botelles de desinfectants • 10 conjunts de roba per a malalts • 4 conjunts de robes d'infermera • 1 conjunt de roba de cirurgia • Gases • Benes • 3 orinals • 2 ribelles • 2 tauletes • 1 taula d'operacions	
Suports d'informació	
• 5 corporis d'estètica realista, 4 de femenins i un de masculí	

- 4 panells horitzontals de paret amb peu, de 150 x 100 cm. Un per a cada punt de continguts

Disposició

Els panells es col·locaran a la paret recta de l'espai central. Els corporis, vestits de doctor i infermeres, i els objectes d'hospital es col·locaran formant una escenografia realista al fons de l'espai central.

Àmbit 2. L'aigua, font de vida

Continguts

Subàmbit 2.1. La cisterna de l'hospital

Subàmbit 2.2. Els pous del penyal i les fonts de la platja

Subàmbit 2.3. L'aigua dolça a Son Bou: d'aprofitament a malbaratament

Objectes

- 1 mapa de les fonts naturals, els pous antics i els cocons de Son Bou
- 1 maqueta interactiva sobre el funcionament de la cisterna de l'Hospital de Sang
- 1 foto aèria del Prat de Son Bou el 1950¹⁷³
- 1 foto aèria del Prat de Son Bou a dia d'avui

Suports d'informació

- 3 panells horitzontals de paret amb peu, de 150 x 100 cm. Un per a cada punt de continguts.
- 1 estació didàctica per a la maqueta interactiva

Disposició

Els panells es col·locaran juxtaposats a la paret del passadís que condueix a la cisterna. Juntament amb el text hi apareixeran el mapa i les fotografies aèries, impreses en el panell. L'estació didàctica amb la maqueta es col·locaran en un dels espais oberts com a niu de metralladores del recorregut que va fins a la cisterna.

Àmbit 3. D'hospital a bouer

Continguts

Subàmbit 3.1. La re-significació dels espais

Subàmbit 3.2. D'hospital a bouer

Subàmbit 3.3. Altres casos a Son Bou

Objectes

- 1 fotografia de bestiar boví de raça menorquina

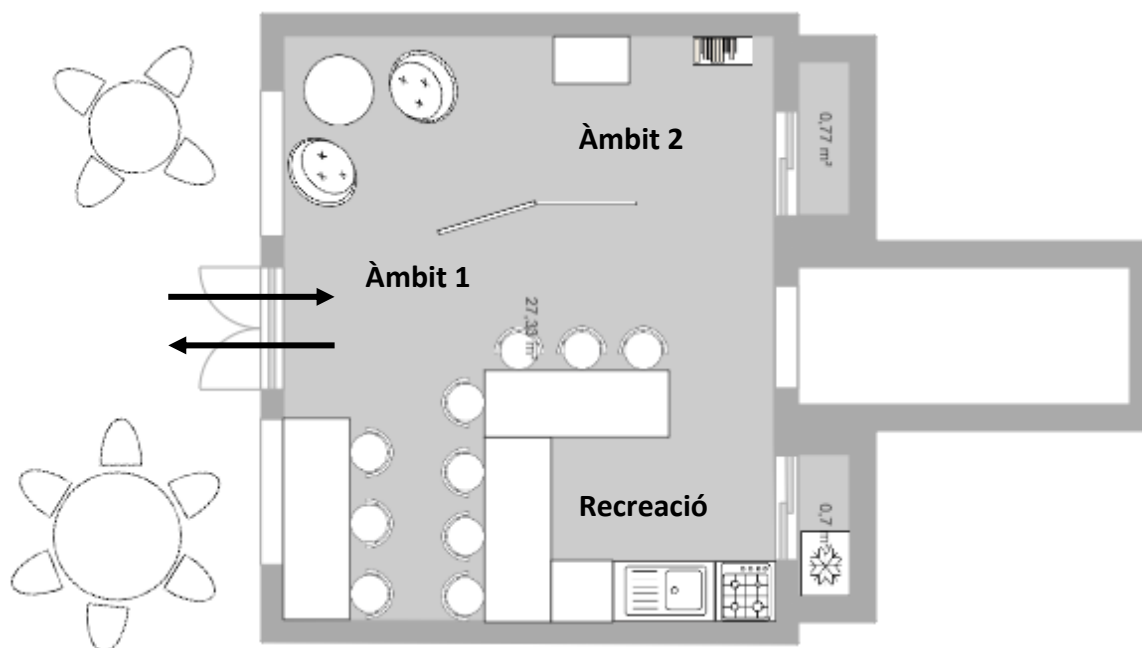
¹⁷³IDE Menorca, Ortofoto 1956 [en línia]. Consulta 3/3/2021 a <http://ide.cime.es/visoride/?lg-es>

• 1 maqueta de barrera tradicional menorquina, usada en les tanques per al bestiar • 1 feix de palla per a aliment de les vaques i els bous • 2 impressions planes de vaques menorquines a mida real, en actitud d'alimentar-se.
Suports d'informació
• 3 panells horitzontals de paret amb peu, de 150 x 100 cm. Un per a cada punt de continguts
Disposició
Els panells es col·locaran en tres parets del passadís que condueix a la sala petita de l'edifici. Les impressions de vaques, la barrera i el feix de palla es col·locaran degudament al voltant de les menjadores d'aquesta sala, formant una escenografia realista.

L'Hogar del Soldado

La museografia d'aquest espai es basarà en bona part en la recreació històrica en viu, compartida entre els professionals del Parc Històric i l'experiència dels visitants. El personal de la secció de bar seran recreadors professionals que vestiran i actuaran com els soldats cuiners del front republicà. Els visitants, per la seva banda, podran degustar alguns dels plats que els soldats menjaven durant el servei. Una altra part de la museografia serà estàtica i es dividirà en dos àmbits: un de referent a les menjades dels soldats, l'altre referent als seus moments de lleure. La secció de bar i la secció de museografia estàtica es distribuïran en l'espai així com es pot observar al plànol següent:

*Il·lustració 68.
Proposta
museogràfica de
l'Hogar del
Soldado sobre
plànol a escala.
Font: Elaboració
pròpia amb
Archifacile, 2021.*

Àmbit 1. Les menjades dels soldats
Continguts
Subàmbit 1.1. Les condicions alimentàries dels soldats. Subàmbit 1.2. Els recursos del terreny: carn, peix, fruita i verdures Subàmbit 1.3. Els àpats i les receptes
Objectes
• Mapa interactiu dels recursos alimentaris del Son Bou dels anys 30 • 4 llaunes d'aliments en conserva dels anys 30 (originals o reproduccions) • Gots, plats, coberts i olles dels soldats dels anys 30 (originals o reproduccions) • 1 esquema de l'alimentació diària dels soldats en servei • 2 manuals de cuina de guerra de cuiners del temps de la Guerra Civil (edicions de l'època)¹⁷⁴ • Llista de malalties comuns per desnutrició als anys de la guerra • 1 cartilla de racionament dels anys 37-39 (reproducció)
Suports d'informació
• 2 panells modulars de 100 x 220 x 5 cm, un per als punts 1.1. i 1.2. i l'altre per a l'1.3. • 1 taula multi-touch de 43 polsades per al mapa.
Mobiliari per als visitants
• 1 tauleta i dues butaques per a la consulta dels manuals de receptes de guerra • Barra de bar, tamborets, taules i cadires
Disposició
Les llaunes, la vaixel·la i les olles s'exposaran en un dels armaris encastats amb què ja compta l'edifici. La cartilla de racionament s'imprimirà als panells, per acompanyar el text. Els llibres es col·locaran a la tauleta, per a la possible consulta dels visitants.

Àmbit 2. Els moments d'oci
Continguts
Subàmbit 2.1. Les hores de lleure Subàmbit 2.2. La necessitat d'evasió Subàmbit 2.3. Entreteniments i jocs
Objectes
• 1 joc de cartes de la baralla espanyola del temps de la Guerra Civil • 1 fotografia de paquet de tabac de l'època (reproducció) • 3 periòdics de l'època (reproduccions facsímils)

¹⁷⁴ Per exemple, podrien ser Joan Vila i Gelpí, *Menús de Guerra*, Generalitat de Catalunya, Conselleria de Proveïments, 1936, i Ignacio Doménech Puigcercós, *Cocina de recursos (deseo mi comida)*, Barcelona, Quintanilla Cardona Editores, 1941.

• Un bloc de paper i ploma per a escriure cartes de l'època • Fotografies de soldats republicans en moments de lleure (reproduccions)
Suports d'informació
• 2 panells modulars de 100 x 220 x 5 cm, un per als punts 2.1 i 2.2 i l'altre per al 2.3 • 1 prestatgeria per als jocs, els periòdics i el paper i ploma
Disposició
Les fotografies es presentaran alternades amb el text dels panells. La resta d'objectes es col·locaran a la prestatgeria amb un cartell que indicarà que els visitants els poden agafar i emprar.

3.4.4. PROGRAMACIÓ EDUCATIVA I CULTURAL

El Parc Històric de Son Bou ja oferirà una gran quantitat d'informació al Centre d'Interpretació i al llarg dels itineraris, tant a través dels dispositius museogràfics com a través de la visites guiades. Això no obstant, perquè el Parc es converteixi amb una institució dinàmica és imprescindible que ofereixi un **programa d'activitats que serveixin tant per ampliar i renovar els coneixements sobre el patrimoni que alberga com per garantir la participació de la població local** després de la primera visita. Per això, la proposta educativa i cultural del Parc Històric de Son Bou es dirigirà a perfils de públics de distints estrats de la societat i comptarà amb una oferta variada.

3.4.4.1. DESTINATARIS

- Gent gran que en algun moment de la seva vida ha tingut un vincle amb Son Bou.
- Investigadors i experts en Història, Arqueologia o disciplines afins.
- Estudiants i docents, des de l'educació primària fins a la universitària.
- Famílies locals i estrangeres.
- Aficionats al senderisme.
- Empresaris i treballadors de la indústria cultural.
- Empresaris i treballadors del turisme.
- Grups i associacions ecologistes.
- Tots aquells que tinguin interès en el patrimoni i en la història de Son Bou.

3.4.4.2. ACTIVITATS

El Parc oferirà un balanç entre activitats cícliques, activitats esporàdiques i esdeveniments anuals de major magnitud. D'aquesta manera es pretén generar una fidelitat amb els visitants any rere any i alhora atreure nous públics dins els perfils mencionats a l'apartat anterior. A

continuació esbossarem quines poden ser aquestes activitats, que seran desenvolupades amb més detall pel personal professional de la institució un cop s'hagi posat en funcionament.

Tallers

Es tracta d'activitats educatives que pretenen ensenyar no només continguts sinó també metodologies d'investigació. Cada taller es pot programar un dia a la setmana durant unes setmanes o uns mesos, per tal que les persones apuntades experimentin una evolució en l'aprenentatge. Generalment, prendran la forma de petits cursos d'un mínim de tres sessions, tot i que també es poden realitzar tallers d'una sola sessió adaptats a les visites escolars.

- **Tallers de memòria oral:** Tenen com a objectiu crear un sentiment comunitari entorn a Son Bou i conèixer millor el territori. Els protagonistes seran persones majors i de mitjana edat que tinguin experiències personals a contar sobre Son Bou: gent que hagi viscut l'ocupació de les coves durant la postguerra, pagesos (o familiars) del lloc que van haver d'abandonar la feina en començar el turisme, treballadors dels hotels, etc. El desenvolupament del taller es pot dur a terme en forma de converses entre els participants, o bé en forma d'entrevistes realitzades pels participants més joves als de més edat. Amb el seu consentiment, els resultats es poden enregistrar o escriure en una publicació, per tal d'avançar en el coneixement de la micro-història de Son Bou.
- **Tallers d'historiografia:** Es conceben com a complementaris als de memòria oral, i es duren a terme mitjançant l'ús dels llibres d'historiografia i de les reproduccions facsímils de documents que s'exposen al Centre d'Interpretació. A les primeres sessions, els assistents, no experts, rebran un guiatge per aprendre a interpretar els documents i posteriorment se'ls ensenyarà com posar per escrit les seves reflexions.
- **Tallers d'arqueologia de superfície:** També adreçada a persones no expertes de totes les edats, aquesta activitat incentivarà l'interès dels assistents per l'arqueologia a través de l'estimulació de la imaginació en els vestigis del passat. Sense necessitat de desenterrar cap objecte, s'aprofitarà el patrimoni de diferents èpoques de Son Bou com a escenari per a entrenar la detecció d'estructures de fàbrica humana i les possibles funcions de cada una, segons la seva ubicació en l'orografia. El jaciment de Ses Casotes és especialment útil a aquest efecte.
- **Tallers d'estudi de la biodiversitat:** S'adrecen a tots els destinataris mencionats en el punt anterior, però especialment a estudiants i a grups ecologistes. Tenen com a objectiu desenvolupar la capacitat dels assistents per conèixer i distingir les diferents espècies de flora i fauna del lloc. També se centraran en el funcionament de l'ecosistema de Son Bou des d'un punt de vista global i s'hi desenvoluparan petits experiments per veure com els canvis de temperatura, de la humitat del sòl i de la qualitat de l'aire afecten les espècies vegetals.

Visites teatralitzades per època històrica

Atès que el discurs expositiu se centra majoritàriament en la temàtica de la Guerra Civil, l'equipament oferirà, com a complement, visites dedicades a altres moments de la història de Son Bou, que es dirigeixen al públic general però també es podran adaptar per a públic escolar. Es realitzaran en temporada baixa, quan hi haurà una menor pressió humana, atès que comptaran amb un equip de recreadors i actors professionals contractats per a l'ocasió que ocuparan diverses zones del terreny. Exemplificaran la interacció dels grups humans del passat amb l'entorn natural a partir dels temes següents:

- 1) Prehistòria: **Rituals d'enterrament** i simbolisme del penya-segat. S'ubicarà a la necròpolis prehistòrica.
- 2) Època Antiga: **La cristianització** dels habitants de Son Bou. S'ubicarà a la basílica paleocristiana.
- 3) Època Medieval: **L'economia agrària** de subsistència i l'enginyeria de l'aigua. Atès que l'antiga explotació agrària de Son Bou avui ja és totalment imperceptible sota la gran urbanització, l'escenari de la visita es traslladarà al barranc de Sa Vall.
- 4) Època Moderna - Anys 50: **L'aprofitament dels recursos naturals** i l'explotació del Prat per a l'arròs. Es desenvoluparà a peu de platja, al costat de la zona humida.

Atès que es treballarà amb actors contractats, el cronograma de les visites teatralitzades funcionarà com la cartellera d'una sala de cinemes. Es repetirà una visita sobre un tema durant diverses sessions i posteriorment es passarà a la següent visita, dedicada a un altre tema.

Excursions patrimonials

Des del Parc Històric de Son Bou s'organitzaran excursions d'anada i tornada als espais naturals propers que contenen un patrimoni relacionat amb el de Son Bou. D'aquesta manera, es pretén que la gent poc interessada en la història i en el patrimoni però aficionada a l'activitat física a l'aire lliure pugui començar a valorar les restes patrimonials que hi ha disperses pel terreny.

- **Excursió al Barranc d'en Rellotge:** Partirà des de l'Espai de Benvinguda i, pel camí vell de Son Bou, anirà fins al polvorí del Barranc d'en Rellotge. El guia explicarà la història del polvorí i la seva funció de gran magatzem de municions que complementava tots els petits polvorins de la costa.
- **Excursió a la Caleta de Llucalari:** Partirà des de l'Hogar del Soldado i, pel Camí de Cavalls, baixarà a la caleta. El guia ensenyarà les coves prehistòriques que, a les altures de banda i banda del barranc, es conserven intactes. Durant la primavera, a mig camí, els assistents podran descobrir el valor de la planta endèmica *Hippocrepis Balearica Minor*. En arribar a la caleta, veuran una mina d'aigua dolça amb un coll de pedra en sec, un esgar i les coves d'arran de mar, que, com les de Son Bou, han estat reutilitzades per a usos diversos durant el segle XX. Des de la vorera de la mar podran visualitzar una trinxera de la Guerra Civil que baixa des del capdamunt del penya-segat fins a un niu de metralladores semi-circular.

- **Excursió al Penyal de Llucalari:** Aquesta excursió és una ampliació de l'anterior. Un cop a la caleta, la ruta continuarà pel Camí de Cavalls fins a les Bateries de Llucalari, dins la finca de l'hotel rural, per la qual cosa es demanarà permís als propietaris per accedir-hi. Bona part del camí transcorre per dins un bosc que conserva barraques i parets sense investigar que semblen fetes per pagesos o carboners segles enrere. El guia estimularà la imaginació dels assistents conversant sobre el que podrien haver estat aquelles restes.
- **Excursió a Talis:** Des del Blocao de Baix, el grup caminarà fins a Talis per les passarel·les de fusta que recorren el sistema dunar. Des d'allà podran observar tant la vista de la platja com la vista del Prat, amb la multitud d'espècies que hi habiten, i el guia els podrà explicar com a mitjans del segle XX s'hi havia sembrat arròs. En arribar a Talis, veuran el blocaus que es troba darrera la paret mitgera i, en travessar la barrera que dona accés a Na Redona, el canal que permetia el desguàs de l'aigua del Prat. Finalment, als voltants de Na Redona trobaran una trinxera excavada a la roca, una pedrera i, al capdamunt de la punta, un altre blocaus, fet sobre el basament d'una torre de defensa del segle XIX.
- **Excursió al Barranc de Sa Vall:** Des de l'aparcament de davant l'Hogar del Soldado, el grup travessarà la zona urbanitzada fins arribar a la font de Torressolí. Allà comença una pista de terra que condueix fins al barranc de Sa Vall, passant per diverses cases de pagès encara en ús i per l'extrem nord-oriental del Prat de Son Bou. Un cop dins el barranc, els excursionistes s'aproximaran a les cases rupestres de Son Boter, als molins d'aigua i a les cases abandonades del lloc de Sa Vall, al voltant de les quals encara hi viuen, assilvestrats, les vinyes i els arbres fruiters de l'antiga explotació agrària. També es podrà arribar fins a la Cova de s'Aigo, una font de mina que proporcionava l'energia necessària per fer funcionar els molins. Al fons del barranc, un torrent alimenta l'hort abandonat i la vegetació silvestre, i facilita la vida de nombroses aus que l'excursionista podrà apreciar en silenci.

Cal dir que tot el patrimoni que els assistents podran conèixer durant aquestes excursions està en un estat avançat de degradació. Com hem dit a la Presentació d'aquest projecte, hi ha plans per convertir el polvorí del Barranc d'en Rellotge en un alberg juvenil i les bateries de Llucalari en allotjaments turístics. Els altres elements patrimonials no són objecte, que sapiguem, de cap pla de rehabilitació ni de consolidació. Per això, les persones del grup que vulguin entrar als edificis ruïnosa ho faran sota la seva responsabilitat i hauran de portar un casc de protecció.

Cicles de conferències

Aquesta activitat es dirigeix específicament a investigadors, especialistes i professionals del sector cultural i del sector turístic. Serà una activitat de caire acadèmic, on es convidaran experts locals i forans a compartir els seus coneixements sobre un tema que pugui ser útil per al funcionament del Parc Històric de Son Bou. Es podran dur a terme en forma de curs, un dia a la setmana durant un mes aproximadament, o bé en forma de jornades, amb totes les conferències concentrades en dos o tres dies. Els assistents rebran un certificat i els que siguin de fora de l'illa rebran un descompte per allotjar-se a les places hoteleres de Son Bou i del poble d'Alaior. Cada

any es programaran dos cicles de conferències sobre els temes següents:

- **Cicle anual de patrimoni històric i natural**
- **Cicle anual de turisme cultural i sostenibilitat**

Per a l'acollida de l'activitat es podrà llogar una sala d'actes d'un dels hotels de Son Bou, o bé preparar una carpa amb un portàtil i un projector al costat del Centre d'Interpretació, quan faci bon temps. A més, el Parc comprarà les cadires bàsiques per donar cabuda als assistents.

Festival anual de teatre de la Guerra Civil

Cada any el Parc Històric de Son Bou albergarà una trobada d'actors i actrius que representaran les **obres teatrals que es duïen a terme durant la guerra**, especialment aquelles que muntava el grup artístic que hi havia al poble d'Alaior, destinades a recopilar fons per a l'ajuda dels soldats i obres de temàtica femenina, per tal de divulgar la seva labor durant la guerra i les seves problemàtiques socials. Així, es duran a l'escena títols com *Nuestra Natacha* (1935) d'Alejandro Casona¹⁷⁵ o *Dueña y Señora* (1936) d'Adolfo Torrado i Leandro Navarro¹⁷⁶. Es podran representar a la fresca, a les esplanades del davant de l'Hospital de Sang o de l'Hogar del Soldado. El festival es podrà ampliar amb obres ideològiques d'altres moments històrics i de diferents vessants, sense obviar el teatre clàssic, sempre amb l'objectiu de mostrar al públic com les obres reflecteixen maneres de pensar diferents a les actuals i com les ideologies polítiques han marcat el curs de la història fins a dia d'avui. Les representacions aniran seguides d'un col·loqui o debat, amb els espectadors, els actors i persones convidades, sobre la posada en escena i els temes tractats.

Il·lustració 69. Edicions del 1936 de Nuestra Natacha, d'Alejandro Casona, i Dueña y Señora, d'A. Torrado i L. Navarro. Font: Fotografia pròpia, 2021.

3.4.5. PLA DE COMUNICACIÓ I DIFUSIÓ

El Parc Històric de Son Bou necessitarà fer ús de diversos canals d'informació per donar-se a conèixer i per fer veure les seves accions a la societat. Per això, en primer lloc, haurà de crear una imatge corporativa, un petit gràfic que serveixi com a símbol de la institució. A més, tindrà una pàgina web amb la informació de la institució i de la programació. La seva presència a les

¹⁷⁵ Alejandro Casona, *Nuestra Natacha*, Barcelona, Editorial Cisne, 1936.

¹⁷⁶ Leandro Navarro i Adolfo Torrado, *Dueña y Señora*, Madrid, La Farsa, 1936.

xarxes socials li permetrà arribar a distintes capes de la societat. I, finalment, una secció de publicacions transmetrà els coneixements generats durant les activitats per a la lliure consulta del públic.

3.4.5.1. IMATGE CORPORATIVA

Serà un **logotip que representarà la institució de forma simbòlica**. Podrà inspirar-se en algun dels edificis patrimonials del Parc i serà d'un color que sigui representatiu del Parc per alguna raó: el gris de la pedra dels edificis, el verd de les fulles de la natura, el blau de la mar o el beix de l'arena de la platja. A més, el text mencionarà el nom de la institució. A continuació en mostrem un exemple que s'inspira en la façana de l'Hogar del Soldado i que es podria perfeccionar abans d'utilitzar-lo.

Il·lustració 70. Proposta d'imatge corporativa per al Parc Històric de Son Bou. Font: Producció d'Aleix Rovira i Miró amb PhotoShop, 2021.

3.4.5.2. PÀGINA WEB

Serà una pàgina estètica i de maneig fàcil que permetrà que els visitants accedeixin fàcilment a la informació essencial per a conèixer la institució i les condicions de la visita. S'haurà de poder consultar tant amb ordinador com amb tauletes i mòbils. Els continguts que s'hi presentaran en cap cas faran substituïble l'experiència *in situ*, però permetran que una persona que no ha visitat el lloc es faci una idea de com és i del seu funcionament. Per això, inclourà:

- **Descripció del Parc:** superfície que ocupa, patrimoni que conté, presentació del centre d'interpretació, presentació dels itineraris.
- **Missió i objectius:** apareixeran resumits i enfocats a la comprensió dels visitants.
- **Ubicació i condicions d'accessibilitat:** mapa, transport públic que hi arriba, zona d'aparcament.
- **Horaris i preus:** calendari anual, horari d'obertura, horari de les visites guiades, preus de cada tipus de visita, persones amb descompte.
- **Programació d'activitats:** oferirà una descripció de cada una i la informació per apuntar-s'hi, així com també un enllaç al blog de publicacions de les activitats ja realitzades.
- **Galeria fotogràfica:** fotografies dels béns patrimonials, de la biodiversitat, de la museografia i de les activitats.
- **Itineraris a la carta:** aquesta secció permetrà que les persones interessades puguin planejar el seu propi itinerari al Parc, combinant els trams de camí disponibles i obtenint itineraris de diferents durades i graus de dificultat.

- **Visites virtuals:** una visita en 360° de l'itinerari complet, visites de l'interior d'alguns edificis dels sectors 2 i 3 i els continguts virtuals dels codis QR de la museografia.
- **Informació de contacte:** telèfon, correu electrònic, xarxes socials, horari d'atenció telefònica, formulari de contacte.

A la pàgina principal o *Home*, la presentació dels continguts seguirà uns criteris que li permetran destacar en primer lloc la informació més necessària per a organitzar la visita *in situ*. En un segon nivell, es destacaran els apartats complementaris, com són la galeria d'imatges, les visites virtuals i l'aplicatiu per a planejar itineraris a la carta. D'aquesta manera, s'espera que la pàgina web tingui com a funció principal facilitar la informació necessària per a realitzar la visita *in situ* i els itineraris estàndards, i les altres opcions (visites virtuals i itineraris a la carta) es presentaran com un servei especial. A la pàgina principal també hi haurà els enllaços a les xarxes socials i un peu de pàgina que donarà visibilitat a les entitats col·laboradores en la gestió.

La pàgina web sencera estarà en els sis idiomes dels possibles visitants més freqüents: català, castellà, anglès, italià, francès i alemany. El disseny utilitzarà fotografies reals de Son Bou i els colors marcats en els criteris de la imatge corporativa.

3.4.5.3. XARXES SOCIALS

El Parc Històric de Son Bou tindrà un compte de Facebook, un compte de Twitter, un compte d'Instagram i un compte de Tik Tok per tal d'anunciar-hi les activitats que s'hi facin i de publicar-ne imatges, vídeos i textos breus. A més, s'aprofitaran les particularitats del funcionament de cada xarxa social per extreure'n el màxim profit. Així, per exemple, es podran crear **grups de Facebook** per crear una vida social virtual entorn al Parc. El **compte de Twitter podrà participar activament en debats** sobre patrimoni històric, patrimoni natural o re-significacions del patrimoni. El **compte d'Instagram tindrà una vessant més propagandística**, ja que podrà penjar imatges de bona qualitat i *stories* que captivin l'interès dels seguidors. I el compte de Tik Tok servirà per publicar **audiovisuals explicatius del patrimoni i les activitats**. A més, la presència en aquestes xarxes socials serà una bona manera d'arribar a sectors de la població de diferents edats i d'estar en **contacte immediat amb altres institucions patrimonials** similars, de veure què fan i d'agafar idees per aplicar en el futur.

3.4.5.4. PUBLICACIONS

La presència de la institució a Internet es combinarà amb el format tradicional de publicacions impreses. Així, s'elaboraran una **guia i fulletons publicitaris** del Parc i de cada ruta. La guia s'haurà de comprar en paper o en iBook, mentre que els fulletons estaran penjats de manera gratuïta a la pàgina web. A més, existeix la possibilitat que els tallers de memòria oral i d'historiografia, les representacions teatrals i els cicles de conferències puguin tenir resultats publicables en forma d'articles de divulgació o d'audiovisuals. Per a aquesta ocasió, es crearà un **blog** de WordPress amb una llicència de Creative Commons, i un **canal de Youtube**.

A continuació, presentem una mostra de com podria ser la pàgina web, elaborada per l'autora d'aquest projecte mitjançant Google Sites:

PARC HISTÒRIC DE SON BOU

PAISATGE, NATURA, PATRIMONI, HISTÒRIA

Cova Gran

Cova Foradada

Blocas de Baix

Parapet de Llucalari

Itineraris a la carta

Planifica el teu itinerari

Visita virtual

L'itinerari complet del Parc Històric

Visita virtual

Les galeries i els túnels

Segueix-nos a les xarxes socials

Consorti del Parc Històric de Son Bou

Consell de Menorca

Ajuntament d'Alaior

Museu de Menorca

Centre d'Estudis Locals d'Alaior

Museo Militar de Menorca

Royal Son Bou Family Club

Sol Milanos-Pingüinos

4. IMPLEMENTACIÓ

4.1. MODEL DE GESTIÓ

4.1.1. CONSORCI DEL PARC HISTÒRIC DE SON BOU

Per a la implementació i per a la sostenibilitat del Parc Històric de Son Bou, farà falta posar en marxa un procés administratiu de creació d'una entitat gestora. Aquest parc serà una institució cultural nova en el territori, però complementària d'altres que ja existeixen, per la qual cosa aquestes hi podran participar. A més, la ubicació en territoris de propietat hotelera fa necessària la participació d'aquests agents econòmics, els quals ocuparan un paper important en la presa de decisions. Això no obstant, el paper més important en la subvenció econòmica el tindrà l'administració pública, que compta amb partides de pressupost destinades a fomentar els projectes i les institucions culturals. Per això, considerem que el model més adequat per a la gestió del Parc és un **consorci** que associï totes aquestes entitats:

- Consell de Menorca
- Ajuntament d'Alaior
- Museu de Menorca
- Centre d'Estudis Locals d'Alaior
- Museu Històric-Militar
- Royal Son Bou Family Club

També es contempla la possible participació de l'associació de veïns de Son Bou, de l'Institut Menorquí d'Estudis –organisme autònom del Consell Insular amb personalitat jurídica pròpia–, del GOB Menorca –principal entitat ecologista de l'illa–, de la Universitat de les Illes Balears i de la cadena Sol, propietària de l'hotel Sol Milanos-Pingüinos.

Les dotacions econòmiques provindrien principalment del Consell de Menorca i de l'Ajuntament d'Alaior, mentre que l'hotel Royal Son Bou Family Club aportarà els terrenys i els elements patrimonials que s'hi troben. A més, el Consell de Menorca i l'Ajuntament serien els garants del compliment de la Llei del patrimoni de les Illes Balears i de les lleis d'urbanisme. La intervenció en matèria cultural estaria regida principalment pel Museu de Menorca i pel Museu Històric-Militar. El Centre d'Estudis Locals intervindria sobretot en temes de discurs i de recursos humans. A més, per a la realització de les activitats culturals i educatives el consorci podrà comptar amb el suport de diversos patrocinadors, ja siguin empreses locals o més grans, a les quals la institució del Parc compensarà amb compres útils i amb promoció i reconeixement.

4.1.2. RECURSOS HUMANS

L'equip professional del Parc serà un equip interdisciplinari quant a l'especialització en els diferents tipus de patrimoni amb què compta el Parc i en els diferents tipus de tasques que requereix. Així, podrà incloure museòlegs, conservadors, restauradors, historiadors, arqueòlegs, biòlegs, graduats en ciències ambientals, dissenyadors, etc. Un equip ideal es dividiria, almenys, en els següents departaments:

- **Direcció:** Un director/a que serà el responsable de supervisar tot el que es produeixi al Parc, de vetllar pel bon funcionament econòmic i de dirigir els cicles de conferències.
- **Atenció al visitant:** Una persona que treballarà a l'Espai de Benvinguda, a recepció i a la botiga, i contestarà les trucades i els correus electrònics. Podrà anar vestida d'època per començar a crear una ambientació històrica al visitant.
- **Conservació, Investigació i Comunicació:** Una persona que s'ocuparà de la preservació i restauració del patrimoni del Parc, d'ampliar la informació sobre la història i l'ecosistema de Son Bou i de les publicacions impreses i digitals. Realitzarà els informes per a contractar puntualment una empresa de manteniment quan sigui necessari dur a terme reparacions dels camins, de la museografia o dels serveis.
- **Educació:** Dos guies/educadors que es podran ampliar fins a sis en temporada alta, mentre duri l'estacionalització del turisme a l'illa. Es repartiran els torns de les visites guiades, dirigiran els tallers i monitoritzaran les excursions patrimonials.
- **Recreació:** Un recreador professional que treballarà a mitja jornada a la cantina de l'Hogar del Soldado i s'encarregarà de proposar a la direcció els grups d'actors i recreadors que cada any actuaran a les visites teatralitzades i als festivals de teatre.
- **Administració:** Un secretari que s'ocuparà de realitzar els tràmits administratius de la institució.
- **Ordenança:** Una persona que controlarà l'accés al Parc, obrirà i tancarà les instal·lacions cada dia i s'encarregarà de preparar els espais per a les activitats.
- **Seguretat:** Una persona que rondarà pels diversos itineraris per controlar que no es produeixin accions de vandalisme o accidents.
- **Neteja:** Una persona encarregada de la neteja regular dels edificis i dels dispositius museogràfics del Parc.

És possible que les despeses resultants del pagament de sous dignes a tots aquests professionals excedeixin les possibilitats del consorci i que, per tant, el funcionament del Parc depengui en excés de les subvencions públiques. És per això que proposem un equip alternatiu, no ideal, però que garanteixi que el Parc pugui estar obert en cas de dificultats econòmiques. En aquest cas, el ritme d'activitats s'hauria de reduir i les tasques de manteniment serien contractades puntualment a una empresa externa:

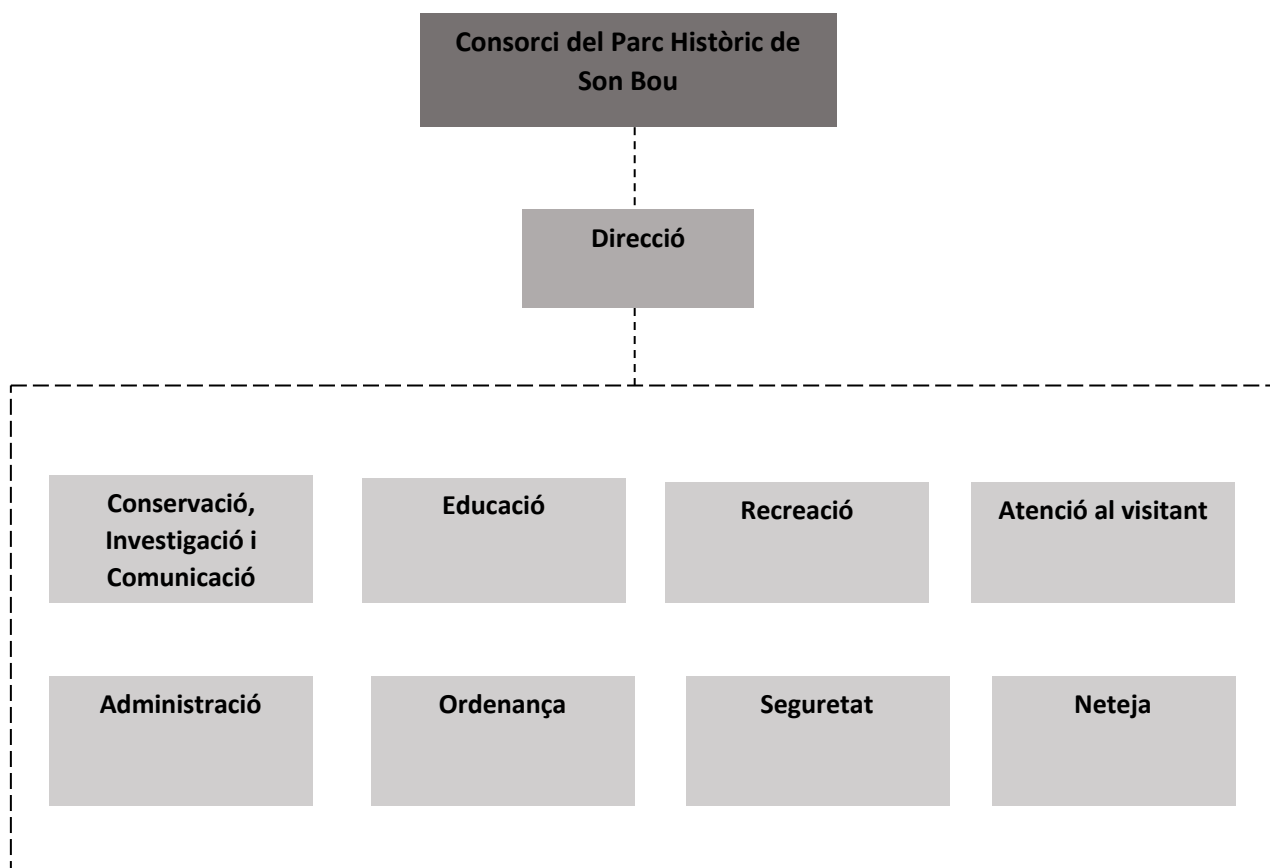
- Direcció: Una persona
- Atenció al visitant i Recreació: Una persona
- Conservació, Investigació i Comunicació: Una persona a mitja jornada
- Educació: Una sola persona
- Administració: Una sola persona

- Ordenança i Seguretat: Una sola persona
- Neteja: Una sola persona

D'altra banda, s'oferirà un programa per a **estudiants en pràctiques**, per tal d'incentivar la professionalització del sector cultural entre els joves de l'illa. Els estudiants en pràctiques podran aprendre les tasques de qualsevol dels departaments del Parc, segons les necessitats del moment, i rebran una petita remuneració contemplada al pressupost anual.

Finalment, el Parc Històric de Son Bou tindrà una **associació d'amics** que donaran suport a la institució en la consecució dels seus objectius. Per formar-ne part, les persones interessades prestaran uns serveis o pagaran una petita quota anual. En contrapartida, tindran un nombre de places reservades a les activitats i s'hi podran apuntar de manera gratuïta. La prestació de serveis serà de gran ajuda, ja que inclourà manteniment de camins, suport en l'organització de les activitats, suport en les tasques d'investigació i tasques de difusió.

A continuació mostrem com seria l'organigrama amb l'equip extens:

4.2. RECURSOS ECONÒMICS

4.2.1. PRESSUPOST

Els costos d'implementació del Parc Històric de Son Bou tenen en compte l'adequació dels espais, l'elaboració dels continguts, la creació de la col·lecció, el muntatge expositiu, la creació de les primeres plataformes del pla de comunicació i difusió i els materials fungibles i altres que seran necessaris per al funcionament de tots els espais. Per al càlcul dels preus estimats de cada partida, s'han consultat els preus de les empreses espanyoles que es dediquen a l'elaboració de cada producte o servei, sempre que ha estat possible, els preus d'aquests productes o serveis a les Illes Balears. Com a resultat, **els costos estimats d'implementació ascendeixen a 458.322€** i es desglossen de la manera següent:

Adequació dels espais			
Descripció	Preu	Unitats	Total
Neteja/desbrossament de camins i edificis	15 €/ h per empleat	10 empleats 70 hores	10.500,00 €
Creació del projecte arquitectònic (planimetria i projecte d'execució)			15.000,00 €
Llicències d'obra i inspecció tècnica			5.000,00 €
Consolidació i reconstrucció de les edificacions			150.000,00 €
Instal·lació elèctrica (equipament i obres)	6000 €/ kit plaques + 18.000 € instal·lació		24.000,00 €
Instal·lació aigua corrent Espai de Benvinguda i Hogar del Soldado (excavació + canalitzacions + bomba)			15.000,00 €
Compra i instal·lació de serveis (WC + pica + eixugador)	500 €/ servei complet	4 serveis	2.000,00 €
Climatització Espai de Benvinguda, Centre d'Interpretació i Hog	1000 €/ aparell	4 aparells	4.000,00 €
Instal·lació telèfon i Internet			1.500,00 €
Compra i instal·lació de bar (electrodomèstics, fogons, pica, armari)			7.000,00 €
Creació del pàrquing (excavació i aplanament 1000 m2)	50 €/h	20 hores	1.000,00 €
Total			235.000,00 €
Total + IVA (10%)			258.500,00 €

Elaboració dels continguts museogràfics			
Descripció	Preu	Unitats	Total
Ampliació de la recerca documental	2.500 €/ mes* (sou del gestor)	4 mesos	10.000,00 €
Redacció dels textos expositius i els fulls de sala			
Creació d'imatges			
Disseny dels elements museogràfics			
Producció dels continguts audiovisuals			15.000,00 €
Producció dels continguts sonors			5.000,00 €
Producció de les visites virtuals	250 €/ 100 m2	600 m2	1.500,00 €
Producció de les escenografies didàctiques (dibuixos)	35 €/ h	320 hores	11.200,00 €
Traduccions textos a 5 idiomes	0,06 €/ paraula	Aprox. 30.000 paraules	1.800,00 €
Adaptació al sistema Braille			6.000,00 €
Creació de codis QR	13 €/ mes	2 mesos	26,00 €
Total			50.526,00 €
Total + IVA (21%)			59.036,46 €

Creació de col·lecció			
Descripció	Preu	Unitats	Total
Compra d'objectes originals (inclou robes i mobles d'època de les escenografies sobre el terreny)			8.500,00 €
Reproduccions facsímils documents			1.500,00 €
Reproduccions facsímils altres objectes			4.000,00 €
Transport			1.000,00 €
Mobiliari d'emmagatzematge (prestatgeries i arxivadors)	250 €/ prestatgeria - 800 €/ arxivador pla	2 prestatgeries, 1 arxivador pla	1.300,00 €
Catalogació	2500 €/ mes*	4 mesos	10.000,00 €
Total			26.300,00 €
Total + IVA (21%)			29.723,00 €

Muntatge expositiu			
Descripció	Preu	Unitats	Total
Materials museogràfics + mobiliari per a l'ús dels visitants	IVA inclòs		67.876,00 €
Senyalètica (IVA inclòs)	20 €/ senyal (IVA inclòs)	25	500,00 €
Punts de descans (bancs i para-sols)	200 €/ banc - 40 €/ para-sol (IVA inclòs)	4 bancs + 4 para-sols	960,00 €
Transport			3.500,00 €
Instal·lació i inspecció tècnica			4.000,00 €
Total			76.836,00 €
Total + IVA (21%)			78.411,00 €

Pla de comunicació i difusió			
Descripció	Preu	Unitats	Total
Creació imatge corporativa	45 €/ h	16 hores	720,00 €
Creació pàgina web + xarxes socials, Youtube i blog	5.500 €		5.500,00 €
Traduccions pàgina web	0,06 €/ paraula	Aprox. 1500 paraules	90,00 €
Elaboració de la guia i els fulletons	2500 €/ mes* (ho fa el gestor)		
Costos publicació guia	450 €/u	1	450,00 €
Impressions guia i fulletons	3500 €/ 500 guies - 150 €/ 2000 fulletons	500 guies, 2000 fulletons	3.650,00 €
Traduccions guia i fulletons	0,06 €/paraula	Aprox. 40.000 paraules (x 5 idiomes)	12.000,00 €
Total			22.410,00 €
Total + IVA (21%)			27.116,10 €

Fungibles i altres (IVA inclòs)			
Descripció	Preu	Unitats	Total
Material d'oficina (bolígrafs, papers, carpetes, llapis, tisores, impressora, 2 portàtils, pendrives, tinta...)			2.000,00 €
Llicències de programari informàtic (processador de textos, bases de dades, antivirus...)	140 €/ Microsoft Office + 90 €/ antivirus	1 llicència de cada	230,00 €
Material de neteja (graneres, fregadores, poals, baietes, fregalls, pedaços, productes)			300,00 €
Eines de manteniment (carretons, guants, pales, cànecs, tisores podar, serra mecànica, xorraes, desbrossadora...)			1.000,00 €
Vaixella, cristalleria i cobreteria			500,00 €
Estris de cuina			300,00 €
Material fungible per als W.C.			50,00 €
Vestuari dels treballadors (vestits recreació Hogar del Soldado + targetes identificatives)	1000 € vestits + 50 € targetes		1.050,00 €
Farmacíoles	35 €/ u (inclou continguts)		105,00 €
Total			5.535,00 €

Notes:

*El gestor del projecte cobrarà un sou mensual per a l'elaboració dels continguts expositius, el disseny de la museografia i l'elaboració de la guia i els fulletons. Tot i això, haurà d'encarregar alguns productes (audiovisuals, visites virtuals, etc.) a empreses especialitzades, fet que fa augmentar el cost de producció dels continguts.

*Una altra persona s'encarregarà de les tasques de reunió i catalogació de la col·lecció i cobrarà un sou mensual per això. Les despeses de compra i enviament de la col·lecció es calculen a part.

Pel que fa al muntatge expositiu, s'ha calculat el preu dels materials museogràfics i del mobiliari segons el que es necessita a cada un dels espais del Parc:

Materials i mobiliari Espai de Benvinguda (IVA inclòs)			
Descripció	Preu	Unitats	Total
Panells horitzontals de paret amb peu de 100 x 150 cm	400 €/ u	2	800,00 €
Bancs per seure	60 €/ u	2	120,00 €
Bloc d'armariets	1300 €/ u	1	1.300,00 €
Guarda-roba	150 €/ u	1	150,00 €
Taulell de fusta allargat	200 €/ u	1	200,00 €
Cadires	40 €/ u	2	80,00 €
Prestatgeria per a productes en venda	150 €/ u	1	150,00 €
Total			2.800,00 €

Materials i mobiliari Centre d'Interpretació (IVA inclòs)			
Descripció	Preu	Unitats	Total
Aparell televisior	300 €	1	300,00 €
Taules interactives multi-touch de 43 polzades	1500 €/ u	2	3.000,00 €
Panells horitzontal de paret amb peu de 100 x 150 cm	400 €/u	2	800,00 €
Panells modulars de 100 x 220 x 5 cm (20 cares impreses)	Pack 15 panells / 10.900€	1	10.900,00 €
Panell horitzontal de paret amb peu, de 200 x 150 cm	550 €/ u	1	550,00 €
Aparells televisors integrables en els panells	180 €/ u	2	360,00 €
Pantalla + teclat personalitzats que s'insertaran dins un panell	500 €/ u	1	500,00 €
1 projector + maqueta (mapping)	70 €/ projector + 800 €/ maqueta	1 projector, 1 maqueta	780,00 €
Cartel·les horitzontals de 10 x 15 cm	50 €/ u	40	2.000,00 €
Lona roll-up vertical + suport	80 €/u	1	80,00 €
Campanes de so	350 €/ u	2	700,00 €
Maniquins abstractes	200 €/ u	2	400,00 €
Corporis masculins realistes de cos sencer	1200 €/ u	3	3.600,00 €
Taules vitrina expositores, de 100 x 75 cm	450€/ u	4	1.800,00 €
Prestatgeries vitrina verticals	1000 €/ u	2	2.000,00 €
Banc	60€/ u	1	60,00 €
Banquetes	12 €/ u	3	36,00 €
Tamboret	10 €/ u	1	10,00 €
Taules lectura	130 €/ u	2	260,00 €
Taula-pupitre	90 €/ u	1	90,00 €
Cadires	30 €/ u	7	210,00 €
Fulls de sala en 3 idiomes (impressió)	Pack 250 impressions/130 €	1	130,00 €
Total			28.566,00 €

Materials i mobiliari túnel sector 1 + Hospital de Sang (IVA inclòs)			
Descripció	Preu	Unitats	Total
Corporis masculins realistes amb extremitats mòbils	1200 €/ u	11	13.200,00 €
Corporis femenins realistes amb extremitats mòbils	1200 €/ u	4	4.800,00 €
Panells horitzontals de paret amb peu, de 150 x 100	400 €/ u	10	4.000,00 €
Aparell reproductor àudio camuflatge	80 €/ u	1	80,00 €
Estació didàctica amb maqueta interactiva	800 €	1	800,00 €
Total			22.880,00 €

Materials i mobiliari sobre el terreny (IVA inclòs)			
Descripció	Preu	Unitats	Total
Panells de fusta 3 cares giratòries 150 x 75 cm	600 €/ u	12	7.200,00 €
Estació didàctica (amb maqueta i marfegó de palla)	800 €	1	800,00 €
Escala per accedir al pou de fugida de la Cova Gran	850 €	1	850,00 €
Panells petits de fusta	450 €/ u	2	900,00 €
Total			9.750,00 €

Materials i mobiliari Hogar del Soldado (IVA inclòs)			
Descripció	Preu	Unitats	Total
Panells modulars de 100 x 220 x 5 cm (4 cares)	Pack 2 panells/ 1150€	1	1.150,00 €
Taula multi-touch 43 polzades	1500 €/ u	1	1.500,00 €
Cartel·les horitzontals de 10 x 15 cm	50 €/ u	15	750,00 €
Tauleta, butaques	80 €/tauleta - 150 €/ butaca	1 tauleta + 2 butaques	380,00 €
Prestatgeria petita	100 €/ u	1	100,00 €
Total			3.880,00 €

Finalment hem calculat els **costos hipotètics del funcionament de la institució durant 12 mesos**. Amb un equip professional ideal, ascendirien a **256.450€**, dels quals **230.800€** corresponen als **sous en brut del treballadors** del Parc, que hem calculat seguint les taules de sous dels funcionaris que treballen a les institucions patrimonials de les Illes Balears. Amb un equip professional reduït, ascendirien a 187.450, dels quals 161.800 corresponen als sous en brut dels treballadors.

D'altra banda, el cost de la programació educativa i cultural pot variar segons les necessitats del moment. Així, sempre es duren a terme els tallers i les excursions patrimonials, que no tenen

cap cost perquè formen part de les tasques assumides pels treballadors del Parc. Les visites teatralitzades, les conferències i els festivals de teatre, per altra part, es poden programar amb més o menys pressupost o, fins i tot, deixar de programar durant algun temps. La institució pagarà les despeses d'allotjament i alimentació dels convidats a les conferències i de les companyies teatrals, que revertiran en benefici econòmic dels hotels i restaurants de Son Bou integrants del consorci o patrocinadors del Parc.

Manteniment			
Descripció	Preu	Unitats	Total
Pagaments aigua, electricitat, Internet, telèfon	250 €/ mes	12 mesos	3.000,00 €
Subscripcions programes informàtics	80 € / anual (antivirus)	1	80,00 €
Reposicions materials fungibles			300,00 €
Reimpressions fulletons	150 €/ 2000 fulletons	\$2.000,00	150,00 €
Recanvis museografia, si s'escau			2.400,00 €
Petites reparacions electrodomèstics i electrònica, si s'escau			1.200,00 €
Total			7.130,00 €

Personal (equip ideal)			
Descripció	Preu	Unitats	Total
Direcció i gestió econòmica	3000 €/ mes	1 persona	36.000,00 €
Atenció al visitant	1800 €/ mes	1 persona	21.600,00 €
Conservació, Investigació i Comunicació	2500 €/ mes	1 persona	30.000,00 €
Educació	2100 €/ mes	2 persones	50.400,00 €
Recreació (1/2 jornada)	800 €/ mes	1 persona	9.600,00 €
Administració	1800 €/ mes	1 persona	21.600,00 €
Ordenança	1600 €/ mes	1 persona	19.200,00 €
Seguretat	1600 €/ mes	1 persona	19.200,00 €
Neteja	1600 €/ mes	1 persona	19.200,00 €
Estudiants en pràctiques	10 €/ hora - màx. 4000 €/ any		4.000,00 €
Total			230.800,00 €

Personal (equip reduït)			
Descripció	Preu	Unitats	Total
Direcció i gestió econòmica	3000 €/ mes	1 persona	36.000,00 €
Atenció al visitant i Recreació	1800 €/ mes	1 persona	21.600,00 €
Conservació, Investigació i Comunicació (1/2 jornada)	1250 €/ mes	1 persona	15.000,00 €
Educació	2100 €/mes	1 persona	25.200,00 €
Administració	1800 €/ mes	1 persona	21.600,00 €
Ordenança i Seguretat	1600 €/ mes	1 persona	19.200,00 €
Neteja	1600 €/ mes	1 persona	19.200,00 €
Estudiants en pràctiques	10 €/ hora - màx. 4000 €/ any		4.000,00 €
Total			161.800,00 €

Programació educativa i cultural			
Descripció	Preu	Unitats	Total
Tallers	0 €	4, diverses sessions	- €
Excursions patrimonials	0 €	5, diverses sessions	- €
Visites teatralitzades	36 €/ h	10 persones, 4 funcions, 20 h	7.200,00 €
Conferències	Allojament i menjar convidats		4.000,00 €
Festival de teatre	Allojament i menjar companyies		5.000,00 €
Cadires per als assistents a les activitats	140 €/ 10 cadires	cadires	1.120,00 €
Carpa mitjana	800 €/ u	1	800,00 €
Projector + Pantalla	100 €/ pantalla + 300 €/ projector	1	400,00 €
Total			18.520,00 €

4.2.2. FONTS DE FINANÇAMENT

4.2.2.1. FINANÇAMENT EXTERN

El finançament del Parc Històric de Son Bou es valdrà en primer lloc dels integrants amb major poder econòmic del consorci: el Consell de Menorca i l'Ajuntament d'Alaior. **El Consell ja subvenciona projectes que es relacionen per la temàtica i pels objectius amb el nostre projecte de Parc Històric.** Per exemple, a través de l'agència "Menorca Reserva de Biosfera" atorga 475.000€ al "Projecte eco turisme Bgreen Menorca". I a través del programa "Camí de Cavalls i Medi Natural", atorga 80.000 € al "Pla d'actuacions de gestió i recuperació del Camí de Cavalls" i 150.000 a la conservació del camí¹⁷⁷.

A l'exercici del 2021 el Consell atorga 1.418.644,64€ al programa "Creació i Promoció Cultural", que inclou exposicions, jornades literàries, rehabilitacions d'edificis i campanyes de difusió i divulgació. Per exemple, atorga 20.000€ al Convent de Sant Diego d'Alaior, edifici religiós que s'està rehabilitant per a convertir-se en un complex cultural i gastronòmic, i 60.000,00€ a Ca n'Oliver, casa senyorial de Maó que ja s'ha rehabilitat com a sala d'exposicions d'art modern i contemporani. La partida dedicada a Patrimoni Històric és d'1.616.285,44€, dels quals se'n dediquen 16.000 a Memòria Històrica, 10.000 a catalogació de nous fons patrimonials, 24.000 a estudis i treballs tècnics, 160.000 a neteja i senyalització de monuments, 15.000 a excavacions arqueològiques i 200.000 a ajuts per a la intervenció i investigació en patrimoni històric¹⁷⁸. A més, el Consell atorga 25.000€ al Consorci Històric-Militar¹⁷⁹. La intervenció econòmica del Consell de Menorca en forma d'ajudes a tots aquests temes ens fa veure que **és possible i factible que el Parc Històric de Son Bou pugui aconseguir finançament del Consell tant per a les tasques d'implementació com per al seu manteniment** un cop posat en funcionament.

Pel que fa a l'Ajuntament d'Alaior, el pressupost del 2021 contempla la inversió de 25.000,00€ en redacció de projectes i de 30.000€ en instal·lacions culturals¹⁸⁰, per la qual cosa també pot participar, en menor mesura que el Consell, en el finançament per a la creació i el manteniment del Parc. A més, **l'Ajuntament gaudeix d'una bona situació econòmica**, ja que, segons una entrevista al batlle, "hem aconseguit reduir el deute de gairebé 17 milions d'euros a 0 euros"¹⁸¹. Per això, ha aconseguit fons de diverses administracions per posar en marxa projectes per a la millora de les condicions de vida de la ciutadania, com la construcció d'una gran piscina pública municipal per 3.130.427€¹⁸² o la construcció d'un nou Casal Jove per 742.455€¹⁸³.

Una part molt important del fons per a la implementació pot sortir de l'**Impost del Turisme Sostenible (ITS)**, un impost propi de les Illes Balears que grava les estades dels turistes als

¹⁷⁷ Consell Insular de Menorca, *Pressupost del Consell Insular de Menorca*, Exercici 2021, vol. I, 2021, pàgs. 37-39.

¹⁷⁸ Consell Insular de Menorca, *Pressupost del Consell Insular...*, pàgs. 68-75.

¹⁷⁹ Consell Insular de Menorca, *Pressupost del Consell Insular...*, pàg. 76.

¹⁸⁰ Ajuntament d'Alaior, *Exp. 5168/2020 Pressupost 2021 – Annex inversions i transferències de capital*, 2021, pàgs. 1-2.

¹⁸¹ Miquel À. Marquès, "José Luís Benejam Saura. Dos anys exercint de batle", *S'Ull de Sol. Revista cultural d'Alaior*, núm. 370 (juny 2021), pàg. 16.

¹⁸² Centre d'Estudis Locals, *Els nombres de la piscina*, Alaior, 2021 [en línia]. Consulta 2/7/2021 a http://www.centrestudisalaior.org/?page_id=3882

¹⁸³ Miquel À. Marquès, "José Luís Benejam Saura...", pàgs. 16-17.

allotjaments i als creuers. Aquest impost ja ha dotat el projecte del Convent de Sant Diego amb 585.000€ per a la museïtzació i amb 884.000€ per a la rehabilitació arquitectònica, que ha consistit en la redistribució d'espais, la instal·lació de la climatització, l'habilitació de dues sales per a equipament gastronòmic, la neteja i impermeabilització d'un aljub i la restauració de les grisalles i de les claus de volta¹⁸⁴.

A més, per a les tasques d'implementació que tenen a veure amb el guió museològic i el projecte museogràfic, el Parc Històric podrà comptar també amb els **ajuts que l'Institut Menorquí d'Estudis dedica a la investigació**. Es tracta de beques de 22.500,00 € anuals que la institució concedeix per concurs a "qualsevol projecte d'investigació, sense cap tipus de restricció pel que fa a la seva temàtica concreta i sense fixar de forma prèvia els tipus de projectes que es poden presentar o els objectius que s'han d'aconseguir"¹⁸⁵. Finalment, no es descarta la possibilitat de **rebre subvencions estatals i europees** a través de la participació en projectes vinculats amb el patrimoni històric i el desenvolupament sostenible.

D'altra banda, el Consorci del Parc Històric de Son Bou podrà **sol·licitar la declaració d'utilitat pública** al Govern de les Illes Balears. Aquesta declaració li permetria tenir beneficis fiscals i, per tant, aconseguir un major rendibilitat econòmica.

Pel que fa a la **inversió privada**, la font d'ingressos principal serà **l'hotel Royal Son Bou Family Club**. El propietari de l'hotel, que també ho és dels terrenys del Parc, s'ocuparà del finançament del manteniment dels camins i aportarà el sou dels treballadors de Neteja i Manteniment. A més, desviarà els turistes de l'hotel cap al Parc en una activitat que podrà substituir la que ara anomenen "Trogololand", fet que ajudarà a augmentar els ingressos procedents de la venda d'entrades durant l'estiu. Un bon pla de comunicació podria aconseguir el suport econòmic de les altres empreses hoteleres de la zona i el patrocini d'empreses locals i de l'Associació de Comerciants de Son Bou. Totes aquestes empreses es poden beneficiar de la seva inversió allotjant i alimentant els visitants de fora que vindran per a les conferències i per als festivals de teatre.

4.2.2.2. INGRESSOS PROPIS

Els **ingressos propis** del Parc procediran en primer lloc de la **venda d'entrades** i dels **tiquets i abonaments per a les activitats**. Els preus seran diferents per a residents i per a no residents. Els residents a les Illes Balears pagaran un preu base (7 €) més reduït que els no residents (13 €), al qual encara s'hi sumaran diversos descomptes aplicables en ambdós casos: descomptes per a infants, estudiants, docents, professionals culturals, membres de l'ICOM, jubilats i famílies nombroses i monoparentals. L'objectiu és engrescar el públic local amb preus reduïts perquè participin activament a les activitats, sobretot els primers anys de funcionament. En aquests

¹⁸⁴ Maria Solà, "El Convent de Sant Diego podrà començar a utilitzar-se a principis del 2022", *S'Ull de Sol. Revista cultural d'Alaior*, núm. 370 (juny 2021), pàgs. 8-9.

¹⁸⁵ Consell Rector de l'Institut Menorquí d'Estudis, "Acord del Consell Rector de l'Institut Menorquí d'Estudis de data 16 d'abril de 2021, relatiu a l'aprovació de les bases i la convocatòria de les beques d'investigació de l'IME 2021 (exp. I0015/2021/000001)", *BOIB*, núm. 80 (17 juny 2021), Fascicle 124 - Sec. III, pàgs. 24675-24676.

primers anys també hi haurà d'haver una certa llibertat per anar ajustant els preus segons la trajectòria econòmica de la institució i la situació general on desemboqui la crisi de la COVID-19.

En segon lloc, s'ingressarà una quota anual de l'**Associació d'Amics del Parc Històric de Son Bou**, tot i que el més valuós que el Parc rebrà dels membres de l'associació serà el suport en el desenvolupament de diferents tasques. D'altra banda, es pot plantejar un programa de col·laboració amb les persones que tenen permís del propietari per habitar les coves, que podem anomenar "**Apadrina una cova**". Les famílies poden pagar una quantitat simbòlica anual per l'estada, o col·laborar en tasques de neteja i manteniment de l'entorn, a canvi de poder usar els serveis de l'equipament durant unes hores al dia (aigua, lavabos, electricitat, internet...) i de tenir la seguretat que la cova on s'allotgen està vigilada.

Pel que fa al **merchandising**, proposem que la botiga tingui en venda llibres en diferents idiomes sobre temes relacionats amb el Parc, cantimplors, samarretes i bosses de tela amb fotografies del Parc estampades, discs, maquetes, clauers, bolígrafs, postals i material didàctic per a infants. Tots els productes poden tenir dissenys que incideixin en algun aspecte del discurs expositiu, per tal de fer que el record de la visita perduri. Per exemple, les postals poden mostrar imatges en 3D d'alguna cova que, en canviar l'angle de visualització, mostrin com devia ser la cova abans de les modificacions del segle XX. Les bosses de tela poden ser reversibles i mostrar una fotografia antiga en una cara i una fotografia actual a l'altra. Les samarretes poden reproduir els esgrafiats decoratius de l'Hogar del Soldado.

Per acabar, el Parc Històric de Son Bou tindrà un **retorn social no econòmic**, que no es pot quantificar en ingressos immediats, però **que repercutirà favorablement en la seva sostenibilitat econòmica**. El Parc serà la punta de llança que permetrà la desestacionalització de l'activitat econòmica a Son Bou i que contribuirà a situar Alaïor en un lloc més central del mapa cultural de l'illa. Aquests factors, juntament amb una major valoració del patrimoni històric i natural de la costa per part de la població, permetran que la inversió pública cada vegada hi estigui més justificada i, alhora, que la inversió privada cada vegada hi trobi més beneficis.

4.3. CRONOGRAMA D'EXECUCIÓ

Des de l'estat actual del terreny i el patrimoni de Son Bou fins a l'obertura del Parc en la seva totalitat, calculem que es necessita més d'un any de feina. Primer de tot, caldria un temps de negociacions amb els propietaris i amb l'administració pública per a l'acceptació del projecte i per a la creació del consorci. Un cop que s'hagin resolt aquestes qüestions, l'execució del projecte en el terreny es podria desenvolupar dins els terminis següents, tenint en compte que seria molt beneficiós per a la difusió del Parc que l'obertura es produís a principis de la temporada turística:

TASQUES	MESOS																	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Adequació dels espais	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X							X	
Elaboració de continguts						X	X	X	X									
Creació i catalogació de la col·lecció						X	X	X	X									
Elaboració de la museografia										X	X	X	X					
Muntatge expositiu													X	X	X			
Producció del pla de comunicació i difusió																X	X	X
Organització de les primeres activitats																	X	X
Preparació de les visites guiades																	X	X
Formació de l'equip professional																		X
Inauguració																		X

Aquest cronograma és orientatiu, atès que al llarg del temps d'execució del projecte es poden haver de fer canvis segons les circumstàncies. De fet, durant aquest procés es duran a terme revisions periòdiques de l'estat de les tasques per tal de corregir possibles errors de forma immediata, de tal manera que s'arribi a la inauguració en les millors condicions. A més, l'estructura del Parc permet que, en cas de dificultats econòmiques o de temporització, primer es rehabilitin i es museografiïn els edificis del sector 1. En aquest cas, l'èxit de l'obertura d'aquest sector determinaria l'ampliació del Parc en un moment més propici per aconseguir posar en condicions l'itinerari complet.

4.4. SISTEMES D'AVALUACIÓ

L'avaluació del Parc Històric de Son Bou serà econòmica, social i estructural i començarà en la fase projectiva. En primer lloc, aquest projecte, realitzat tenint en compte els interessos generals, s'acabarà d'**ajustar als interessos particulars dels membres que integren el consorci** sense perjudici del projecte original. En la fase executiva, a part de les **revisions periòdiques** fetes pels treballadors en el projecte, es poden fer petites **proves pilot** amb públic real, per tal d'escoltar les opinions dels no experts i de fer les modificacions que es considerin adequades. A més, un cop implementat, el Parc Històric de Son Bou també farà servir sistemes d'avaluació per tal de millorar el seu servei:

- **Inspeccions periòdiques de l'estat de conservació del patrimoni**, per tal de perfeccionar les mesures de minimització de l'impacte humà en les edificacions.
- **Inspeccions periòdiques del consum d'energia i de les emissions de CO₂**, que serviran per reduir l'impacte ecològic del complex.
- Un **full de queixes** i una **llibreta de comentaris**, col·locats a la sortida del Parc, i un breu **formulari en línia**, després d'acabar cada activitat, permetran conèixer el grau de satisfacció general del públic.
- **Petits qüestionaris** en línia, que poden adoptar la forma d'un concurs, que permetran comprovar que l'exposició dels continguts sigui adequada a nivell didàctic.
- **Enquestes d'opinió *in situ*** sobre el grau d'importància i d'interès dels continguts exposats i de les activitats, per tal d'avaluar l'aproximació als objectius memorials.
- **Anàlisis comparatives de la freqüentació humana al territori** en diferents èpoques de l'any, per tal d'avaluar l'aproximació als objectius ecològics. Es tindran en compte la quantitat de visitants, l'estat dels camins i de la vegetació i la quantitat d'animals que s'hi observen. A més, s'avaluarà la conscienciació ecologista entre els visitants a través d'una o dues preguntes a les enquestes d'opinió.
- **Els registres d'entrades i de places cobertes a les activitats** s'utilitzaran per valorar el desenvolupament dels objectius econòmics. A més, s'analitzarà l'impacte del Parc a l'entorn de Son Bou i a dins el teixit cultural i turístic d'Alaior i de Menorca, a través de sistemes com la quantificació de mencions a la xarxa i l'anàlisi dels vincles de cooperació establerts amb altres institucions i empreses.
- Finalment, es farà una crida anual a **museòlegs i professionals del patrimoni externs** – que poden ser els convidats a les conferències– per tal que avaluin el Parc globalment.

5. CONCLUSIONS

El projecte del Parc Històric de Son Bou converteix les defenses republicanes de la Guerra Civil en un espai de record del conflicte, però és molt més que això, atès que aquestes edificacions esdevenen els punts d'una narració que arranca des de la prehistòria i arriba al temps present. Converteix el ric patrimoni de Son Bou en un patrimoni accessible i visibilitzat a través d'un discurs museològic basat en la micro-història i en la conjunció amb el paisatge i els recursos naturals. I adopta la forma de parc històric per donar cabuda a aquest discurs a través de l'experiència directa de l'aproximació al patrimoni. Per això, és un projecte innovador a l'illa de Menorca, que no presenta cap jaciment de costa de la Guerra Civil que expliqui la seva història completa, que no compta amb cap jaciment museografiat des d'un punt de vista de les reutilitzacions del patrimoni i que no gaudeix de cap parc històric. De fet, es tracta del primer parc històric a les Illes Balears, on, de moment, només existeix un parc arqueològic a Mallorca.

La creació d'una institució cultural d'aquestes característiques al terreny de Son Bou es justifica per un incipient interès cultural per part del turisme de la zona, com també per la necessitat de controlar i de resoldre una situació que és altament perjudicial per al patrimoni i per al medi on es troba: tot i la protecció legal de la majoria dels béns, la falta de conscienciació de la població local condueix determinats grups socials al vandalisme i a la contaminació. Per altra banda, la pressió urbanística existent a la zona des dels anys 70 ha anat degradant tot l'ecosistema i fins i tot ha posat en perill alguns dels béns protegits. Com a resultat d'aquest model de creixement econòmic, basat en la construcció hotelera per a turisme de vacances de "sol i platja", la zona pateix un desequilibri entre la pressió humana excessiva de l'estiu i la freqüentació esporàdica a l'hivern, i tota la infraestructura turística està desaproveitada la major part de l'any. Tot i això, la població local és sensible a la bellesa del paisatge i ja ha començat a elaborar rutes per a la pràctica esportiva que passen per la zona i que es fixen sobretot en l'orografia i en la vegetació.

Per això, el Parc Històric de Son Bou es concep com un espai de conservació dels béns patrimonials de diferents èpoques i de la biodiversitat de la zona, a través de la regulació del desequilibri, de la difusió del valor patrimonial i de la implicació de la població local, que s'aconseguirà a través de la museografia i d'una programació d'activitats variada que pretén ser atractiva per a tots els públics. En aquest sentit, s'han complert els objectius marcats en la fase projectiva, tot i que, per a una difusió més àmplia i per a la conscienciació de la població sobre la necessitat de conservació, caldria, a més, fer un seguit de publicacions científiques locals i activitats de difusió de manera prèvia a la implementació del projecte.

S'espera que, un cop implementat, el Parc Històric de Son Bou tingui un impacte molt positiu en el territori, atès que ha sorgit com a resposta a uns problemes reals (ecològics, culturals, econòmics, socials...) i com a manera d'augmentar les possibilitats d'ús dels recursos ja existents. A més, és un projecte innovador que es basa en l'aprenentatge d'experiències similars prèvies, tant a nivell nacional com internacional, i que aprofita la tendència a la posada en valor

del patrimoni de la Guerra Civil a les Illes Balears, els interessos d'explotació turística del patrimoni de Son Bou i la xarxa de camins públics ja existent.

La viabilitat econòmica del projecte dependrà en bona part de l'interès de l'administració pública, però es fonamenta en els plans de gestió patrimonial i en els projectes de futur que ja s'han publicat, que tenen com a eix principal la consecució d'una illa pionera en sostenibilitat mediambiental. A més, l'administració pública ja ha subvencionat iniciatives similars i gaudeix d'una bonança econòmica que li permet dur a terme nous projectes. En canvi, l'interès del propietari del terreny és imprescindible, a no ser que l'administració pública vulgui expropiar-ne les terres on es troben els béns. Els beneficis que el Parc Històric de Son Bou pot aportar al seu negoci hotel·ler, com a reclam per aconseguir més clients i com a oferta d'un servei cultural de qualitat, són factors prou raonables per poder convèncer-lo i arribar a l'acord.

Per acabar, ja només cal dir que l'elaboració d'aquest projecte ja partia d'uns coneixements previs bastant complets de totes les circumstàncies que envolten el patrimoni de Son Bou, gràcies al vincle familiar amb la zona i a l'experiència directa de l'habitatge temporal en una de les coves de la necròpolis prehistòrica. Tot i això, ha suposat un procés d'aprenentatge intens i continuat que ens ha portat a un coneixement molt més extens, no només d'aquest patrimoni sinó també de tot l'entramat econòmic i legal que, tot i ser el responsable de la situació en què es troba, alhora fa que aquest projecte sorgit d'un somni pugui convertir-se en realitat.

6. REFERÈNCIES

6.1. BIBLIOGRAFIA

AMBRÒS, Alba, COMA, Laia i SOSPEDRA, Rafel, "Paneles, artefactos y estaciones didácticas interactivas", a HERNÁNDEZ, Francesc Xavier i ROJO, María del Carmen, *Museografía didáctica e interpretación de espacios arqueológicos*, Gijón, Trea, 2012, pàg. 81-104.

ARCARAZO GARCÍA, Luis Alfonso, "La alimentación del Ejército de Tierra en operaciones: la ración individual de combate", *Sanidad Militar*, 70 (4), pàgs. 293-306.

BAQUEDANO, Isabel et al., *Plan Regional de Fortificaciones de la Guerra Civil (1936-1939) de la Comunidad de Madrid*, Madrid, Consejería de Cultura, Turismo y Deportes, 2019.

BARBER, Anselm, "Es Polvorí, per al bé comú. Enhorabona", *S'Ull de Sol. Revista cultural d'Alaior*, núm. 341 (gener 2019), pàgs. 6-7.

BERGER, Gonzalo i BALLÓ, Tània, *Les combatents. La història oblidada de les milicianes antifeixistes*, Barcelona, Rosa dels Vents, 2021.

BLÁZQUEZ, Macià, ARTIGUES, Antonio i YRIGOY, Ismael, "Crisis y planificación territorial turística neoliberal en las Islas Baleares", *Investigaciones Turísticas* 9, 2015, pàgs. 24-49.

CAPELLÀ, Margalida, *Dones republicanes*, Palma, Lleonard Muntaner, 2009.

CARDONA, Gabriel, "La extraña ocupación de Menorca" a CARDONA, G. et al., *España 1936-1939. La Guerra Militar. Resistencia desesperada*, Madrid, Historia 16, 1996, pàgs. 15-24.

CARDONA, Lluís, JUANEDA, Joan i DE PABLO, Félix, *Guia dels espais naturals de Menorca*, Menorca, Institut Menorquí d'Estudis, 1998.

CASONA, Alejandro, *Nuestra Natacha*, Barcelona, Editorial Cisne, 1936.

CENTRE D'ESTUDIS LOCALS, *Els nombres de la piscina*, Alaior, 2021 [en línia]. Consulta 2/7/2021 a http://www.centrestudisalaior.org/?page_id=3882

COLL, Miquel, *Los que se fueron... aquella madrugada*, Maó, Editorial Menorca, 1993.

D'ÀUSTRIA, Arxiduc Lluís Salvador, "L'illa de Menorca", *Les Balears. Descrites per la paraula i la imatge* [original: *Die Balearen*], t. VI i VII, Palma, Sa Nostra-Grup Serra, 2000 [1891].

DE LA OSSA, Marco Antonio, *La música en la guerra civil espanyola*, Cuenca, Sociedad Española de Musicología, 2011.

DOMÉNECH PUIGCERCÓS, Ignacio, *Cocina de recursos (deseo mi comida)*, Barcelona, Quintanilla Cardona Editores, 1941.

DOMINGO, Alfonso (dir.), *Cantata de la Guerra Civil española* [enregistrament audiovisual], Madrid, Producciones Nueva Argonauta, 2021.

FELIU, Maria i HERNÁNDEZ, Francesc Xavier, *Didáctica de la Guerra Civil Española*, Barcelona, Graó, 2013.

FERNÁNDEZ-MIRANDA, Manuel, "La transición hacia la cultura talayótica en Menorca", *Trabajos de Prehistoria* 48, 1991, pàg. 37-50.

FERRER ABÁRZUZA, Antoni, "A la colònia penitenciària (de Formentera) (I)", *Noudiari*, 20/9/2020 [en línia]. Consulta 3/2/2021 a <https://www.noudiari.es/2020/09/a-la-colonia-penitenciaria-de-formentera-i-per-antoni-ferrer-abarzuza/>

FERRER ABÁRZUZA, Antoni, "A la colònia penitenciària (de Formentera) (III)", *Noudiari*, 4/10/2020 [en línia]. Consulta 3/2/2021 a <https://www.noudiari.es/2020/10/a-la-colonia-penitenciaria-de-formentera-iii-per-antoni-ferrer-abarzuza/>

FORNALS VILLALONGA, Francisco, *Menorca: Defensas militares republicanas durante la Guerra Civil 1936-1939*, Maó, Editorial Menorca, 2015.

GONZÁLEZ RUIBAL, Alfredo, *Volver a las trincheras. Una arqueología de la guerra civil española*. Madrid, Alianza Editorial, 2016.

HERNÁNDEZ, Francesc Xavier i ROJO, María del Carmen, *Museografía didáctica e interpretación de espacios arqueológicos*, Gijón, Trea, 2012.

HERNÁNDEZ CARDONA, Francesc Xavier i HERNÁNDEZ PONGILUPPI, Mar, *Ebre 38. Imatges d'una batalla*, Barcelona, Angle Editorial, 2018.

KRAUSE, Bernie, *The great animal orchestra: finding the origins of music in the world's wild places*, Little, Brown, 2012.

LAGARDA, Ferran, *Estudio preliminar de la necrópolis talayótica de Son Bou*, Saragossa, Ferran Lagarda Mata Editor, 2008.

MAJORAL, Biel, *Cançons republicanes* [enregistrament sonor], Barcelona, Produccions Blau, 2008.

MARQUÈS, Miquel À., "José Luís Benejam Saura. Dos anys exercint de batle", *S'Ull de Sol. Revista cultural d'Alaior*, núm. 370 (juny 2021), pàgs. 16-17.

MARTÍ CAMPS, Fernando, "La basílica paleocristiana de Son Bou", separata de *El Iris* 9, Ciutadella, s.d.

- MARTÍN, Ignacio, *Aportaciones a la historia de la Guerra Civil en Menorca*, Menorca, Nura, 2000.
- MASCARÓ PASARIUS, Josep, "Carta Arqueològica del terme municipal de Alayor", a AJUNTAMENT D'ALAIOR, *Programa oficial de las Fiestas Mayores que en honor de San Lorenzo se celebrarán en esta Ciudad los días 14,15 y 16 de Agosto de 1971*, Alaior, 1971.
- MASCARÓ PASARIUS, Josep, "Ses Casotes", *Corpus de Toponímia de Menorca*, Menorca, Hora Nova, 2005.
- MASCARÓ PASARIUS, Josep "Son Bou", *Corpus de Toponímia de Menorca*, Menorca, Hora Nova, 2005.
- MASSOT I MUNTANER, Josep, *Menorca dins el domini Mediterrani (1936- 1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2009.
- MERCADAL, Deseado, *La Guerra Civil en Menorca 1936-1939: Relato histórico de un testigo*, Maó, Editorial Menorca, 1994.
- MURILLO, Andreu, *La guerra civil a Menorca (1986-1939)*, Palma, Documenta Balear, 1997.
- NAVARRO, Leandro i TORRADO, Adolfo, *Dueña y Señora*, Madrid, La Farsa, 1936.
- NEGREIRA, Juan José, *Menorca 1936. Violencia, represión y muerte*, Palma, Objeto Perdido Ediciones, 2013.
- OLIVES MIR, Guerau, "El Prat de Son Bou. El cultiu de l'arròs", *Quaderns de folklore* 30, 1987.
- ORFILA, Margarita et al., "Los santuarios de Cales Coves (Alaior, Menorca)", *Llibres d'Alaior* 20, Alaior, Editorial Menorca, 2015.
- ORFILA, Margarita i TUSET, Francesc, "Hallazgo de época islámica en Son Bou (Alayor-Menorca)", a ROSSELLÓ-BORDOY, Guillem (ed.), *Les Illes Orientals d'Al-Andalus i les seves relacions amb Sharq Al-Andalus, Magrib i Europa Cristiana (ss.VII-XIII)*, Palma, Institut d'Estudis Baleàrics, 1987, pàgs. 185-190.
- PÉREZ, Marta i MARSINYAC, Eva, *Rutes de turisme actiu i d'esports a Alaior*, Alaior, Ajuntament d'Alaior, 2016.
- PLANTALAMOR, Lluís, *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*, Maó, Editorial Menorca, 1991.
- PLANTALAMOR, Lluís i LARRUECA, Cristina, "Arqueologia prehistòrica i protohistòrica", a VIDAL HERNÁNDEZ, J. M. (dir.), *Enciclopèdia de Menorca*, t. VIII, Ciutadella, Obra Cultural de Menorca, 1995, pàg. 1-194.

PONS, Aida, "La Guerra Civil a Menorca (juliol 1936 – febrer 1939): l'estat de la qüestió", *Randa*, 80, pàgs. 81-95.

PONS, Octavio, "Cartes arqueològiques subaquàtiques de Menorca. Un primer estat de la qüestió" a SÁNCHEZ LEÓN, Maria Luisa i BARCELÓ CRESPI, Maria (coords.), *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears*, Palma, Institut d'Estudis Baleàrics, 2005, pàgs. 445-457.

PONS SINTES, Bartomeu, *La Guerra Civil y la represión de la postguerra. Memorias de un preso político*, Alaior, Centre d'Estudis Locals d'Alaior, 2003.

RAMOS, Enric, *Els aucells de Menorca*, Palma, Editorial Moll, 1994.

RIEGL, Alois, *El culto moderno a los monumentos*, Madrid, La balsa de la medusa, 2008.

SANTACANA, Joan i BELARTE, Maria Carme, "El debat sobre les reconstruccions arqueològiques *in situ*. El marc teòric", a BELARTE, M. C. et al. (eds), *Espais de presentació del patrimoni arqueològic: la reconstrucció in situ a debat*, Tarragona/Barcelona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, pàgs. 11-24.

SANTACANA, Joan i LLONCH, Nayra. *Manual de didáctica del objeto en el museo*. Barcelona, Ediciones Trea, Gijón, 2012.

SILVA, Iván i SANDOVAL, Carlos, *Metodología para la elaboración de estrategias de desarrollo local*, Santiago, Instituto Latinoamericano y del Caribe de Planificación Económica y Social, 2012.

SOLÀ, Maria, "El Convent de Sant Diego podrà començar a utilitzar-se a principis del 2022", *S'Ull de Sol. Revista cultural d'Alaior*, núm. 370 (juny 2021), pàgs. 8-9.

SUREDA, Pau, "Interacción y cambio social en las islas baleares durante el Bronce Final. Un punto de partida", *Cuadernos de Arqueología Mediterránea* 21, pàgs. 87-106.

TUSET BERTRAN, Francesc, "Antiguitat tardana", a VIDAL HERNÁNDEZ, J. M. (dir.), *Enciclopèdia de Menorca*, t. VIII, Ciutadella, Obra Cultural de Menorca, 1995, pàgs. 275-310.

VEGA PÉREZ DE ARLUCEA, Ana "La cocina en la Guerra Civil", *Las Provincias*, 13/7/2018 [en línia]. Consulta 1/7/2021 a <https://www.lasprovincias.es/planes/cocina-guerra-civil-20180713003547-ntvo.html>

VIDAL BENDITO, Tomàs, "Cartografia històrica", a VIDAL HERNÁNDEZ, J. M. (dir.), *Enciclopèdia de Menorca*, t. XXI, Maó, Fundació Enciclopèdia de Menorca, 2018.

VILA I GELPÍ, Joan, *Menús de Guerra*, Generalitat de Catalunya, Conselleria de Proveïments, 1936.

6.2. WEBGRAFIA

AGÈNCIA MENORCA RESERVA DE BIOSFERA, "Pla especial del Camí de Cavalls", *Territori i espais protegits*, 2020 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a <http://www.biosferamenorca.org/Contingut.aspx?idpub=1669>

AGUILERA POVEDANO, Manuel (dir.), *Espais de la Batalla de Mallorca 2017-2022*, 2020 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a <https://batallademallorca.com/acerca-de/>

AJUNTAMENT DE CALVIÀ, "Museo Parque Arqueológico del Puig de sa Morisca", *Ayuntamiento* [en línia]. Consulta 12/2/2021 a <http://www.calvia.com/responsive/general.plt?KNOTICIA=4533&KIDIOMA=2&KNODE=2>

AJUNTAMENT DE CALVIÀ, "Parque arqueológico Puig de Sa Morisca", + *Calvià* [en línia]. Consulta 12/2/2021 a <http://www.pluscalvia.com/ruta/38/parque-arqueologico-puig-de-sa-morisca>

CENTRE D'ESTUDIS LOCALS, *Ruta Turística Alaior* [en línia]. Consulta 3/2/2021 a <https://www.rutaturisticaalaior.com/página-principal>

COMEBE, *Espais de la Batalla de l'Ebre* [en línia]. Consulta 12/2/2021 a <http://www.batallaebre.org/app/index.php?page=batalla>

CONSEJERÍA DE EDUCACIÓN, CULTURA Y DEPORTES, "Parque Arqueológico de Recópolis", *Parques arqueológicos de Castilla-la Mancha* [en línia]. Consulta 12/2/2021 a <https://cultura.castillalamancha.es/patrimonio/parques-arqueologicos/recopolis>

CONSEJERÍA DE EDUCACIÓN, CULTURA Y DEPORTES, *Parques arqueológicos de Castilla-la Mancha* [en línia]. Consulta 12/2/2021 a <https://cultura.castillalamancha.es/patrimonio/parques-arqueologicos>

CONSELL INSULAR DE MENORCA, "La protecció de les platges i de la costa en la normativa nacional, autonòmica i local", *Platges de Menorca, des d'un altre punt de vista*, 2020 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a <http://platges.biosferamenorca.org/contingut.aspx?idpub=9455>

CONSELL INSULAR DE MENORCA, "Tram 16: Son Bou-Cala en Porter", *Camí de Cavalls*, 2020 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a <http://www.camidecavalls.com/Ruta.aspx?idpub=9008>

CONSORCIO MILITAR DE MENORCA, *Museo Militar de Menorca* [en línia]. Consulta 3/2/2021 a <https://www.consorcio militar menorca.com/es/museo-militar-de-menorca/>

DUO, "Creative Europe Project Atlantikwall Europe", *Raversyde Atlantikwall* [en línia]. Consulta 12/2/2021 a <https://www.raversyde.be/en/projects/creative-europe-project-atlantikwall-europe>

DUO, "Scenic Park", *Raversyde Atlantikwall* [en línia]. Consulta 12/2/2021 a <https://www.raversyde.be/en/scenic-park>

DUO, "Visit Atlantikwall", *Raversyde Atlantikwall* [en línia]. Consulta 12/2/2021 a <https://www.raversyde.be/en/atlantikwall/visit-atlantikwall>

GOVERN DE LES ILLES BALEARS, "Creación del museo del Parque Arqueológico del Puig de Sa Morisca" [en línia]. Consulta 12/2/2021 a <https://www.caib.es/sites/impostturisme/es/n/creacion-del-museo-del-parque-arqueologico-del-puig-de-sa-morisca/>

IBESTAT, "Alojamientos turísticos por isla y municipio, tipo y categoría y año", *Alojamientos turísticos*, 2018 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a https://ibestat.caib.es/ibestat/estadistiques/06f4cf63-e3a8-4d01-bf9a-32dd529b96b9/1b7fa42e-fef0-43ef-ab5f-cbb2b0e3e972/es/U208009_0002.px

IBESTAT, *Padró (xifres de població) – Dades anuals 2019* [en línia]. Consulta 15/2/2021 a https://ibestat.caib.es/ibestat/page?p=px_tablas&nodeId=407f5ffd-c47c-4ae7-bb9e-665195fed063&path=poblacion%2FPADRÓN%2Fanual%2F2019

IBESTAT, "Plazas estimadas por período, zona turística y categoría reducida", *Ocupación de la oferta turística*, 2020 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a https://ibestat.caib.es/ibestat/estadistiques/614884d6-737a-401d-a8c3-a35519b8fec9/7020e723-fe6e-4f02-bac1-3a4c3a455eae/es/I208013_0020.px

IBESTAT, "Turistas con destino principal las Illes Balears por periodo, isla y país de residencia", *Turismo. Flujo de turistas (FRONTUR)*, 2021 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a https://ibestat.caib.es/ibestat/estadistiques/043d7774-cd6c-4363-929a-703aaa0cb9e0/3f1887a5-b9b7-413b-9159-cb499cf29246/es/I208002_n301.px

IBESTAT, "Turistes amb destinació principal les Illes Balears per període, illa i tipus d'allotjament", *Flux de turistes*, 2020 [en línia]. Consulta 15/2/2021 a https://ibestat.caib.es/ibestat/estadistiques/043d7774-cd6c-4363-929a-703aaa0cb9e0/c1d0cf7d-208d-4b54-bfb8-f580102e12b2/ca/I208002_n302.px

IDE Menorca, Ortofoto 1956 [en línia]. Consulta 3/3/2021 a <http://ide.cime.es/visoride/?lg-es>

INE, "Balears, Illes: Población por municipios y sexo", *Cifras oficiales de población resultantes de la revisión del Padrón municipal a 1 de enero*, 2020 [en línia]. Consulta 27/6/2021 a <https://www.ine.es/jaxiT3/Datos.htm?t=2860#ltabs-tabla%202019>

INE, "Demografia de Son Bou (Islas Baleares)", *Foro-Ciudad.com*, 2020 [en línia]. Consulta 27/6/2021 a <https://www.foro-ciudad.com/islas-baleares/son-bou/habitantes.html>

JULIÀ, Lluç, "Playa de Son Bou", *DescobreixMenorca*, 2020 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a <https://www.descobreixmenorca.com/es/playas-de-menorca/playa-de-son-bou/>

JULIÀ, Lluç, "Poblado talayótico Torre d'en Galmés", *Descobreix Menorca*, 2021 [en línia]. Consulta 12/2/2021 a <https://www.descobreixmenorca.com/es/cultura-talayotica/torre-den->

[galmes/](#)

LO RIU, *Tres noves plaques al Bosc de la Memòria* [en línia]. Consulta 12/2/2021 a <http://loriuassociacio.blogspot.com/2019/12/3-noves-plaques-al-bosc-de-la-memoria.html>

LO RIU, *Visites guiades a la Batalla de l'Ebre* [en línia]. Consulta 12/2/2021 a <http://loriuassociacio.blogspot.com/2020/02/assortit-de-visites-guiades.html>

MAUROUARD, A. "Tours", *Normandie Discovery Tours*, 2020 [en línia]. Consulta 12/2/2021 a <https://normandydiscoverytours.com/tours/>

MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA I FORMENTERA, *Museu Monogràfic Puig des Molins*, 2021 [en línia]. Consulta 12/2/2021 a <https://maef.eu/ca/museo-puig-des-molins/>

MUSEU DE MENORCA, "Missió i objectius" [en línia] Consulta 3/2/2021 a <https://www.museudemenorca.com/ca/museu/missio-i-objectius>

MUSEUM LE GRAN BLOCKHAUS, *Le Gran Blockaus de Batz-sur-Mer* [en línia]. Consulta 12/2/2021 a <https://bunkerdelatlantique.com>

ROYAL SON BOU, "Actividades, Diversión y entretenimiento para niños y adultos". *Royalsonbou.com*, 2020 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a <https://www.royalsonbou.com/es/familyclub/actividades>

ROYAL SON BOU, "El paraíso de los niños. Hotel Royal Son Bou Family Club Menorca". *Royalsonbou.com*, 2020 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a <https://www.royalsonbou.com/es/inicio>

ROYAL SON BOU, "Fotos de la zona", *Royalsonbou.com*, 2020 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a <https://www.royalsonbou.com/es/fotos-y-videos/ver-fotos/la-zona/70>.

ROYAL SON BOU, "Sistema de gestión ambiental. Nos importa el medio ambiente". *Royalsonbou.com*, 2020 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a <https://www.royalsonbou.com/es/compromisos/certificacion-iso>

S. A., "Descobreix els vaixells enfonsats de Menorca amb el Projecte Malakoff". *Descobreix Menorca* [en línia]. Consulta 24/11/2020 a <https://www.descobreixmenorca.com/submarinisme-a-menorca/vaixells-enfonsats-malakoff-menorca/>

SOL MILANOS PINGÜINOS, "Actividades", *Melia.com*, 2020 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a <https://www.melia.com/es/hoteles/espana/menorca/sol-milanos-pinguinos/actividades.htm>

6.3. HEMEROTECA

CENDÁN, Edu, "Alaior proyecta un albergue juvenil en el polvorín del Barranc d'en Rellotge tras conseguir su cesión gratuita", *CadenaSer*, 18/12/2018 [en línea]. Consulta 21/11/2020 a https://cadenaser.com/emisora/2018/12/18/radio_menorca/1545134515_789454.html

EFE, "Buceadores de la Armada desactivan proyectil en la costa de Son Bou", *Menorca Info*, 12/11/2020 [en línea]. Consulta 24/11/2020 a <https://www.menorca.info/menorca/sucesos/2020/11/12/700841/buceadores-armada-desactivan-proyectil-costa-son-bou.html>

EUROPA PRESS, "El Gobierno cede gratis al Consell la titularidad de Torre d'en Galmés", *Menorca Info*, 15/04/2019 [en línea]. Consulta 3/2/2021 a <https://www.menorca.info/menorca/cultura/2019/04/15/654455/gobierno-central-cede-gratis-consell-titularidad-torre-galmes.html>.

GONZÁLEZ, Jordi, "Menorca prevé recuperar sus trincheras de la Segunda República". *Unidad Cívica Navarra por la República*, 16/10/2009 [en línea]. Consulta 7/4/2020 a <http://ucnr.blogspot.com/2009/10/menorca-preve-recuperar-sus-trincheras.html>.

MENORCA AL DÍA, "Así actúa la policía contra los botellones en Son Bou", *Menorca al día*, agost 2020 [en línea]. Consulta 5/7/2021 a <https://menorcaaldia.com/2020/08/09/video-asi-actua-la-policia-contra-los-botellones-en-son-bou/>

ORTEGO, Juan Carlos, "Alaior concede licencia al hotel rural de Llucalari", *Menorca Info*, 10/4/2021 [en línea]. Consulta 13/4/2021 a <https://www.menorca.info/menorca/local/2021/04/10/713487/alaior-concede-licencia-hotel-rural-llucalari.html>

ORTEGO, Juan Carlos, "El Govern asumirá 16,5 millones del pago por las sentencias de Son Bou", *Menorca Info*, 20/03/2019 [en línea]. Consulta 20/5/2020 a <https://www.menorca.info/menorca/local/2019/03/20/652535/govern-asumira-millones-del-pago-por-sentencias-son-bou.html>

PONS DE ROSA, Isaac, "Troballa a Son Bou de dues àmfores", *Menorca Info*, 24/7/2018 [en línea]. Consulta 4/7/2021 a <https://www.menorca.info/menorca/cultura/2018/07/24/635079/troballa-son-bou-dues-amfores.html>

PONS, Mercè, "EM confia en que Alaior retire su idea para el Prat", *Menorca Info*, 30/11/2020 [en línea]. Consulta 23/11/2020 a <https://www.menorca.info/menorca/local/2012/11/30/555458/confia-alaior-retire-idea-para-prat.html>

UNIVERSITAT DE LES ILLES BALEARS, "Nou curs d'Especialista Universitari en Polítiques i Recerca en Justícia de Transició i Memòria Democràtica", *Diari de la UIB*, 5/10/2020 [en línia]. Consulta 21/11/2020 a <https://diari.uib.cat/Hemeroteca/Nou-curs-dEspecialista-Universitari-en-Politiques.cid643715>

VIOLLIS, André, "La isla del misterio. Menorca 130 veces bombardeada posee un inmenso hospital subterráneo y refugios para toda la población". *Ce Soir*, 6/1/1939, a MASSOT I MUNTANER, Josep, *Menorca dins el domini Mediterrani (1936- 1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2009, pàg. 153.

6.4. DOCUMENTS OFICIALS

AJUNTAMENT D'ALAIOR, *Exp. 5168/2020 Pressupost 2021 – Annex inversions i transferències de capital*, 2021, pàgs. 1-2.

AJUNTAMENT D'ALAIOR, *Plan de Desarrollo Turístico Municipal de Alaior*, Alaior, 2013.

CONSELL INSULAR DE FORMENTERA, *Pla Insular de Gestió del Patrimoni Cultural de Formentera 2020-2021*, Sant Francesc Xavier, Consell Insular de Formentera, 2021.

CONSELL INSULAR DE MENORCA, *VI Pla Insular de Gestió del Patrimoni Històric 2019-2020*, Maó, Consell Insular de Menorca, 2020.

CONSELL INSULAR DE MENORCA, *Pressupost del Consell Insular de Menorca*, Exercici 2021, vol. I, 2021.

CONSELL RECTOR DE L'INSTITUT MENORQUÍ D'ESTUDIS, "Acord del Consell Rector de l'Institut Menorquí d'Estudis de data 16 d'abril de 2021, relatiu a l'aprovació de les bases i la convocatòria de les beques d'investigació de l'IME 2021 (exp. I0015/2021/000001)", *BOIB*, núm. 80 (17 juny 2021), Fascicle 124 - Sec. III, pàgs. 24675-24681.

GOVERN DE LES ILLES BALEARS, "Llei 12/1998, de 21 de desembre, del patrimoni històric de les Illes Balears", *BOIB* 165, 29/12/1998, pàg. 19765.

GUAL CERDÓ, Joana (ed.), *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*, Maó, Consell Insular de Menorca [en línia]. Consulta 28/6/2021 a <http://cartografia.cime.es>

MINISTERIO DE CULTURA Y DEPORTE, "Bienes culturales protegidos", *Patrimonio Cultural* [en línia]. Consulta 24/11/2020 a https://www.culturaydeporte.gob.es/bienes/buscarDetalleBienesInmuebles.do?brscgi_DOCN=000009884&brscgi_BCSID=39f98a77&language=es&prev_layout=bienesInmuebles&layout=bienesInmuebles

TALTAVULL FEMENÍAS, Enric, *Catàleg de protecció arquitectònica i dels béns etnològics d'Alaior*,

Alaior, Ajuntament d'Alaior, 2010.

6.5. FONTS D'ARXIU

ARXIU DEL REGNE DE MALLORCA:

- ARM, RSP, 31-938, "Expediente de responsabilidad política contra Porvenir Olives Florit"

ARXIU MILITAR DE MENORCA:

- AMM, carpeta 15, núm. 43, "Alambrada para la defensa de Menorca".
- AMM, carpeta 15, núm. 44, "Presupuestos de obras".
- AMM, carpeta 15, núm. 45, "Obras de atrincheramiento".
- AMM, carpeta 15, núm. 46, "Obras de atrincheramiento".
- AMM, carpeta 15, núm. 53, "Refugios para la población civil y militar".
- AMM, carpeta 102, núm. 38, "Retirada de puertas y ventanas en la posición de Son Bou, término de Alayor".
- AMM, carpeta 102, núm. 40, "Habilitación de locales en Son Bou, termino de Alayor".

ARXIU HISTÒRIC D'ALAIOR:

- AHA, *Actas de acuerdos municipales*, núm. 2923.
- AHA, *Actas de acuerdos municipales*, núm. 2924.

ARXIU HISTÒRIC DE MAÓ:

- AHM, DG 155.5/2, "Informes relacionats amb l'ordre públic a Menorca".
- AHM, DG 158.4, "Direcció general de Seguretat".
- AHM, DG 170.1/11, "Extractes dels acords presos en les sessions ordinàries del Consell Municipal d'Alaior".
- AHM, DG 171.10/2, "Vehicles de tracció animal i cavalleries en el terme municipal d'Alaior".

ARXIU PRIVAT D'ERADI OLIVES MIR:

- Carta de Guerau Olives a Eradi Olives, 12 de setembre de 1976.

ARXIU PRIVAT DE GUERAU OLIVES MIR:

- Aurora Mir Martí, *Memòries* [inèdit].
- Aurora Mir Martí, *Memòries* [inèdit], Quadern II, "Postguerra" [traducció de Guerau Olives Mir].

- Postal de Son Bou del 1916.
- Fotografia del Cos de Guàrdia del 1987.
- Fotografia de la Plana Major del 1987.
- Fotografia de la urbanització als anys 90.

ARXIU DEL SO I DE LA IMATGE DE MENORCA

- AISM-CIM, Autor desconegut, Col·lecció Miquel Àngel Limón Pons, cs06017.
- AISM-CIM, Autor desconegut, Col·lecció Miquel Àngel Limón Pons, id00000074031.
- AISM-CIM, Autor desconegut, Col·lecció Miquel Àngel Limón Pons, "Menorca-Son Bou".
- ASIM-CIM, Autor desconegut, Fons Consell Insular de Menorca, 1033.
- AISM-CIM, Josep M. Vidal Hernández, JMV001908.

6.6. MEMÒRIA ORAL

Balbina Pons Olives:

- Enregistrament: 11/8/2020.

Eradi Olives Mir:

- Enregistrament: 6/8/2020.

Guerau Olives Mir:

- Enregistrament: 3/8/2020.
- Enregistrament: 6/8/2020.
- Enregistrament: 13/8/2020.
- Enregistrament: 8/11/2020.
- Comentaris sense enregistrar: 24/10/2020.

Mirna Olives Mir:

- Enregistrament: 7/8/2020.
- Enregistrament: 12/12/2020.

Margarita Mascaró Gomila:

- Enregistrament: 9/8/2020.

Pere Perea Villalonga:

- Enregistrament: 10/8/2020.

7. ANNEXOS

7.1. EL PATRIMONI D'ABANS DE LA GUERRA

LA MURALLA CICLÒPIA (BIC)

Els primers vestigis de la presència humana a Son Bou els trobem en una muralla de pedra ciclòpia que recorre el penyal de Llucalari. Es tracta d'un tipus constructiu amb paral·lels en altres indrets de Menorca com al Cap de Forma, a Calescoves i a Cala Morell. En tots els casos es tracta de murades o bastides defensives en enclavaments costaners, a prop de necròpolis, que aprofiten els penya-segats per aïllar un cap costaner. Segons Plantalamor i Larrueca, "tot sembla indicar una intencionalitat estratègica, que obliga el poblador a deixar un espai poc poblat entre els llocs de possible atacament i els d'hàbitat permanent, per afavorir la defensa"¹⁸⁶. Indiquen una economia depenent de la mar¹⁸⁷.

Tradicionalment, els enclavaments costaners fortificats es relacionaven amb un augment dels contactes amb l'exterior durant la "Revolució dels Pobles del Mar", entorn al segle XIV ANE. Si bé actualment la presència d'aquests pobles d'Orient no es pot demostrar al Mediterrani Occidental, és cert que a partir del 1300 cal ANE la proliferació d'objectes metàl·lics manifesta un comerç amb l'exterior i es produeixen canvis socials que provocaran el pas de la cultura de les navetes a la cultura dels talaïots¹⁸⁸.

A la *Carta Arqueològica d'Alaior*, del 1971, Mascaró Pasarius la descrivia com un "reducto prehistórico costero formado por una muralla de unos 700m. de longitud, mal conservada o destruída a trechos, que arranca desde el extremo NW y en dirección SW termina sobre los acantilados de la costa, cerrando así la parte accesible"¹⁸⁹. Actualment es troba en un estat de degradació encara més avançat a causa de la construcció d'una pista amb dinamita sobre el penya-segat el 1976¹⁹⁰. Només se'n conserven alguns trams que sumen uns 400m de longitud¹⁹¹, amb dues o tres filades de pedres damunt les coves de la necròpolis talaïòtica, que són visibles

¹⁸⁶ Lluís Plantalamor i Cristina Larrueca, "Arqueologia prehistòrica i protohistòrica", a J. M. Vidal Hernández (dir.), *Enciclopèdia de Menorca*, t. VIII, Ciutadella, Obra Cultural de Menorca, 1995, pàg. 175.

¹⁸⁷ Lluís Plantalamor, *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*, Maó, Editorial Menorca, 1991, pàg. 569.

¹⁸⁸ Pau Sureda, "Interacción y cambio social en las islas baleares durante el Bronce Final. Un punto de partida", *Cuadernos de Arqueología Mediterránea* 21, pàgs. 91, 101.

¹⁸⁹ Josep Mascaró Pasarius, "Carta Arqueològica del término municipal de Alaior", a Ajuntament d'Alaior, *Programa oficial de las Fiestas Mayores que en honor de San Lorenzo se celebrarán en esta Ciudad los días 14,15 y 16 de Agosto de 1971*, Alaior, 1971, núm. inv. 1549.

¹⁹⁰ Carta de Guerau Olives a Eradi Olives, 12 de setembre de 1976: "no sé si ho saps, però estan fent una carretera per anar a sa Caleta de Llucalari, així és que si no véns prest ja no en veuràs, de Caleta", Arxiu privat d'Eradi Olives Mir.

¹⁹¹ Joana Gual Cerdó (ed.), *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*, Maó, Consell Insular de Menorca [en línia].

Consulta 28/6/2021 a <http://cartografia.cime.es>

des de la platja. L'accés des de baix és molt difícil a causa del fort pendent, mentre que des de dalt és impossible del tot si no és amb equipament d'escalada.

Al *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*, tant la muralla com la part superior del penyal apareixen protegits com a Béns d'Interès Cultural amb la signatura LLU01 (Turó fortificat de Llucalari Nou)¹⁹².

Il·lustració 1. Fragments de la muralla ciclòpia. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

LA NECRÒPOLIS TALAIÒTICA (BIC)

Després de la muralla, les coves d'enterrament talaiòtiques mostren una presència humana molt major. Espargides a ambdues bandes del penyal, cap a la platja de Son Bou i cap a la caleta de Llucalari, conformen una gran necròpolis que podria haver estat usada pels habitants del poblat de la Torre d'en Galmés, només a 2 km de Son Bou en línia recta. De fet, com explica Fernández-Miranda, les necròpolis de coves obertes en barrancs o penya-segats marins funcionaven al servei d'un o diversos poblats relacionats entre si¹⁹³.

La necròpolis de Son Bou no ha estat estudiada en profunditat, ja que, a diferència d'altres necròpolis de l'illa, no presenta cap hipogeu intacte. En canvi, la part de Llucalari s'ha mantingut inalterada, però resta sense explorar. A la falta d'excavacions s'afegeix la dificultat d'identificar els elements arquitectònics originals, transformats quasi tots durant el segle XX. No obstant això, els estudis realitzats a la necròpolis veïna de Calescoves testimonien l'existència d'una primera etapa d'enterraments en coves naturals dels penya-segats durant els segles XI i IX cal ANE, mentre que situen la construcció de les coves artificials a finals del període talaiòtic (ca. 500-123 ANE)¹⁹⁴. Les coves d'enterrament de Son Bou són artificials en la gran majoria¹⁹⁵.

Lluís Plantalamor féu referència a dues de les coves en la seva tesi *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural* (1991). El que anomena Hipogeu 1 (la del costat

¹⁹² Joana Gual Cerdó (ed.), *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*, Maó, Consell Insular de Menorca [en línia]. Consulta 28/6/2021 a <http://cartografia.cime.es>

¹⁹³ Manuel Fernández-Miranda, "La transición hacia la cultura talayótica en Menorca", *Trabajos de Prehistoria* 48, 1991, pàg. 46.

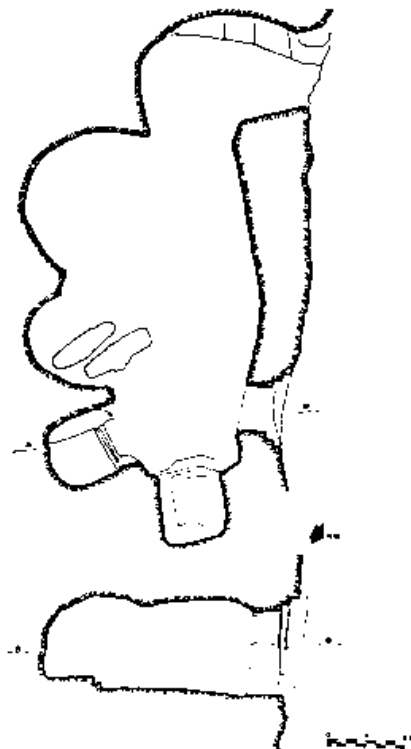
¹⁹⁴ Margarita Orfila et al., "Los santuarios de Cales Coves (Alaior, Menorca)", *Llibres d'Alaior* 20, Alaior, Editorial Menorca, 2015, pàg. 29.

¹⁹⁵ Josep Mascaró Pasarius, "Carta Arqueológica del término...", núm. inv. 1580.

de la Cova de na Binimel·lana¹⁹⁶) és una cambra de planta quadrada amb els angles arrodonits de 2,90m de profunditat per 4m d'amplada i 2,40m d'altura. S'hi accedeix per una obertura en forma de porta rectangular, decorada per bandes escalonades. A la dreta de l'Hipogeu 1, una "capada de moro" la separa de l'Hipogeu 2. Les "capades de moro" són petites cavitats arrodonides excavades a la roca vertical que haurien servit per a dipositar-hi urnes amb les cendres dels difunts o bé figuretes votives. N'hi ha cinc a la paret dreta de la Cova Gran, que la separen també de la del costat.

L'Hipogeu 2 o Cova de na Binimel·lana també presenta una obertura decorada amb motllures. La cambra és lobulada amb quatre lòbuls, dos pseudo-rectangulars i dos semicirculars, d'aspecte similar, i un cinquè lòbul amb un banc de pedra esculpit. Segons Plantalamor, aquesta estructura interna possiblement sigui el resultat de la modificació de dues coves que tendrien l'accés l'una a la finestra actual, al nord, i l'altra a la part sud. L'allargament de la porta, com en l'Hipogeu 1, indica que el terra va ser rebaixat ja en època antiga i la presència de nínxols allargats a terra suggereix la possibilitat d'ús de la cova com una mena de capella sepulcral paleocristiana, de la qual quedaria l'empremta d'un solc del possible cancell¹⁹⁷. La profunditat màxima de la cavitat és de 5,50m i l'amplada màxima de 13,40m¹⁹⁸.

Il·lustració 2. Planta i secció de l'Hipogeu 2 o Cova de na Binimel·lana. Hi podem observar els nínxols paleocristians i l'altura del terra més elevada en un dels lòbuls. Font: Lluís Plantalamor, L'arquitectura prehistòrica..., pàg. 487.

¹⁹⁶ Guerau Olives Mir [enregistrament: 13/8/2020].

¹⁹⁷ Lluís Plantalamor, *L'arquitectura prehistòrica...*, pàg. 485.

¹⁹⁸ Ferran Lagarda, *Estudio preliminar de la necrópolis talayótica de Son Bou*, Saragossa, Ferran Lagarda Mata Editor, 2008, pàg. 14.

La majoria dels hipogeus talaïòtics es mostren molt transformats pels diferents usos rebuts al llarg de la història i, principalment, al segle XX. La Cova Foradada, que Ferran Lagarda anomena "Hipogeu 6", segurament absorbeix dues cavitats més petites que es trobarien a cada costat d'una obertura central quadrada. Tota la façana està coberta per una paret de maçoneria on es deixaren les obertures d'una porta rectangular i dues finestres, una a cada costat. La de l'esquerra correspondria a l'obertura d'una petita cavitat absorbida. La coberta mostra actualment un fumeral i diverses canalitzacions per recollir l'aigua de la pluja, que és conduïda a una cisterna present a l'interior. A més, el nom de "Cova Foradada" deriva de la presència d'una petita porta a la part posterior, excavada pels soldats que s'hi allotjaren durant la Guerra Civil, per poder fugir en cas d'atac frontal¹⁹⁹. Tot això, en paraules de Lagarda, "debería plantearnos la cuestión del momento en que la necrópolis pasó a ser una ciudad de vivos y no de muertos"²⁰⁰.

L'Arxiduc Lluís Salvador ens ofereix una descripció de la necrópolis d'abans de les grans modificacions del segle XX:

"Com ja sabem, la casa blanca amb un estable amb un arc a la dreta i una sínia part davall que rega un hort on se sembren carabasses, tomàtigs, etc., es diu l'estància de Son Bou. Part damunt la casa discorre una carretera que passa per un freu i a dreta i a esquerra de la qual hi ha més de mitja dotzena de coves, una de les quals, la que està més a prop del cap [de ses Penyes], té clarament visible una porta de triple llinda molt ben conservada, i dues amb un nínxol enmig, mentre que una mica més avall n'hi ha una de més gran amb tres cambres com a nínxols. Després n'hi ha dues, una en un sortint rocós, amb una paret d'obra davant, altres dues amb una entrada ampla, i quatre, de les quals una encara té una part rectangular, en els espadats més a prop de la mar, entre les quals hi ha cinc nínxols [aquí capades de moro]. La primera [la Cova Gran] té un pilar en el centre que divideix el nínxol"²⁰¹.

Ferran Lagarda identifica en total 18 hipogeus²⁰², tot i que per falta de coneixements identifica com a hipogeus talaïòtics el que segons la memòria dels habitants d'Alaior són trams de túnel tapiats construïts durant la Guerra Civil²⁰³. De fet, aquesta "ciutat de vius" encara és recordada per una generació que l'habitaren durant les vacances d'estiu en la seva infància i joventut:

Guerau Olives Mir, nascut el 10 d'abril del 1960 a Alaior, ens conta que:

"En aquell temps tot es poble d'Aló [Alaior] estava pràcticament tancat després de Sant Llorenç, tothom feia vacances. Una part des poble se n'anava a Macaret i uns altres, es que no teníem tants de cèntims –perquè Macaret volia dir tenir-hi una caseta–, [...] anàvem a Son Bou i mos col·locàvem dins coves. N'hi ha una vintena i hi havia una sèrie de famílies que mos col·locàvem en aquestes coves. [...]. Per exemple, a sa que anàvem noltros, érem quatre o cinc famílies i, fins i tot, després de fer-hi una setmana o dues noltros, encara hi anava altra gent. Ho teníem així convingut i no hi havia cap problema. Es senyor era un capellà i mos donava permís. [...] Contaven que abans de sa

¹⁹⁹ Guerau Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020].

²⁰⁰ Ferran Lagarda, *Estudio preliminar de la necrópolis...*, pàg. 22.

²⁰¹ Arxiduc Lluís Salvador d'Àustria, "L'illa de Menorca", *Les Balears. Descrites per la paraula i la imatge* [original: *Die Balearen*], t. VII, Palma, Sa Nostra-Grup Serra, 2000 [1891], pàg. 378.

²⁰² Ferran Lagarda, *Estudio preliminar de la necrópolis...*, pàg. 51.

²⁰³ Guerau Olives Mir [enregistrament: 3/8/2020].

guerra i es primers anys després de sa guerra solia cobrar una pesseta o una cosa així a sa gent que hi anava i l'emprava per arreglar es cami"²⁰⁴.

"Quan hi anàvem a fer dues setmanes o una setmana es primer dia haviem de fer net a fons sa cova perquè havia estat oberta i hi havien anat a dormir animals, hi havia rates i estava negra de mosquits. I lo que feien era: cremaven romaní i reina de pi i quedava tot allò amb fum, tancàvem, posàvem caixons a ses finestres perquè es fum aguantàs allà dins i en soldemà hi anàvem i es mosquits aquells s'havien mort i ses rates havien fuit i estava brut enterra. [...] Llavor granàvem a fons i fregàvem enterra amb *zotal*, que és una cosa que empren es pagesos per fer net ses assolls. I llavor fregàvem amb aigo i lleixiu per llevar s'olor de *zotal*, que és una olor molesta. Açò ho fèiem abans de que mos deixassin tancar amb clau"²⁰⁵.

Margarita Mascaró Gomila, nascuda el 7 de setembre del 1948 a Alaior, explica que:

"Dins sa cova mateix hi ha un túnel que pots passar fins baix, que està tapiat perquè el van tapiar, perquè passaven animals, per allà, i rates... i el van tapiar i allò era sa despena. Semblava que es túnels aquells picant els havien obert, perquè clar, no es podia fer d'altra manera. Bé, jo només en record dos, que era on es meu pare deixava ets animals i on deixaven ses bísties. Un era un que sa darrera vegada que el vaig veure hi havien posat un toldo i estava tapiat"²⁰⁶.

Durant la construcció dels primers hotels, els anys 1971-1972, les coves de Son Bou serviren d'allotjament als obrers, majoritàriament d'origen marroquí, per la qual cosa els habitants d'Alaior no hi varen poder anar. Aquest fet va marcar un abans i un després en el sentiment de comunitat dels que anaven a les coves, ja que moltes famílies deixaren d'anar-hi perquè es van poder construir una caseta:

"No hi vam poder anar, a sa cova, perquè resulta que ets obrers que feien ets hotels i sa carretera, que majoritàriament eren moros, els van col·locar dins ses coves. Feien feina allà i dormien dins ses coves. I clar, noltros no hi teníem cap feina, per allà, en aquell temps. De fet, quan hi vam tornar a anar as cap d'aquests dos anys, hi va haver molta de feina a fer, perquè estava tot molt brut molt brut i tot ennegrit, perquè hi havien fet foc a dins. Tot estava emmascarat, vam haver d'emblancar que no emblancàvem mai"²⁰⁷.

"Mon pare va demanar permís per tornar-hi anar i li van dir que sí, però ja no va ser igual. Ses mateixes famílies d'abans ja no van ser ses mateixes, n'hi va haver que ja no van voler tornar. N'hi va haver que durant aquests dos anys se van cercar altres bandes. Per exemple sa meva tia Benita i es concho en Bernat [pares de Margarita Mascaró Gomila] se van comprar una cotxeria a Macaret i se'n van anar a Macaret. Es concho en Toni, que era es germà de sa tia Benita, tampoc va tornar a venir ja. Llavor es Burgos, que eren fills de cosins meus i n'hi havia un de sa meva edat que sempre jugàvem junts, tampoc no van tornar. En Rafel de Maó, que sempre jugava amb ell i anàvem a escola junts, tampoc va tornar. A sa Cova de ses Bríquides s'hi van posar unes altres persones... Hi va haver gent que ja no va tornar, hi van venir uns altres. Noltros sí que vam seguir anant-hi i encara

²⁰⁴ Guerau Olives Mir [enregistrament: 8/11/2020].

²⁰⁵ Guerau Olives Mir [enregistrament: 8/11/2020].

²⁰⁶ Margarita Mascaró Gomila [enregistrament: 9/8/2020].

²⁰⁷ Guerau Olives Mir [enregistrament: 8/11/2020].

hi anam, som es darrers, perquè hi ha coves d'aquestes que cada tres o quatre anys canvien d'estadans"²⁰⁸.

Actualment algunes coves segueixen habitades: la Cova Gran, la Cova Foradada, la Cova des Paparrí, la Cova d'en Rafel de Maó i la següent —que en realitat són dos trams de túnel de la Guerra Civil—, la Cova des Guarda, i la Cova d'es Sastre Petit. Tot i això, només la Cova Gran ha mantingut un ús continuat per la mateixa família, la família Olives d'Alaior, des de després de la Guerra Civil. Aquesta història recent de l'ús vacacional de la necròpolis talaiòtica no ha estat mai estudiada ni valorada, tot i que és el precedent directe de l'actual configuració de Son Bou com a zona turística.

La necròpolis talaiòtica de Son Bou i Llucalari està protegida com a BIC al *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*, on apareix dividida en diferents conjunts històrics i un monument: Necròpolis de Son Bou (SBO01), Necròpolis i restes de Son Bou (SBO02), Necròpolis de Llucalari Nou/mitgera de Son Bou (LLU04) i Necròpolis de Llucalari Nou (LLU02)²⁰⁹.

LA BASÍLICA PALEOCRISTIANA (BIC)

Es tracta d'un dels pocs vestigis específics que queden a les Balears del període entre el Baix Imperi Romà i la conquesta islàmica per 'Isām al-Hawlānī l'any 902. En ús com a temple entre finals del segle IV i el segle VIII, és una basílica de tres naus amb la capçalera tripartida, absis semicircular intern, nàrtex i un petit pòrtic d'entrada. La pica baptismal se situava al costat de la porta, tot i que durant la Guerra Civil els soldats la traslladaren al costat de l'absis²¹⁰. Als costats sud, est i oest de l'edifici s'hi troben algunes tombes.

L'església es descobrí el 1951 fruit de la identificació d'una bevedora com a pilastra i de la pica baptismal, que pensaven que era un "morter". En el moment de l'excavació inicial, els anys 1951-52, a l'interior de l'edifici es conservaven la major part dels elements dels murs i cobertes²¹¹. Construïda amb carreus de pedra units amb morter i amb teulada de fusta, la teulada no es va trobar, ja que segons les restes de carbó sembla que va ser incendiada en algun moment. Actualment només en queden les estructures de pedra i el paviment d'argamassa o *opus signinum*²¹².

²⁰⁸ Guerau Olives Mir [enregistrament: 8/11/2020].

²⁰⁹ Joana Gual Cerdó (ed.), *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*, Maó, Consell Insular de Menorca [en línia]. Consulta 28/6/2021 a <http://cartografia.cime.es>

²¹⁰ Guerau Olives Mir [comentaris sense enregistrar: 24/10/2020].

²¹¹ Francesc Tuset Bertran, "Antiguitat tardana", a J. M. Vidal Hernández (dir.), *Enciclopèdia de Menorca*, t. VIII, Ciutadella, Obra Cultural de Menorca, 1995, pàg. 304.

²¹² Fernando Martí Camps, "La basílica paleocristiana de Son Bou", separata de *El Iris* 9, Ciutadella, s.d., pàgs. 5-8.

Il·lustració 3. Basílica de Son Bou des de l'absis. A la part central de la meitat dreta de la fotografia hi observem la pica baptismal, objecte que provocà la troballa arqueològica. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

El jaciment gairebé no proporcionà troballes del seu mobiliari, tret d'un portallànties de bronze i d'un disc de fang amb decoració incisa semblant als utilitzats per marcar pans litúrgics, amb els símbols alfa i omega a cada costat d'un crismó²¹³. Excavacions dels anys 80 tragueren a la llum fragments de ceràmica àrab posteriors al moment de destrucció de la basílica, fet que donà a entendre l'existència d'alguna edificació d'època islàmica sobre les runes. De fet, s'hi trobà una moneda amb una inscripció en àrab datada del 783 d.C, 120 anys abans de la dominació islàmica de les Balears²¹⁴, fet que posa en evidència el comerç marítim que tenia lloc a l'illa.

La ubicació de la basílica paleocristiana de Son Bou a escassos metres de la mar fa que la sal dels esquitxos d'ones, el vent i la pluja n'erosionin directament i amb gran impacte les estructures. L'any 1993 la Comissió Insular de Patrimoni es plantejà un projecte d'intervenció valorat en 19 milions de pessetes que incloïa el cobriment a mode d'hivernacle amb vidre i plàstic, la consolidació de les estructures amb solucions resinoses, el tancament amb paret seca, una petita excavació, la senyalització i panells explicatius²¹⁵. Finalment no es va dur a terme i el jaciment continua exposat a les inclemències del temps i a la pressió humana, amb l'única protecció d'un mur de barrera. Un petit panell al costat de la paret n'explica les dades principals.

El jaciment està protegit com a BIC amb la identificació SBO03 pel *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*²¹⁶.

SES CASOTES (BC)

²¹³ Francesc Tuset Bertran, "Antiguitat tardana"..., pàg. 307.

²¹⁴ Margarita Orfila i Francesc Tuset, "Hallazgo de época islámica en Son Bou (Alayor-Menorca)", a Guillem Rosselló-Bordoy (ed.), *Les Illes Orientals d'Al-Andalus i les seves relacions amb Sharq Al-Andalus, Magrib i Europa Cristiana (ss.VII-XIII)*, Palma, Institut d'Estudis Baleàrics, 1987, pàgs. 185-187.

²¹⁵ Enric Taltavull Femenías, *Catàleg de protecció*..., pàg. 43.

²¹⁶ Joana Gual Cerdó (ed.), *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*, Maó, Consell Insular de Menorca [en línia]. Consulta 28/6/2021 a <http://cartografia.cime.es>

Aquest topònim dona nom a una zona de l'extrem de la platja de Son Bou, la costa rocosa que va des de la basílica paleocristiana fins més enllà de la pesquera de Na Prima. Diferents investigadors hi han volgut veure restes d'un nucli de població:

- Segons Mascaró Pasarius, hi hauria restes de cases que apareixen registrades en mapes del segle XVIII, on es mostren com un poblet. És el cas del mapa de N. Bellin (Amsterdam, 1740) i del de Matheus Seutter (Augsburg, 1741). A més, l'autor explica que Joan Ramis, a *Historia civil y política de Menorca* (1819), diu que en aquest lloc hi ha restes d'una petita aldea²¹⁷.
- L'Arxiduc Lluís Salvador, al *Die Balearen*, cita "Ses Casotes" per referir-se a tot el tram de costa rocosa que va des del Cap de Ses Penyes fins a la platja, sense donar més referències²¹⁸. Així, més de mig segle després de l'obra de Joan Ramis l'existència de les restes de cases ja era imperceptible.
- El *Catàleg de protecció arquitectònica* d'Alaior va més enllà, relacionant-lo amb la llegenda d'un poble submergit: "Ses Casotes. Vestigis de poblament, avui absorbits per les aigües de la mar"²¹⁹. Excavacions subaquàtiques del 1954, motivades per l'estudi de la basílica, van fer creure que la població de Son Bou s'estenia prop de la basílica en un paratge que posteriorment va ser inundat per la mar²²⁰. De fet, la fotografia aèria mostra una zona dins l'aigua, a l'altura de la Caseta des Sabaters, on les roques submergides fan formes quadrangulars, deixant una espècie de carrers. Tot i que el misteri no s'ha resolt, un dels jaciments subaquàtics de Son Bou rep també el nom de Ses Casotes i, sigui un poble o un vaixell enfonsat, el cert és que s'hi trobaren àmfores romanes i a vegades encara surten fragments de ceràmica a la platja²²¹.
- El *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric* recull la informació sobre l'excavació subaquàtica i considera que "En aquest lloc probablement hi havia les instal·lacions pròpies d'un embarcador utilitzat en època romana, essent l'àrea un fondejador de vaixells"²²².

El 2020, la zona no submergida de Ses Casotes presenta estructures rocoses amb morfologies que, ho siguin o no, recorden la compartimentació d'una casa:

²¹⁷ Josep Mascaró Pasarius, "Ses Casotes", *Corpus de Toponímia de Menorca*, Menorca, Hora Nova, 2005, pàg. 200.

²¹⁸ Arxiduc Lluís Salvador d'Àustria, "L'illa de Menorca"..., t. VII, pàg. 377.

²¹⁹ Enric Taltavull Femenías, *Catàleg de protecció...*, pàg. 42.

²²⁰ Fernando Martí Camps, "La basílica paleocristiana...", pàg. 3.

²²¹ Isaac Pons de Rosa, "Troballa a Son Bou de dues àmfores", *Menorca Info*, 24/7/2018 [en línia]. Consulta 4/7/2021 a <https://www.menorca.info/menorca/cultura/2018/07/24/635079/troballa-son-bou-dues-amfores.html>

²²² Joana Gual Cerdó (ed.), *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*, Maó, Consell Insular de Menorca [en línia]. Consulta 28/6/2021 a <http://cartografia.cime.es>

Il·lustracions 4 i 5. Formacions de roca en forma de paret de Ses Casotes. Es repeteix el patró de zona de sòl pla que és interrompuda per vetes rectes de roca vertical. Font: Fotografies pròpies, agost 2020.

La llista de béns protegits del Ministeri de Cultura inclou "Ses Casotes" com a BIC en la categoria de monument, amb la referència RI-51-0003214²²³. El *Catàleg de protecció arquitectònica d'Alaior* i el *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*, en canvi, només inclouen el Derelict de Ses Casotes de Son Bou (SBO05)²²⁴.

ELS DERELICTES (BIC i BC)

La mar de Son Bou guarda nombrosos secrets. L'estiu del 2018 aparegueren a la platja dos fragments d'àmfores d'època antiga²²⁵ i el novembre del 2020 un bussejador hi trobà un projectil de la Guerra Civil²²⁶. A més, hi ha diversos vaixells enfonsats que, com passava amb Ses Casotes, han estat identificats de manera molt heterogènia:

- Al *Catàleg de protecció arquitectònica* d'Alaior apareixen dos derelictes o vaixells enfonsats amb la protecció BIC: el Derelict de Ses Casotes de Son Bou (SBO05) i el Derelict de la Platja de Son Bou (SBO07)²²⁷, sense més informació sobre les respectives datacions o la seva localització.
- Mascaró Pasarius a l'entrada "Son Bou" del *Corpus de Toponímia*, dona notícia de dos naufragis a la zona d'època moderna i contemporània: "El 24 de novembre de 1682 naufragà el bergantí Sant Juan y Almas del Purgatorio". "El 2 d'agost de 1856 naufragà

²²³ Ministerio de Cultura y Deporte, "Bienes culturales protegidos", *Patrimonio Cultural* [en línia]. Consulta 24/11/2020 a https://www.culturaydeporte.gob.es/bienes/buscarDetalleBienesInmuebles.do?brscgi_DOCN=000009884&brscgi_BCSID=39f98a77&language=es&prev_layout=bienesInmuebles&layout=bienesInmuebles

²²⁴ Enric Taltavull Femenías, *Catàleg de protecció...*, pàg. 30. Joana Gual Cerdó (ed.), *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*, Maó, Consell Insular de Menorca [en línia]. Consulta 28/6/2021 a <http://cartografia.cime.es>

²²⁵ Isaac Pons de Rosa, "Troballa a Son Bou de dues àmfores", *Menorca Info*, 24/7/2018 [en línia]. Consulta 24/11/2020 a <https://www.menorca.info/menorca/cultura/2018/07/24/635079/troballa-son-bou-dues-amfores.html>

²²⁶ Efe, "Buceadores de la Armada desactivan proyectil en la costa de Son Bou", *Menorca Info*, 12/11/2020 [en línia]. Consulta 24/11/2020 a <https://www.menorca.info/menorca/sucesos/2020/11/12/700841/buceadores-armada-desactivan-proyectil-costa-son-bou.html>

²²⁷ Enric Taltavull Femenías, *Catàleg de protecció...*, pàg. 30.

la pollacra francesa Catherine, que estava en ruta de Bona a Nouvelle, amb un carregament de ferro"²²⁸.

- El *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric* fa referència al Derelict de Ses Casotes i al bergantí Sant Joan, i protegeix la zona on va naufragar com a Bé Catalogat amb la signatura LLU05. A més, cataloga un nou jaciment subaquàtic (SBO10) situat just al davant de l'Hotel Sol Milanos-Pingüinos, descrivint que "A una fondària entre 0,5 i 1,5 m es veuen algunes restes ceràmiques de cronologia romana escampades entre les roques [...]. La primavera de 2018, un temporal destapa una quaderna de fusta molt gruixada que es localitza sobre el fons marí i que l'estiu ja torna estar tapada"²²⁹.
- El projecte Malakoff, que té com a objectiu la conservació dels vaixells enfonsats de Menorca com a esculls artificials i punts de busseig, només fa referència, a Son Bou, a l'embarcació Ocean Diver. Es tracta d'un vaixell holandès de ferro que arribà a Menorca als anys 80 del segle XX i, després de diversos anys abandonat pels seus propietaris al port de Maó, fou declarat "inútil" i enfonsat a les profunditats de Son Bou per la Comandància de Marina de Menorca. Actualment es troba a uns 1200m de la línia de costa, a l'altura d'El Purgatori, i a 27m de profunditat²³⁰. No sembla que sigui aquest el Derelict de la Platja de Son Bou declarat BIC, ja que les fonts que parlen de l'Ocean Diver no fan cap referència al grau de protecció del vaixell.

Des del 1996 l'associació d'Amics del Museu de Menorca, amb el suport científic del Museu i econòmic del Consell Insular de Menorca, realitza una campanya anual de prospeccions arqueològiques subaquàtiques del litoral de Menorca. Els primers resultats publicats, el 2005, no feien cap referència a Son Bou²³¹. Esperem que les futures Cartes Arqueològiques Subaquàtiques de Menorca posin en ordre la informació sobre els derelictes de la zona.

SON BOU DE DALT I SON BOU DE BAIX (BC)

El lloc de Son Bou havia estat molt gran. En temps de l'Arxiduc Lluís Salvador ocupava 147Ha²³², però el 1927 es va dividir en dues unitats d'explotació en mans de dos pagesos diferents: Son Bou de Baix i Son Bou de Dalt. Les cases ja existien d'abans, ja que l'Arxiduc explica que a Son Bou hi havia "la casa blanca amb un estable amb un arc a la dreta i una sínia part davall"²³³, que correspon a Son Bou de Baix, i al mapa de l'illa de Menorca de Zappino (1782) ja hi apareix²³⁴.

Les cases de Son Bou de Dalt es troben al final del camí vell de Son Bou, a uns quatre-cents metres de l'actual carretera de Son Bou. L'explotació ocupava entre 50-100Ha, però actualment

²²⁸ Josep Mascaró Pasarius, "Son Bou", *Corpus de Toponímia de Menorca*, Menorca, Hora Nova, 2005, pàg. 166.

²²⁹ Joana Gual Cerdó (ed.), *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*, Maó, Consell Insular de Menorca [en línia]. Consulta 28/6/2021 a <http://cartografia.cime.es>

²³⁰ S. A., "Descobreix els vaixells enfonsats de Menorca amb el Projecte Malakoff". *Descobreix Menorca* [en línia]. Consulta 24/11/2020 a <https://www.descobreixmenorca.com/submarinisme-a-menorca/vaixells-enfonsats-malakoff-menorca/>

²³¹ Octavio Pons, "Cartes arqueològiques subaquàtiques de Menorca. Un primer estat de la qüestió" a Maria Luisa Sánchez León i Maria Barceló Crespi (coords.), *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears*, Palma, Institut d'Estudis Baleàrics, 2005, pàgs. 445-457.

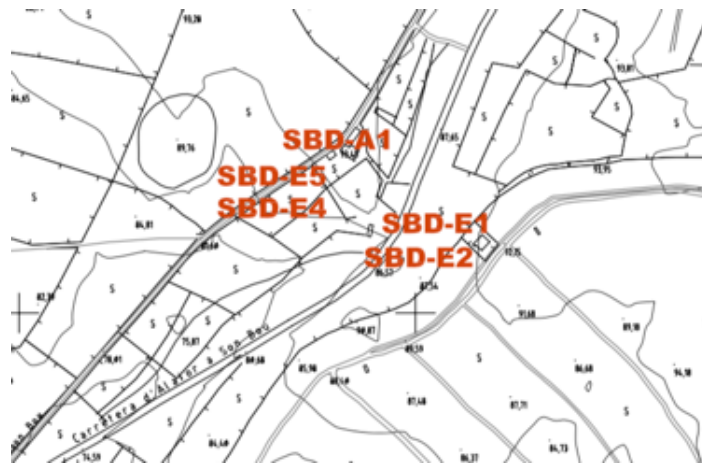
²³² Arxiduc Lluís Salvador d'Àustria, "L'illa de Menorca"..., t. VI, pàg. 329.

²³³ Arxiduc Lluís Salvador d'Àustria, "L'illa de Menorca"..., t. VII pàg. 378.

²³⁴ Tomàs Vidal Bendito, "Cartografia històrica", a J. M. Vidal Hernández (dir.), *Enciclopèdia de Menorca*, t. XXI Maó, Fundació Enciclopèdia de Menorca, 2018, pàg. 115.

està abandonada i les cases pateixen un greu procés de deteriorament. El *Catàleg de protecció* d'Alaior recull cinc elements protegits a Son Bou de Dalt, que formaven part de les tasques agrícoles:

- Les cases dels pagesos (SBD-A1).
- Una era enrajolada amb un sistema de drenatge (SBD-E5).
- Una era picada a la roca (SBD-E4).
- Un estable amb teulada a dos vessants sostinguda per un arc toral (SBD-E2).
- Un conjunt de cisterna i abeuradors (SBD-E1)²³⁵.

Il·lustració 6. Localització dels béns catalogats de Son Bou de Dalt. Font: Enric Taltavull Femenías, Catàleg de protecció..., plànol 4.

L'Estància de Son Bou de Baix, segons Enric Taltavull, es pot considerar un minifundi, que ocupava 1-5Ha. Pere Perea Villalonga, natural d'Alaior nascut el 1965, és fill d'una família que foren pagesos de Son Bou de Baix fins als anys 60. Recorda que tenien bestiar i que el tenien tancat en el que havia estat l'hospital militar durant la Guerra Civil, una gran cavitat al costat d'on ara ell estiuja. Ell no hi va arribar a viure, perquè abans de néixer la família va deixar el lloc i va anar a viure a Alaior. Amb tres fills que havien d'anar a estudiar, Son Bou quedava massa enfora. Tot i això, sempre ha sentit a contar anècdotes:

"Ells lo que feien, quan feien de pagesos... Perquè en es segle XIX ses coves van ser ocupades de manera majoritària per sabaters d'Alaior. A Alaior hi havia molt de calçat i es sabaters preparaven ses coves i després en s'estiu, aquests quinze dies de després de ses festes de Sant Llorenç, venien a estiuja. I es meus pares, amb es tenir es lloc d'aquí, pues els hi subministraven tot, des de sa llet de ses vaques, des de llegums, verdures... vull dir, eren com un supermercadu d'aquell temps. Jo he sentit dir que ells eren es subministradors de tota sa gent que esteia a ses coves, quan venien a estiuja"²³⁶.

²³⁵Enric Taltavull Femenías, *Catàleg de protecció...*, pàgs. 337-340.

²³⁶ Pere Perea Villalonga [enregistrament: 10/08/2020].

Actualment forma part de la urbanització de Son Bou i les cases s'han transformat, precisament, en un supermercat, tot i que mantenen l'estructura externa original²³⁷. Apareixen al *Catàleg de protecció arquitectònica i dels béns etnològics d'Alaior*, tot i que sense unes fitxes específiques que n'indiquin el grau de deteriorament o d'interès, i ja no apareixen al *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*²³⁸.

LA CASETA DES SABATERS (BC)

És una caseta de pedra i morter amb teulada de dues aigües que es troba a la zona de Ses Casotes, dins la finca de Llucalari Nou. Protegida com a Bé Catalogat amb la signatura SBOE01, es descriu al *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric* com a "Caseta de vorera per vega. Un grup d'amics sabaters es construïren aquesta caseta a la vorera de la mar per anar-hi a estiuejar. Després la utilitzaren els pagesos del lloc de Llucalari"²³⁹.

Pere Perea ens explica que els primers que van anar a les coves eren sabaters, que eren molt abundants a Alaior. A la mateixa època (finals del segle XIX o principis del XX) és quan es va construir la caseta, per part dels sabaters d'Alaior, per passar-hi les vacances. Tot i això, després hi van començar a estiuejar els pagesos, no només els de Llucalari sinó també els de Son Bou de Baix, que hi van anar uns quants anys després de deixar el lloc. Recorda que "sa caseta esteia bé, és una caseta que es va fer fa molts d'anys i era molt petita però en principi esteia bé. Lo que passa que tot ho havies de tragar a peu perquè no t'hi podies atracar en cotxo ni de cap manera"²⁴⁰.

Actualment segueix habitada com a caseta d'estiueig. No té aigua corrent ni electricitat —tot i que hi han posat plaques solars—, però la proximitat amb la mar i la situació a tocar de les pesqueres fa que algunes persones, amb permís dels propietaris, o els propietaris mateixos hi segueixin anant a l'estiu, com passa també amb les coves.

Il·lustració 7. Caseta des Sabaters. S'hi observen les plaques solars i un porxo desmuntable, elements que fan la vida més còmoda al segle XXI. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

²³⁷ Enric Taltavull Femenías, *Catàleg de protecció...*, pàgs. 40-41.

²³⁸ Joana Gual Cerdó (ed.), *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*, Maó, Consell Insular de Menorca [en línia]. Consulta 28/6/2021 a <http://cartografia.cime.es>

²³⁹ Joana Gual Cerdó (ed.), *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*, Maó, Consell Insular de Menorca [en línia]. Consulta 28/6/2021 a <http://cartografia.cime.es>

²⁴⁰ Pere Perea Villalonga [enregistrament: 10/08/2020].

7.2. REPORTATGE FOTOGRÀFIC

COS DE GUÀRDIA

Cos de Guàrdia el 1987. Font: Fotografia de Guerau Olives Mir.

Interior de l'edifici. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

PLANA MAJOR

La Plana Major el 1987. Font: Fotografia de Guerau Olives Mir.

Interior de la Plana Major. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Interior de la Plana Major. Finestra tapiada. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Estat de la teulada. Font: Fotografia pròpia, agost 2020

Vista posterior de l'edifici, que queda encastat dins la terra. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Paret lateral amb doble paret com a contrafort. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

TRINXERA SECTOR 1

Tram inicial de la trinxera. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Tram final de la trinxera, abans d'arribar al túnel. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Marques del picat a les parets de roca de la trinxera. Fotografia pròpia, agost 2020.

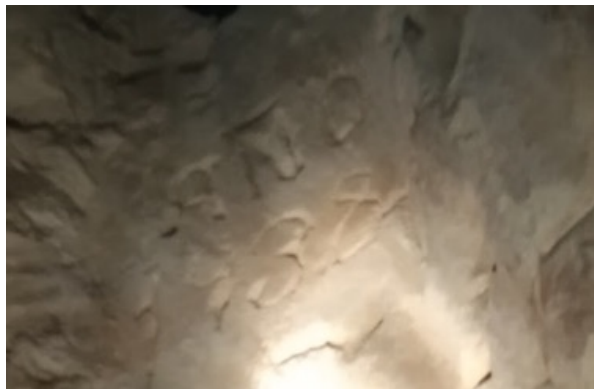
TÚNEL SECTOR 1

Pou de fugida des de l'interior del túnel. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Niu de metralladores des de l'interior del túnel. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Inscripció "AÑO 1938" en una de les obertures a la galeria superior. Font: fotografia pròpia, agost 2020.

Sostre de blocs en un dels passadissos cegats. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Obertura del túnel des de l'exterior. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Obertura del túnel des de l'exterior. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Accés a un niu de metralladores enfonsat. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Escales de la sortida al costat de la cova que habita Pere Perea. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Accés al túnel des de la cova que habita Pere Perea. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

HOSPITAL DE SANG

Façana de l'hospital de sang el 1987. Font: Fotografia de Guerau Olives Mir.

Bevedores exteriors per al bestiar. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Menjadores interiors per al bestiar, a l'espai central. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Passadís d'accés a la cisterna. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Porta de la cisterna. Fotografia pròpia, agost 2020.

Accés a la sala menor de l'espai central. Fotografia pròpia, agost 2020.

Niu de metralladores de l'hospital. Fotografia pròpia, agost 2020.

HOGAR DEL SOLDADO

Frontó de la façana, on s'observen les restes de les lletres "Hogar del Soldado" o "Hogar del Combatiente". Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Sostre de bigues i obertura cap a la teulada. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Esgrafiats a la part superior de les parets interiors. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Esgrafiats a la part inferior de les parets interiors. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Paret del fons, amb dos armaris encastrats i un refugi. Font: Fotografia pròpia, agost 2020

Interior del refugi. Font: Fotografia pròpia, agost 2020

Terra de rajoles hidràuliques. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

BLOCAO DE BAIX

Entrada al blocau. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Interior, farcit d'arena. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Vista posterior del blocaus. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

POSSIBLE NIU DE METRALLADORES A L'ARENAL

Niu de metralladores del costat del blocaus, orientat cap al mar. En negre es marca la forma semicircular, ja que l'erosió de la roca ha provocat que sigui difícil de veure. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

PARAPET DE LLUCALARI

Secció del parapet, davant la Caseta des Sabaters. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Vegetació que creix damunt el parapet. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Tram final del parapet, anant cap a la platja. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Detall de l'estructura, amb dues parets i reblert de terra i còdols al mig. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

TÚNEL SECTOR 3

Estat de l'interior. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Espitllera del niu de metralladores des de l'exterior. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

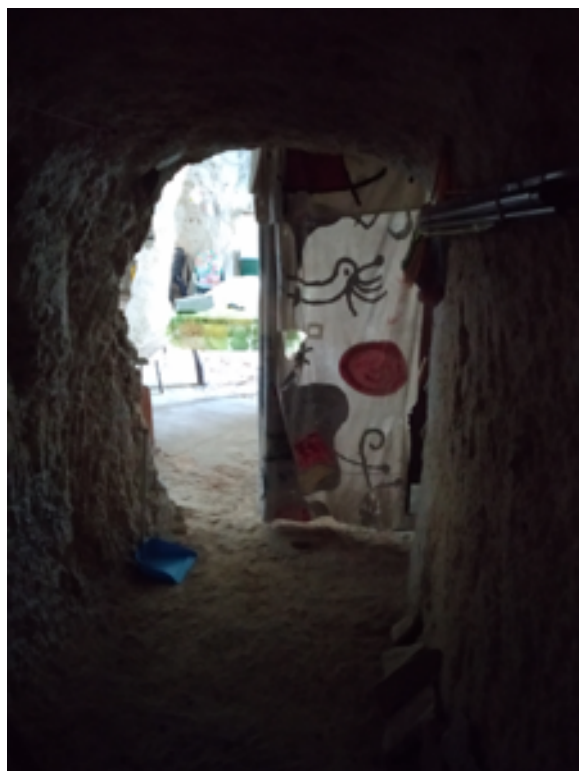
COVA GRAN – MODIFICACIONS SEGLE XX

Façana, on es veu la paret construïda el 1920, l'escala d'accés i, a la dreta, un forn i les cinc capades de moro prehistòriques. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Detall de la paret, amb la inscripció "1920". Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Túnel de la Guerra Civil a l'interior de la cova. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Espitllera del niu de metralladores de l'interior del túnel, vist des de l'exterior. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Canal de recollida de l'aigua de la pluja, que un temps conduïa l'aigua a una cisterna. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Tram convertit en excusat. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Detall del mateix tram. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

POLVORÍ

Accés sud al polvorí (Cova d'en Rafel de Maó). Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Forat de ventilació). Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Espitllera del niu de metralladores al llarg del recorregut. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Una altra espitllera de niu de metralladores al llarg del recorregut. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Sortida del polvorí a Llucalari. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Interior del tram de la sortida a Llucalari. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

GARITA

Interior de la garita. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Sortida lateral convertida en finestra. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

COVA FORADADA – MODIFICACIONS SEGLE XX

Façana i terrassa. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Canals de conducció d'aigua i fumerals, al terrat. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Obertura posterior picada pels soldats durant la Guerra Civil, des de l'interior. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.

Obertura posterior picada pels soldats durant la Guerra Civil, des de l'exterior. Font: Fotografia pròpia, agost 2020.